

8802/III.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ

ІСТОРИЧНИЙ ВІДДІЛ

Вип. III

8.860

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

ТОМ II, ЧАСТИНА I

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1891

1891

06
10
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ

Рік II

ІСТОРИЧНИЙ ВІДДІЛ

Вип. III

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

ТОМ II, ЧАСТИНА 1

38802

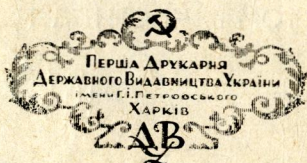

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1928

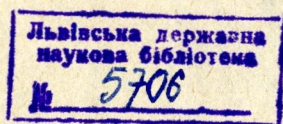
T3(24x)5-

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літописі українського друку” та „Картковому репертуарі” Української Книжкової Палати

5088

5088

*Пам'яті Миколи Йвановича
Зібера, основоположника мар-
ксизму на Україні, на соро-
кову річницю його смерті*

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1892

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

НА ПРОВЕСНІ РОБІТНИЧОГО РУХУ

73(24x)5-4

І. СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ З'ЯВЛЕННЯ РОБІТНИЧОЇ КЛАСИ НА ПОЛІТИЧНІЙ АРЕНІ 70-х РОКІВ

За вихідну економічну платформу українського, як і взагалі російського народництва, в його соціальних і політичних міркуваннях було, як це формулював Лавров, „стремление осуществить федерацию общин, пользуясь на коллективных основаниях владения землею и всеми орудиями труда“. Невідома за феодального ладу інтелігенція, як соціальна категорія, безперечно, властива капіталістичному виробництву, і оформлювала на той час серед напівфеодальних відносин ці народницькі міркування у своїх змаганнях за буржуазний лад, оформлювала не тільки в ім'я цього ладу під вивіскою національних гасел, але й в ім'я загальноросійських демократичних постулатів. Отже, об'єктивно стаючи на шлях буржуазної революції, в політиці воно — народництво — прикривало, однак, себе оцими квазисоціалістичними гаслами в економіці, леліяло в своїх міркуваннях ідеал селянського соціалізму, сподіваючися таким робом оминути „мучительну путь“ західньо-європейського капіталізму. За засіб здійснення цього ідеалу „единственно рациональным путем, ведущим — на думку народників — к осуществлению такого социального порядка, признано было возбуждение народной инициативы и самостоятельности как в борьбе с нынешним строем, так и в деле создания нового порядка на развалинах старого. Пропаганда социалистических идей среди народа и организация его сил для сознательной и единой борьбы с его участниками — як свідчив сам лідер тієї теорії — вот что поэтому провозглашено было главным делом социалистов в России“¹⁾.

Дві передумови були в такому формулюванні народницької платформи. Перша — це рештки крепацько-дворянської системи, що спиняли новий розвиток капіталізму й капіталістичного укладу та штовхали народників до боротьби за буржуазну революцію, друга — це процес диференціації селянства та пролетаризація його, якої так лякалися народники,

¹⁾ П. Л. Лавров. Народники - пропагандисты 1873—1874 г. г. Ст. 305.

шукаючи рятунку перед нею в общинному володінні землею. Одна й друга причина, міцно об'єднавшись з собою гаслом „чорного переділу“ довкола основної проблеми — „соціальної революції“, цеб-то буржуазної революції, і були цим двигуном, що скерував народницьку ідеологію на такий утопійний ухил та замикав їм очі на фактичний бік історичного процесу, що йшов неминуче перед їхніми очима, замикав очі на неминучий розвиток якраз оцього капіталізму, через який народники сподівалися перескочити в селянський егалітарний комунізм, і який фактично й висунув народництво як свого контрагента на політичну арену тогочасного життя.

А цей розвиток, хоч як закривали на нього очі його народницькі новотвори, плив їм на перекір що - раз ширшою річкою, підіймався що - раз бурхливішою хвилею і замість готових умов для селянського комунізму невмолимо будував на скору руку тривкі основи якраз у протилежному напрямку й для протилежної мети. Невдача з народницькими заходами біля здійснення гасел „соціальної революції“ була готовий і болючий доказ нереальності оцих народницьких сподівань та народницької програми. Само село, з його індивідуалістично - капіталістичними тенденціями в економіці, заперечувало змаганням народників заховати й далі викохувати стару колективістичну ідею, заперечувало якраз тоді, коли народники всю надію покладали на нього, та розвивалося цілком у протилежному напрямку, аніж у тому, в який сподівалися скерувати його народники, через що Маркс цілком справедливо застерігав свого часу Михайловського перед народницькими сподіваннями, мовляв, Росія підпадає неминуче під владу капіталістичного ладу, підпадає під силу невмолимих законів історичного розвитку, змагаючися стати капіталістичною країною, підпадає, як усяка інша нація.

Що ж ознаменувало цю капіталістичну течію серед нашої напівфеодальної країни, що, за словами Плеханова, на той час була вже така, що її „уже нельзя остановить, еще меньше можно высушить“. Що це було, оце „такое множество мелких и крупных ручейков, ручьев и речек“, що їх „общая масса“ ознаменувала „быстрый и сильный рост“ капіталістичного „потока“, якого ріст, на думку Гіляранського, „только что начался и совершается последовательно, систематически, словно, как хлебное зерно перетирается в муку на мельничном поставе“¹⁾?

Ми не збираємося тут знову розвивати картину зростання капіталістичних елементів у сільському господарстві серед

¹⁾ Гіляранский. Общественно - экономические отношения в юго - восточной России. „Слово“, 1878, № 3, стор. 149.

феодалного, не ліквідованого аграрною реформою 1861 року оточення, та вказувати на два шляхи, якими йшов угору цей процес зростання. Додати тут ще щось нового до відомої вже картини не доводиться. Але на одну вельми симптоматичну ознаку цієї картини доведеться звернути увагу. Це вельми характеристичне для тогочасного українського й російського капіталізму явище капіталістичної диференціації, цеб-то початкової акумуляції й пролетаризації серед самого селянства, що його народники так лякалися в своїх соціальних міркуваннях та шукали лікування його капіталістичної „болячки“ в організації колективних засад серед маси дрібного виробника, шукали за рецептом „трудового начала“ та „чорного переділу“. Диференціація ця, як відомо, була в нас, на Україні вже до реформи 1861 року. Після реформи 1861 року зі скасуванням кріпацтва вона ще з більшим темпом поспішала вперед. Котелянський у своїх „Очерках подворной России“ змалював нам цілком неперебільшену картину цього розшарування селянства. Він не помилявся, коли писав, що „в любом казацком селении доказательств зажиточности казаков существует очень много, но, с другой стороны, контраст между достатком и бедностью гораздо сильнее в казацких населеннях, чем в любой крестьянской деревне, где нивелирующая сила нужды наложила свой отпечаток на всю обстановку. Рядом с поместительными хатами — так описує він полтавське село — здесь можно увидеть одинокие хатки на курьих ножках, без всяких хозяйственных построек, без плетня, даже без „призьби“, с обципанними и прогнившими крышами... Бедность и богатство, горе и радость распределены, повидимому, далеко не равномерно в казацкой среде. Казаки не только из воинов обратились в земледельцев, но они еще разделились на две группы, отличающиеся одна от другой по своему экономическому положению“¹⁾).

Диференціація ця, безперечно, несла з собою поруч з розмежуванням багатства й убогости павперизацію маси, а далі й її пролетаризацію. Але ця диференціація, що несла з собою й пролетаризацію селянської маси, як ми вже бачили, якраз не була просте повторення тієї масткової диференціації, що йшла вже вперед капіталістичній акумуляції. „Несомненно — писав Ленін — что возникновение имущественного неравенства есть исходный пункт всего процесса, но одной этой „дифференциацией“ процесс отнюдь не исчерпывается. Старое крестьянство не только „дифференцируется“, но совершенно разрушается, перестает существовать,

¹⁾ „Отечественные Записки“. 1878, № 2, стор. 133. Прегарний ілюстрований матеріал до цього висновку, зібраний з різних закутків України, вміщено, між іншим, у „Громаді“, № 2, 1878.

вытеснено совершенно новыми типами сельского населения, типами, которые являются базисом общества с господствующим товарным хозяйством и капиталистическим производством. Эти типы — сельская буржуазия и сельский пролетариат, класс товаропроизводителей в земледелии и класс сельско-хозяйственных наемных рабочих¹⁾.

З'явлення в сільському господарстві капіталістичної ренти замість натуральної та відробітної, ба й грошової, і було оцим ґрунтом, що на ньому росла оця нова, капіталістична диференціяція, яка переважно йшла до того, що, з одного боку, замість глитої феодальної зразку, як казав Маркс, серед самих дотеперішніх власників землі, що обробляють її власними руками, виростав таким чином розсадник капіталістичних орендарів²⁾ та дрібних аграріїв, а з другого — замість павперизованого незаможництва — сільсько-господарський та взагалі промисловий пролетаріят. Оця нова диференціяція, що якраз — проти власного бажання — ради неї боролася народництво з старою системою диференціяції в ім'я селянського егалітаризму, і була оцим запереченням реальності народницької утопії, вона й була оцим виявленням капіталістичних тенденцій у сільському господарстві, проти яких народництво суб'єктивно намагалася боротися, а об'єктивно очищувало їм шлях, і які непереможно зросли рік у рік. І коли Гіляранський в 70-х роках з жахом писав, що „не нужно быть пророком, чтобы предсказывать, что недалеко то время, когда мы явимся свидетелями такого пассажа, в котором представится нашим очам русский пролетариат в европейском значении этого слова, в размере, примерно, 50000000 душ обоего пола, и мы будем спрашивать друг друга, что это такое“, він не передбачав, скільки було в його словах правди, якраз саме проти народницької утопії, проти народницьких сподівань.

З другого боку, ще виразніше зростання капіталізму означувало в нас ступневе поширення фабрично-заводської промисловости в реформову добу, здебільша щільно звязане з залізничним будівництвом того часу. І про цю ділянку нашого економічного розвитку в пореформову добу не доведеться багатько говорити. Вона загалом досить відома, щоб і тут ще раз її аналізувати. А як далеко вона пішла в 70-х роках у Росії, про це хай скаже цифра одних великих фабрично-заводських підприємств, що їх 1875 року нараховував Ленін загалом у Росії 7555 із загальною кількістю робітників в числі 424131. Це зростання великої фабрично-заводської промисловости протягом 60 — 70-х років дає нам таку картину:

1) *Ленин*. Развитие капитализма в России. 1925, стор. 136.

2) „*Kapital*“, III, 2, стор. 232.

Рік	Кількість фабрик та заводів	Сума вироб- ництва на рік у тис. крб.	Кількість робітників
1866	6891	276211	342473
1867	7082	239350	315759
1868	7238	253229	331027
1869	7488	287565	343308
1870	7853	318525	356184
1871	8149	334605	374769
1872	8194	357145	402365
1873	8245	351530	406964
1874	7612	357699	411057
1875	7555	368767	424131
1876	7419	361616	412181
1877	7671	379451	419414
1878	8261	461558	447858
1879	8628	541602	482276 ¹⁾

Безперечно, що й Україна брала в цьому зростанні належну їй участь, хоча й не втрачала все ще свого специфічного аграрного характеру в порівнянні з більш промисловою Росією, подекуди все ще одстаючи в цьому напрямку від неї²⁾). Що приносило з собою оце зростання фабрично-заводської промисловости? Воно мостило, безперечно, капіталістичний шлях у Росії й на Україні, і якраз, спираючись на нього, Маркс висловлював на той час свої думки з приводу майбутнього Росії. На нього спирався Плеханов, спирався Ленін у боротьбі з народництвом, на нього, врешті, складав у нас С. Подольський уже в 70-х роках свою працю, що вийшла 1880 року під назвою „Ремесла й фабрики на Україні“,

¹⁾ В. Ленин. Развитие капитализма в России. 1925, стор. 48.

²⁾ Равич-Черкаський, бажаючи підкреслити у своїй „Истории коммунистической партии Украины“ (ГИЗ, 1923) фабрично-заводську одсталість України від Росії, наводить деякі цифри з брошури І. Мазепи „Більшовизм і окупація України“. Треба зауважити — чого автор не одмітив — по-перше, що ці цифри не Мазепині, а взяті з Леніна, що й каже він у своїй брошурі, по-друге, цифри ці не абсолютні, як думає Равич-Черкаський, а, як каже сам Ленін, взяті тільки з „важнейших центров фабрично-заводской промышленности Европейской России“ (стор. 485), через що вони далеко не повні, і 3,9% — кількість українського пролетаріату у відношенні до російського 1879 року, — що їх повторює Равич-Черкаський за Мазепою, далеко не відповідають дійсності, про яку й буде даліше окрема розмова.

в якій він і аналізував суть капіталізму та його розвитку на Україні аналогічно до Заходу. Але оскільки зростання капіталізму в сільському господарстві серед феодалного оточення давало само про себе основу нашій інтелігенції формувати свої народницькі оформлення для своїх політично-буржуазних по суті дезидератів, остільки зростання капіталізму в фабрично-заводській промисловості вкупі з аграрним капіталізмом не тільки творило заперечення народницького квазисоціалізму, але ще й висовувало на арену громадського життя нову класу, яка через голову народництва та його селянської маси, через, врешті, і самий капіталізм одержувала завдання поставити народницьким міркуванням не тільки свою ідеологічну антитезу, але й свою синтезу у формі майбутнього наукового соціалізму.

Оця не тільки примара з'явлення і в нас західньо-європейського пролетаріату, але й саме фактичне з'явлення його і було оцією симптоматичною ознакою зростання капіталістичної течії в нас, біля якої народники справді ходили навкруги із здивуванням, не розуміючи її історичного значіння, як не розуміли й усякої суті капіталістичного процесу. Зростання з маси дрібного павперизованого та пролетаризованого виробника, переважно сільського хлібороба, нової суспільної класи — робітничої класи — і було оцим симптоматичним явищем, що ознаменувало собою нестримане поширення і в нас капіталістичної течії, не зважаючи на її феодалне оточення, та нівечило всі плани й мрії народницької ідеології про здійснення селянського комунізму на тлі неліквідованої ще до щенту в нас патріярхальної общини.

Поширювання капіталізму серед нашої напівпатріярхальної громади сільських виробників і було за рішуче для утворення умов і ґрунту цієї нової класи, тоді як диференціяція серед тієї громади сільських виробників була оцією нестриманою течією серед капіталістичного річища, що й формувала оцю робітничу класу.

Народники не довбачали, однак, цього симптоматичного явища в його історичній динаміці і брали на увагу самий голий факт його існування, через що справді довкола його насліпо вертілися з своїм рецептом трудового егалітаризму, навіть не питаючи один в одного, що це за явище, впевнені, що в нас, як і в Росії, робітничої класи й робітничого питання на західньо-європейський лад немає й бути не може. Селянське питання цілком затуляло перед ними природу цього нового явища навіть там, де воно вже що-найменше було з цим питанням звязане, і народники, якщо не знаходили для його лікування у своїй виідеалізованій общині, то у крайньому випадку в організації спеціально робітничої асоціації — артілі, що по суті й мала бути тільки траверизованою общиною. Зразків таких заходів перед пролетари-

зацією поза радикальною проблемою народницької революції чимало подибуємо в ті часи не тільки в хліборобстві, але й у робітництві. На ці зразки переважно була багата правонародницька течія, пропагандистська течія, що в теорії та практиці й собі намагалася непохитно стояти на своїй вихідній платформі, доки згодом не збила її з цього шляху протилежна народницьким течіям дійсність.

Дві були формули, що ними вбирався процес формування робітничої класи¹⁾. Перша формула — це принагідне заробітчанство, де найманий робітник, зв'язаний з домашнім хліборобством, принагідно й додатково тільки продавав свою робочу силу, а хоч і робив це подекуди й не додатково, а начеб-то абсолютно, цеб-то переходив на заробітчанство, як на основне джерело свого прожитку, все-таки і в цьому не виходив за межі фактичної принагідності, через що не був постійним робітником - пролетарем у властивому словорозумінні, зв'язаним постійно з питомою професією своєї спеціальності. Друга формула, що постійно еволюціонувала з першої, — це зміна принагідного заробітчанства в професійне наймитство, в якому є вже абсолютний засіб прожитку з продажу робочої сили по спеціальності, хоч би навіть найпростішої справності. Одна й друга формула, звичайно, були й рівнобіжні, остільки рівнобіжні, оскільки, з одного боку, систематично відбувався процес виділювання всенської маси зневласнених дрібних виробників від їхніх засобів виробництва, продавців своєї робочої сили на чуже підприємство, та оскільки, з другого боку, одночасно із всенської маси оцих принагідних продавців своєї робочої сили — заробітчан — складався професійний наймит на цьому підприємстві, пролетар у власному того слова значінні. Систематична зміна дрібного власника засобів виробництва в заробітчанина та останнього в професіонала - робітника зумовлювала цю рівнобіжність обидвох формул процесів так довго, як довго існувала все ще маса цього дрібного власника засобів виробництва, в першу чергу селянина - хлібороба, та як довго вкупі з цим відбувався процес вбирання промислово - капіталістичним підприємством, яке виростало, що раз, то нової заробітчанської хвилі.

Заробітчанство на Україні, в першу чергу на сільсько-господарських промислах, широкою хвилею йшло, як відомо,

¹⁾ Ми не торкаємося тут проблеми, який тип пролетаря явився в нас на Україні хронологічно раніш перед иншим. Проф. Слабченко („До методології історії робітничого класу“, „Червоний Шлях“, 1927, № 5) висловлює думку, „що в історичному порядку на Україні народився найраніше робітник сільсько-господарський, потім лядифундарний і нарешті промисловий“. Важко згодитися однак з такою класифікацією проф. Слабченка, не тільки з такою хронологією без усякого застереження, маючи на увазі хоч би ідентичність сільсько-господарського та „лятифундарного“ типу пролетаря.

вже напередодні реформи. Тепер, після того, як наступало розкрепачення селянства і його робочої сили від юридичного привілею поміщика, що дало змогу робочим рукам формально - довільно розпоряджатися власною робочою силою, заробітчанство ще ширшою попливло течією, утворюючи окрему фазу в історії праці на Україні. Безліч заробітчанських пісень вже з дореформових часів ще й зараз дає безпосереднє свідчення про цю фазу. А відбувалась вона в нас у двох напрямках: у промислово - хліборобському та промислово - фабричному. Диференціація селянства, з одного боку, відсутність крєпацьких робочих рук та зростання промислових підприємств, з другого — підсилювали її раз - у - раз. М. Балабанов цілком правильно підкреслює це, коли каже, що утворення безземельного селянства, яке поривало свої звязки з землею, безперечно, змусило його шукати для себе інше пристосовання своїх робочих рук, щоб не стати павперами, бродягами по всьому світі. Тож розподіл робочої сили, звільненої від землі, ішов неминуче в першу чергу по лінії заробітчанства. Тільки „некоторые части безземельного крестьянства — каже М. Балабанов — могли найти работу на месте, пойти в наймы к помещику или к односельчанину - кулаку, остальные при местных земледельческих, кустарных промыслах, поскольку они распространены в данной местности. Но значительно большая часть лишена была возможности найти работу на месте и должна была отправляться на заработки в более или менее далекие места“¹⁾.

А знайти працю в себе вдома, навіть на фабриці, не завжди було легко, навіть тепер, коли зі скасуванням примусової крєпацької праці надмірно зріс запит на наємну робочу силу. Одну із причин цього явища треба шукати серед тогочасної гонитви за чужим захожим робітником. Що до мотиву цієї практики, зокрема серед власників промислових підприємств, то їх так висловив один із цукрозаводчиків Харківщини: „Ми намагаємося — казав він — знайти робітника з іншої губернії, щоб він подалі був від своєї рідні та від своїх знайомих, на чужині бо він покірливіший і кинути йому працю без розрахунку важко“²⁾. Через це, як і взагалі, на місцях скупчувалось вельми багацько вільної робочої сили, що ради прожитку мусила мандрувати у світ за очі шукати заробітку. В Короленка³⁾ знаходимо такі дані що до вільної робочої сили в окремих районах України, яка не знаходила для себе застосовання в праці: на Волині — 11312 одиниць, на Київщині — 281065, на Поділлі — 258082, на Харківщині —

1) М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России. II. стор. 45.

2) В. Козлов. Сумской уезд. Стор. 125.

3) „Сельско - хозяйственные статистические сведения“, V, дод. № 6

122715, на Чернігівщині — 572379, всього на Україні — 1065493 робочі одиниці.

Куди ж дівалася ця безробітна маса вчорашніх хліборобів? Мандрувала вона — як це описує нам вже за час 50-х років в харківщинських умовах С. Кованько — на заробітки, в першу саме чергу на сільсько-господарські промисли Новоросії, де на широких латифундіях через нечисленність населення якраз і відчувалася що-раз більша потреба в робочій людській силі. Яка сильна була там ця потреба робочої задової сили, видно з того, що на самій Херсонщині не вистачало в 70-х роках річно 514843 робочі одиниці. Але, крім Херсонщини, ще була Катеринославщина, була ще Таврія, де не менше гостро стояло питання вимоги задової робочої сили, туди й гнали хатні злидні на заробітки цю визволену від власних карликуватих підприємств робочу силу, гнали шукати ще більших злиднів. „З одної Харківської губернії — пише в 50-х роках С. Кованько — підчас літньої праці багацько тисяч виходить рік-річно робітників в різні місця на заробітки. Із числа всіх робітників-хліборобів тільки мала частина залишається на місці, більша частина виправляється в часи косовиці і жнив в степові околиці, в землі донського війська, в Катеринославську, Таврійську та Херсонську губ... йдуть на всілякі найми, означені й неозначені, наймаючися на рік, на місяць й на поденну роботу“¹⁾. Вигнані злиднями заробітчани — оповідає за кінець 70-х років С. Короленко — поспішають зібрати останню копійку на дорогу, і вже з початком весни готуються кинути дім, щоб найти заробітки. Головним чином масовий рух заробітчан направлений у південні губернії, де, як відомо, постійно відчувався брак робочих рук. Прийшовши на місце, не всі, однак, зразу находять працю. Звичайно їм доводиться ще вишукувати або вичікувати наймачів. Ще гаразд, коли гарна година та врожайний рік: тоді всіх заробітчан беруть на розхват і то за високу ціну. Але дуже часто трапляється, що спека нищить усякі надії на врожай, і тоді вся маса заробітчан рішуче не знаходить підприємців, не тільки за низьку плату а навіть за нужденні харчі. Поблукавши даремно по степу, обдерті й голодні робітники згромаджуються тоді в містах, при станціях, пристанях. Адміністрації доводиться волею-неволею відсилати етапним порядком цілі десятки потягів із заробітчанами додому. Більшість їх повертає, однак, додому пішки²⁾.

Але поруч та рівнобіжно до такого принагідного заробітчанства, що для його вже 1843 та 1854 р. р. було видано окремі інструкції з метою врегулювання умов найму на

¹⁾ С. И. Кованько. Описание Харьковской губ. Стор. 65.

²⁾ „Сельско-хозяйственные статистические сведения“, V, стор. 82—83.

сільсько-господарські роботи¹⁾), організувався в його масі професійний наймит — сільсько-господарський пролетаріят, відбувався систематично процес складання й фабрично-заводського робітництва. Заробітчання було для цього процесу тільки попередньою формою продажу вільно-найманої робочої сили, і то формою, як сказано, принагідного продажу робочої сили. Зростання капіталістичних підприємств вимагало, однак, систематичного продажу цієї сили, а через це систематично провадило селекцію серед заробітчан, одних вибираючи для постійного наймитства на сільсько-господарських підприємствах, інших для постійної праці на фабриках, заводах, у ремесничих підприємствах то-що. Таким робом ті, що з загальної маси, визволеної на власному хліборобському підприємстві робочої сили, принагідно спершу потрапляли в процесі шукання для себе заробітку на купця своїх робочих рук, ставали тепер професіоналом-наймитом, ставали професіоналом-робітником на осілому місці.

Прикладів такої еволюції принагідного заробітчанина в професіонала-робітника не важко шукати. Навпаки, вона — правило в формуванні робітничої класи, як класи щойно в собі. Практика харківських власників цукроварень не виняток серед загальної практики вишукування робітників з заробітчанської та ще й захожого сили. Вже в 40-х роках практикували це й підприємці на цукрових заводах Правобережжя, організуючи окрему категорію посередників-агентів для підшукування дешевого робітника на плантаціях та цукроварні. Але коли ця практика в дореформову добу ще могла мати своє виправдання подекуди у відсутності готової на місці робочої сили, або, радше сказати, резерву робочої сили, то тепер вона знаходила своє умотивовання у відомій та не винятковій формулі названого вище сумського підприємця. Гірничі промисловці на Україні також систематично виконували цю практику. Так, приміром, у Слов'яносербському повіті на початку 80-х років на кам'яновугільних шахтах на всю масу робітників тільки 44% нараховувало тубільців, тоді як 56% давали заходжі з інших районів робітники, та й ще не з українських, а російських, переважно з Тульської та Орловської губернь²⁾). Практика набирання в Донецькому басейні захожого робітника настільки увійшла тепер у систему, що, починаючи з 70-х років, донецькі підприємці регулярно на кожному із своїх з'їздів стали вимагати од уряду допомоги в цьому переселюванні. Так, уже на першому з'їзді року 1874 донецькі підприємці поставили таку вимогу перед урядом, прохаючи про переселенецькі полегшення

¹⁾ Пор. Журнал мин. вн. дел, 1854, ч. IV, стор. 102 — 121.

²⁾ „Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ.“, III, стор. 384.

для заробітчан. Року 1880 з'їзд промисловців Донбасу вніс прохання, щоб уряд дозволив навіть оселявати заробітчан на незаселених військових та казенних землях, звільнив заробітчан од залежності перед сільськими громадами на постійне переселення. Року 1881 шостий з'їзд гірничо-заводських промисловців підніс ще розклопотання про полегшення для заробітчан у паспортній системі, а в кінці 80-х років, коли уряд не спішив задовольнити клопотання донецьких підприємців, останні висунули ідею власної самодопомоги, організуючи окремий апарат для закликання заробітчан на роботу в Донбас, при чому міркування були такі, щоб кожного начальника залізничної станції зробити агентом для найму робітників. Що-правда, там були ще інші причини, аніж ті, що їх наводив сумський цукрозаводчик, між иншим, причиною цього був ще й брак місцевої робочої сили взагалі, але для еволюції заробітчанина в пролетаря вже самі ці явища вельми характеристичні, сказати б навіть зразкові.

Але було б помилково, коли б ми з метою вияснення попереднього процесу формування робітничої класи обмежилися тільки заробітчанством. Були бо ще й інші, безпосередні етапи переходу дрібного власника засобів виробництва в професіонала-робітника, в оцього загадкового для народників пролетаря. Чимало селянства безпосередньо від власного хазяйства переходило зразу на становище наймного робітника-професіонала, і то не тільки в період крепацтва, коли поміщик-підприємець переводив хлібороба в фабричного робітника, будь то на власній крепосній фабриці, будь то шляхом найму, на чуже підприємство, але й після реформи, коли позбавлений плуга хлібороб раптом зупинявся перед фабричним варстатом, зведений щасливим чи нещасливим для його збігом обставин докупив з підрядчиком, що зразу пропонував йому і роботу, і гроші та ще й готове пристановище, де можна б схилити на ніч заморочену свою голову та дати спочити втомленим рукам і плечам. Про такі найми на роботу на фабрику через підрядчика просто від плуга оповідає нам добрий знавець тогочасного робітничого питання на Україні Сергій Подолинський. Заводи наймають безпосередньо робітників з-поміж селян хоч сами, хоч через підрядчиків — каже він, описуючи цукрове виробництво. Хоч підрядчики, хоч заводські офіціялісти звичайно з'являються по селах у часи збору податків і там збирають волосного старосту, соцьких та інших дуків, частують їх горілкою, дають їм ще иншого хабаря, а потім ідуть вкупі на селянський сход, де вже наймають недоїмщиків за ту ціну й на тих умовах, які сами схочуть, бо все начальство їх піддержує, страхає недоїмщиків, що продасть худобу й одержує, і т. д. У час змови з робітниками їм видається завадаток, щоб заплатити податки. Звичайно видають од 7 до

15 крб. на чоловіка. Підрядчики навіть охоче видають і більшу частину цього заробітку вперед для того, щоб робітник мусив опісля в них заборгуватися й через те дешевше найнятися знову на другу кампанію. Звичайно робітникам на дорогу для харчів видається од 50 копійок до 2 крб. За неявку робітника з нього беруть 20 крб. штрафу, а коли тільки опізниться, то від полтиника до одного карбованця на день¹⁾.

Але й українські ремесла та кустарні промисли чималий давали контингент людського матеріалу для формування робітничої класи, навіть без попереднього заробітчанства; особливо останні вельми характеристичні для цього процесу. Кустарний промисел загалом — це один із перших виявів виробничої диференціації на тлі первісного хліборобського виробництва в умовах поширювання товарового господарства. Хоч у нас, на Україні, кустарні промисли й не були такого великого розміру в нашій виробничій системі, як, приміром, хоч би в Москівщині, та загалом визначалися своєю квалістю²⁾, але все-таки вони посідали чимале місце в системі нашого господарства так кількістю своїх підприємств, як і кількістю свого виробництва. Але, як відомо, широким перспектив на майбутнє кустарний промисел у нас не мав. Капіталізм бо, що кликав його до життя, одночасно, як одділяв його од хліборобства, розвалював систематично цей промисел по лінії капіталістичної кооперації. Правда, народницька ідеологія не спостерігала цього діалектичного процесу. Вона шукала самоохорони для цього „трудового“ пристосовання дрібного підприємця в капіталістичній системі, хоч би в організації артілей, подібно, як в общині шукала порятунку проти павперизації селянства. Для прикладу буде досить згадати про заходи відомого організатора селянських хліборобських колективних господарств на Кубані С. М. Кривенка, що й у літературі енергійно проповідував свій практичний ухил у народницькій проблемі³⁾, та про аналогічні, хоч і пізніші, заходи серед робітництва з боку „артільного батька“ Миколи Левитського. Такі, на колективістичних принципах збудовані, робітничі, або, радше, робітничо-промислові артілі бачити можна було вже раніш: 1860 року, пр., бачимо їх в Харкові, де заснувалася артільна кравецька майстерня, а згодом столярська майстерня; близько 1880 року засновується такі артілі в Єлисаветграді — кравецькі та шапкарьські, в Одесі — кравецькі, рибальські, на Київщині — кравецькі та столярські, на Полтавщині — ткацькі і т. д. Але заходи ці не менше

¹⁾ С. Подолінський. Ремесла й фабрики на Україні. Стор. 126—127.

²⁾ Пор. С. Короленко. Сельско-хозяйственные статистические сведения. V, дод., стор. 106—118.

³⁾ Про нього див. статтю М. Слобожанина в журналі „Минувшие годы“. №№ 1, 3 та 5—6, 1908.

були даремні в артільній практиці, аніж вони були в об-
щинній пропаганді. Капітал бо вкупі з капіталістичними тен-
денціями тиснув непереможно „з низу“ на цю практику
артільну „з гори“, розвалював артілі з нутра. „Не їм за
нинішніх умов — писав у своєму спорі з народниками
1881 року Ф. Щербина — перти проти такого рожна, як
капітал і проти всього того, що з ним зв'язане... В ниніш-
ньому своєму вигляді українські артілі й їхні общинно-
артільні форми в дійсності не мають і не можуть мати по-
суті значіння в боротьбі з капіталістичним укладом, що раз-
у-раз зростає, та з його відношенням. Їм ледве чи в пору
одстоювати своє власне існування“¹⁾.

Через те кустарний промисел, хоч систематично й ріс,
але й систематично розвалювався, викидаючи що-раз нові
лави зневласнених, закабалених своїх виробників на робіт-
ничу вулицю, змушуючи й їх шукати для себе заробітку на
фабриці, шукати пристосовання своєї робочої сили на заводі
нарівні з обезземеленим хліборобом, з тою тільки одміною,
що він постачав уже не сиру, не неоформлену цю робочу
силу, а вже дещо виспеціалізовану, технічно удосконаленішу,
а через це й ціннішу для заводських підприємців. Переку-
пець (скупник) відігравав у цьому процесі серед кустарної
промисловості не гірше свою роль, аніж її відігравав
„хазяїн“ у хліборобстві. Але не тільки один перекупець роз-
валював „трудові начала“ кустарного промислу, перемінюючи
самих кустарів у найманого робітника. Розвалював не менш
їх ще й фабрикант-капіталіст за допомогою свого комі-
сіонера, розвалював на такий самий лад, що й перекупець.
Які були шляхи цього розвалювання, про це дуже добре
говорить нам практика тогочасного торговельного та промис-
лового капіталу. Дрібні промисли — як писав Ленін — родять
окремих скупників, спеціально зайнятих торговельними опе-
раціями збуту продуктів та закупівлі сировини, що ним під-
бивають під свій вплив у тій або іншій формі дрібних про-
мисловців. Доки товарове виробництво кволо розвинене,
дрібний промисловець обмежується збутом продуктів на
дрібному місцевому ринку. Але в міру поширювання ринку
такий дрібний збут стає неможливий. На кожному ринку
збут мусить бути великий, масовий. І ось дрібний характер
продукції перебуває в непримиренній суперечності з неми-
нучою потребою великого гуртового збуту. За даних суспіль-
но-господарських умов, коли дрібні виробники ізольовані,
розкладені, цю суперечність не можна інакше вирішити,
як тим, що представники заможної меншости забирають
збут у свої руки, концентрують його²⁾.

¹⁾ Ф. Щербина. Южно-русские артели. Стор. 128.

²⁾ Пор. Ленін, III, стор. 290.

В чому суть такої концентрації, про це нам говорить цілком виразно приклад з смілянськими ткачами - кустарями. „Лавочник“ Секало, багатий Секало, сам ткач, фактично настільки поневолив своїх односільчан — смілянських ткачів що вони, хоч працювали й у себе вдома і на своїх знаряддях, ба навіть на своєму матеріалі, та його коштом¹⁾. Це перший був крок зневласнювання кустаря на його виробництві. Коли ж з функцією перекупця звязувалася ще й лихварська функція, а вона неминуче приходила за функцією посередника, то дрібний виробник - кустар наявно перемінювався тоді в найманого робітника. В останньому бо випадку дрібний виробник - кустар, хоч і працював у себе вдома, все ще своїми знаряддями, але фактично на чужому матеріалі, чужим коштом, бо його вже цілком відрізано і від ринку готових продуктів, і від ринку сировини. Бракувало тільки ще одного, щоб скупник роздавав готовий матеріал „кустарям“ на роботу вдома за плату грішми. Але й це приходило незабаром на голову кустаря. В даному випадку, як каже Ленін, торговельний капітал переходив у промисловий, складалася готова капіталістична кооперація, що в ній кустар різнився тільки формально від найманого мануфактурного робітника. Остання практика властива була багатьом фабрикантам того часу, що перетворювали таким робом масу „самостійних“ кустарів - виробників у найманих робітників домашньої системи великої промисловости. Опертися цьому процесові „самостійний“ кустар не був у силі й кінець - кінцем і він кидав і працю в себе дома й переходив звичайним найманим робітником на фабрику.

Так виростала в нас нова класа — пролетаріят, як неоступний супутник буржуазії. Економічна диференціяція, що організувала в умовах капіталізму буржуазію, організувала на протилежному до буржуазії полюсі ще й оцю нову класу, що її народники намагалися знівелювати в селянському соціалізмі. Але для народницького розуміння це був тільки від'ємний, негативний бік тогочасного історичного процесу, який вони сподівалися примирити з позитивною стороною буржуазної емансипації, проповідуючи трудовий принцип і егалітаризм. Тимчасом, однак, якраз оцей „від'ємний“, „негативний“ бік тогочасного історичного процесу й творив оцю неминучу історичну діалектику з її перспективою майбутньої синтези, та якраз у ньому, в оцьому „негативному“ боці серед нового класового антагонізму, почали шукати свого вислову витворчі сили країни, на разі під замаскованим виглядом ліквідації лишків феодалізму, але й підготовляючи в ньому свою майбутню емансипацію від капіталізму взагалі,

¹⁾ Пор. С. Лисенко. Очерки домашних промыслов Полтавской губ. II, стор. 101.

як підготовляли вони раніш та зараз довершували свою емансипацію від феодалізму на плечах буржуазії й селянства.

На Заході формула для цього діалектичного процесу була простіша. Там у добу феодалізму спершу буржуазія явилася також оцим „негативним“ явищем у системі квітнучого феодалізму, доки воно, оце „негативне“ явище, не виросло серед матеріяльних умов емансипації тієї класи до такого ступеня, щоб згодом самому стати позитивним боком для нового процесу супроти нового „негативного“ явища, виявленого в формуванні пролетаріату¹⁾.

В нас один і другий історичний процес спершу по лінії сільсько-господарського, згодом по лінії фабрично-заводського промислу збіглися разом і поки змогли вирости всі матеріяльні умови для повної емансипації буржуазії, а вже відбувався процес формування робітничої класи, що й собі мала поставити питання власної емансипації. Народники, що в даних умовах російської дійсности жили проблемою буржуазної емансипації, що вимогою цієї емансипації, повної емансипації, було якраз скасування селянського покрепачення в тій або іншій формі, очевидно й неминуче мусили ідентифікувати другу проблему з першою, через те й лякалися так диференціації селянства, яка якраз і мала собою об'єктивно довершити завдання буржуазної емансипації. Вони й ідентифікували її загалом з першою проблемою, як довго вона не була в нас розвязана, вишукували на всі лади всілякі рецепти для лікування суспільних злиднів, звязаних із цією диференціацією, закриваючи очі на те, що якраз у цих земельних злиднях відривані від приватної власности на засоби виробництва, складалися не тільки ембріональні елементи колективного привласнення засобів виробництва (правда, вони складалися не на сьогодні), не тільки в умовах дозрівання матеріяльних вимог буржуазної емансипації, але й дозрівали елементи самої буржуазії, як попереднього етапу майбутньої емансипації. Буржуазія починається з пролетаріату — навчав К. Маркс Прудона, — а цей у свою чергу стає пережитком, останком (старого) пролетаріату... В міру бо дальшого розвитку буржуазії в її нутрі утворюється новий пролетаріат, пролетаріат сучасний. Але з цього моменту революційна класа (цеб-то буржуазія) і стає консервативна²⁾. Те саме йшло і в нас, з тією тільки одміною, що в нас буржуазія, хоча й виростала вже з феодального пролетаріату, але ще не цілком виросла, ще не викохала в своєму нутрі оцього сучасного капіталістичного пролетаріату, через що він, безперечно, в народників ще не став окремою самоцільною класою, а все ще губився в старій формулі з доби

¹⁾ Пор. К. Маркс. Нищета философии. Стор. 127, 134, 180 — 181.

²⁾ К. Маркс. Нищета философии. Стор. 129.

феодалізму, губився ще й серед тенденції буржуазної емансипації від цього феодалізму, губився в ідеології проблеми селянського егалітаризму, як проблема буржуазної революції.

Але хоч як намагалися народники закрити очі на незвиклу для них дійсність, вона нестримно росла, як росла й ця нова класа, що її народницька ідеологія силоміць втискала в свою проблему буржуазної революції. Вона народилася в нас на Україні вже за час революції 1648 р. вкупі з появою найманої праці, спершу на сільсько-господарських підприємствах, згодом на фабрично-заводських виробництвах. Вона розвивалася в нас і за часи складання у нас дворянсько-крепацької системи в XVIII сторіччі, вона поширювалася значно й на початку XIX ст., в головній своїй масі на сільсько-господарському промислі. Вона росла й поширювалася, захоплюючи ступнево собою й ділянку фабрично-заводського підприємства в міру того, як росла й поширювалася буржуазія, що в її нутрі відбувався шляхом диференціації процес формування робітничої класи. Вже до реформи кількості тієї класи на Україні, не зважаючи на індустріально-фабричну відсталість останньої в порівнянні з Росією, була значно велика. За обчисленнями проф. Оглобліна, далеко ще неповними, процес зростання робітничої класи до реформи загалом виявлявся в таких цифрах:

Г у б е р н і	Кількість робітників			
	1825 року	1846 року	1853 року	1860 року
Волинь	4357	5777	3759	2750
Катеринославщина з Таганрожчиною	457	1857	1650	4372
Київщина	3164	10337	17981	32135
Поділля	847	2396	3957	3407
Полтавщина	1590	8405	6540	8835
Харківщина	923	10742	10964	12120
Херсонщина з Оде- сою	662	3591	4792	5431
Чернігівщина	2994	8139	12033	12257
Разом	14994	51744	61176	81307 ¹⁾

Правда, треба тут таки підкреслити, що ця кількість робітництва не цілком ідентична з кількістю тогочасного пролетаріату на Україні, бо в складі цього робітництва, здебільша випадкового, не означено фактичного стану властивого робітника на засобах виробництва машинової індустрії, але все-таки вона характеристична, як зразок первісного формування робітництва, робітництва, до речі сказати, навіть не

¹⁾ Пор. А. П. Оглоблін. Очерки истории украинской фабрики. II, стор. 89

завжди феодального зразку. Характеристично буде також при цьому підкреслити, що серед тієї кількості робітництва вже до реформи величезний відсоток приходив на вільнонайману та буржуазну фабрику. Поміщицьких бо фабрик на Україні було 1861 року лише 89 (крім горілчаних, що їх сюди не враховано) з 37161 робітником¹⁾, що давали 15⁰/₀ всенької кількості робітництва, при чому серед тієї загальної кількості робітництва в сукняній промисловості працювало вже в 40-х роках 11,8⁰/₀ вільнонайманих пар робочих рук, у цукровій — 25,5⁰/₀, у маслوبيйній — 31,6⁰/₀, у паперовій — 42,9⁰/₀, у цегляній — 60,9⁰/₀, у шкляній — 67,5⁰/₀, у шкіряній — 74,3⁰/₀, в залізній — 75,1⁰/₀, в миловій — 77,8⁰/₀, в свічковій — 88⁰/₀, в тютюновій та в керамічній — 100⁰/₀²⁾.

Реформа 1861 року спершу дещо припинила цей зріст пролетаріату, бо чимало робітників, одержавши землю, стали кидати фабрику, і через те вже 1863 року загальна цифра нашого робітництва зменшилася; в деяких районах навіть на значний відсоток. Але після першого захоплення реформатськими сподіваннями, за зневірою в отримання землі, зростання далі пішло швидко вперед, зокрема в 70-х роках, переганяючи попередній стан нашого робітництва минулих років дореформових часів. Надто якраз тепер у своєму чистому виді починав формуватися цей нового зразку пролетаріат, властивий капіталістичному способу виробництва, справжній фабрично-заводський пролетаріат, організований у першу чергу на великих машинових підприємствах капіталістичної індустрії. За далеко неповним обрахунком П. Орлова 1879 року всього оцього нового фабрично-заводського пролетаріату на Україні було, не зараховуючи сюди робітників винокурень та шахт Донбасу, 108066, що працювали на 3206 фабриках, а саме:

Губерні	Кількість фабрик	Кількість робітників
Волинь	на 556	8272
Катеринославщина .	„ 343	7043
Київщина	„ 390	34103
Одес. градонач. . .	„ 180	3788
Херсонщина	„ 138	2541
Поділля	„ 427	19871
Полтавщина	„ 265	3755
Харківщина	„ 464	16765
Чернігівщина	„ 433	11628
Разом на Україні .	на 3216	108766
„ в Росії	„ 19723	603031
„ „ Польщі	„ 5587	97482

¹⁾ Пор. „Архив Труда в России“, III, стор. 148 — 150.

²⁾ А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. II, стор. 189.

На ділі й ця цифра — 108766 — робітників далеко неповна. Вона складена на основі відомостей Департаменту Торговлі й Мануфактур, що їх подавали сами фабриканти та поліція, а їхні „показання — як визнає це сам автор — не всегда бывают верны или по недостатку внимания к делу, или, наконец, по боязни фискальных целей“. Причина цього та, що „во всех случаях неверность показаний направлена в одну и ту же сторону, а именно к преуменьшению действительных размеров производства“¹⁾. По-друге, як уже згадано, в цю цифру — 108766 — робітників не увійшло робітництво, що працювало великою в той час масою в шахтах Донбасу, не кажучи вже про тих, що заняті були при будові залізниць. Одні вугільні шахти на Україні, що дали року 1879 загальну кількість видобутого вугілля на 75,79 міл. пуд., мали найманої робочої сили понад 12000 пар робочих рук. Коли ж додати сюди ще кадрове робітництво, зайняте у видобуванні руди, у будівництві залізниць, що їх на Лівобережжі самого 1879 року збудовано на довжину 1067 верстов, коли, врешті, додати сюди великий бахмутський завод Новоросійського Товариства, не включений до списку П. Орлова, з його двома з половиною тисячами робітників, то цифра П. Орлова — 108766 — безперечно, збільшиться що-найменше до 150000 робітників.

Але новітній фабрично-промисловий пролетаріят, не отой заробітчанського зразку, навіть не отой, що скупчувався для постійної праці на сільсько-господарських підприємствах, ріс не тільки що до кількості, організуючи „класу в собі“. Правда, кількість його, беручи на увагу все-таки кваліфікацію нашої фабрично-заводської промисловости, все ще далеко не дорівнювала хоч би й кількості нашого сільсько-господарського пролетаріату, але він без утриму ріс. Він ріс також і що до якості, утворюючи всі умови, щоб стати „класою для себе“, як писав Маркс у полеміці з Прудоном, виступаючи проти його теорії класового примирення. Дві передумови були для цього: перша — концентрація робітничої класи на великому машиновому виробництві, друга — остаточне одмежування пролетаря од хліборобського індивідуалізму, та взагалі од хліборобства. І цей процес ми спостерігаємо наявно в пореформову добу, не зважаючи на пияве спершу в цілому зростання української фабричної промисловости. Концентрація фабрично-заводського робітництва вже в ті часи відбувалася досить інтенсивно на Україні. В Одесі 1878 року чавунно-ливарний і механічний

¹⁾ П. А. Орлов. Указатель. Стр. 11. Оскільки неточні через це дані про кількість робітництва, вкажемо тільки на один приклад. Орлов подає загальну кількість пролетаріату в Одесі в сумі 3788 на основі офіційних даних, тоді як зібрані нами матеріали з фонду новор. ген.-губ. (справа № 10/8 за 1879 рік) дають цифру 8501 робітників.

завод „Русского Общества Пароходства и Торговли“ мав 407 робітників, на фабриці Беліно-Фендріха працювало 413 робітників, Зедека і фон-Вальда — 214, Гуліє-Бланшарда — 252, в майстернях на „Большом Вокзале“ — 1112 робітників та 691 кваліфікований майстер. У Херсоні на фабриці Леона Лемперта працювало 201 робітник, у Фальц-Файна — 350 робітників, у братів Генешиних — 300. У Бахмуті на чавунно-ливарному заводі Новоросійського Товариства працювало 2180 робітників¹⁾. У Києві в майстернях „О-ва Юго-Западных железных дорог“, заснованого 1870 року, нараховано 1879 року 1100 постійних робітників. На Волині така фабрика, як у Слауті, власність акційного товариства Лільпольд і К⁰, мала в тому ж році 308 постійних робітників. Близько тисячі робітників нарахувати можна в той час у двох харківських паровозних фабриках, стільки ж майже у двох вагонових майстернях. На луганському чавунно-ливарному заводі лічено 1879 року 1006 робітників, на бахмутському заводі рейкового виробництва власности Новоросійського Товариства, раніш Дон-Юза, працювало 1300 робітників, на заводі Пастухова біля Грушівки — 800 робітників, і на машинобудівельному заводі Фронштайна в Ростові — 410 робітників, на такому ж заводі Бобринського в Смілій — 118 робітників, там же на заводі фірми Яхненко-Семиренко — 143 робітники. Про цукрові заводи й говорити не приходить тут. Досить буде цього, що вкажемо, що на цукрових фабриках працювало в нас того ж 1879 року 69302 робітники, при загальній кількості робітників у Росії (без Польщі) тієї професії в сумі 83584²⁾. В самій залізній промисловості того ж року на Україні було зайнятих працею на 94 фабриках 11506 робітників.

Концентрація робітництва на українських фабриках і заводах, що йшла у нас майже одночасно на трьох своїх основних секторах, в гірничій добуваючій промисловості Донбасу, в обробляючій промисловості на фабриках й заводах окремих міст, як Києва та Одеси, Катеринославу, та в цукровій промисловості, одбувалась у парі з ліквідацією випадковості праці. Вона переминювала дотеперішнього випадкового робітника на фабриці що - раз більше в постійну фабрично-заводську робочу силу, ближче знайому з технікою машинового виробництва, а з другого боку, що - раз більше відривала його від хліборобства, що - раз щільніше звязувала його з новою професією на даному підприємстві. З випадкового, ба й мандрівного заробітчанина брався через це професіонал-робітник осілого типу, що ввесь вік свій коротав при машині, якщо не викидала його на вулицю криза або

¹⁾ Одес. окр. архівн. фонд новор. ген.-губ. (справа № 10/8 за 1879 рік).

²⁾ П. А. Орлов. Указатель. Стор. 544 — 558.

самоволя підприємця. Це давалося спостерігати навіть на таких найменше в той час придатних до постійної праці підприємствах, як вугільні шахти Донбасу. Але народницька публіцистика 70-х років і цього не спостерігала. Для неї навіть у цьому випадку професіонал-робітник не переставав бути все ще хліборобом, він все ще в її уяві за старою традицією випадково тільки шукав заробітку на фабриці, а в основі наче все-таки залишався давнім хліборобом з давньою ідеологією парцельного виробника. Ще в кінці 80-х років можна було чути з приводу дискусії про донецького шахтаря такі голоси, мовляв, і сто років тому назад, так і тепер донецький робітник залишається й досі, наче на зло всім умовам, що існують навколо нього, упертим хліборобом; відірвати бо його від плуга та борони, як писав 1889 року Г. Шрайдер, може тільки щось надзвичайне¹⁾.

Але дійсність якраз на тих самих шахтах Донбасу, що ще найбільше відставали у той час в порівнянні з іншими ділянками нашої промисловості що до якості цього робітництва, починала виявляти інше обличчя, аніж те, що його захищав так уперто Шрайдер та його попередники й сучасники-народники. Ось ця дійсність.

У Бахмутському повіті на 5150 робітників, що працювали на 33 великих кам'яновугільних шахтах, 40,1% жило в той час на шахтах постійно, а 59,9% приходило на працю тимчасово. З цього числа місцеві робітники, як подає М. Балабанов, давали 63,3% загального їх числа, захожих же було 36,7%. Цілком без власного господарства було поміж них 52,4%, а тих, що заховали зв'язок із землею — 47,6%. Само собою розуміється, що відсоток безземельних мусив бути більший посеред захожих (99%), аніж серед місцевих (25,4%²⁾). На Слов'яносербських шахтах таких робітників, що працювали перший рік, було 21%, таких, що працювали 1—5 років, було 42%, таких, що працювали 5—10 років — 22% і тих, що працювали понад 20 років — 15%. Цей характер відірваності від хліборобства підкреслюють і самі катеринославські статистики того часу, мовляв, у тих, що займаються шахтарською працею 5—10 років, зв'язок із попереднім заняттям та попереднім побутом майже цілком пірвано, наколи тільки вони не належать до місцевих мешканців, серед котрих бо можна все ще знайти таких, що мають зносини з давнім своїм гніздом³⁾.

1) Г. И. Шрайдер. Очерки кустарной горной промышленности. „Русская Мысль“, № 10, 1889, стор. 46.

2) Пор. М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России. II, стор. 67.

3) Пор. „Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ.“, III, стор. 392.

Але й ця обставина, що частина донецьких шахтарів володіла шматками землі, не вказує на правильність Шрайдерівської концепції. М. Балабанов цілком правильно підкреслює цей момент, коли заявляє, що той факт, що частина донецьких робітників звязана з землею, знаходить своє пояснення в особливих умовах закріплення донецького робітника на фабриці чи на шахті. В Донецькому басейні місцевих робочих рук, як відомо, було замало, і їх доводилося вербувати з далеких місцевостей. Їх же треба було закріпити за фабрикою. Найпростіша метода закріплення є в утворенні для них умови „осілости“, де б вони, раз попавши в копальні, не мали більше бажання, а то й можливости вернутися додому. Оселення таке розуміли так, щоб дати захожому робітникові землю та помешкання, але, що само собою розуміється, не такої якості й не в такій кількості, щоб вони могли займатися сільським господарством та менше часу віддавати гірничій справі або й зовсім її покинути. Осілість мала тільки бути за прикриття фактичної підлеглости робітника гірничо-промислому підприємству, а сама мала бути за джерело поневолення робітника. Хата й шматок землі в жодному разі не творили в даних умовах з робітника хлібороба-власника, а, навпаки, ще більше зміцнювали його підлеглість капіталові та його податливість перед експлоатацією¹⁾.

Такий подекуди саме процес формування робітничої класи бачимо і в Галичині в той саме час. Там бо, хоч і з наявним запізненням і не в таких розмірах, як на Придніпрянській Україні, став прискорюватися й собі в той час процес розшарування патріярхального селянського господарства в умовах капіталізму, а одночасно й процес формування капіталістичних промислових підприємств, який так само, як і на Україні, що-раз виразніше починав організувати на протилежних собі полюсах буржуазію й пролетаріят. І в Галичині, як і на землях російської України, цей процес на перших порах серед феодальних пережитків покликав до життя своєрідне народництво так москвофільської, як і народницької орієнтації, що на свій лад одно й друге шукало, як і на Подніпрянщині, засобів лікування де-далі наочно що-раз більшої пролетаризації населення. Правда, галицьке народництво навіть на своєму лівому крилі, як знаємо, ще не змогло серед своїх опортуністичних настроїв на той час оформити свою соціально-економічну програму під гаслами народницького соціалізму, ще більше, воно навіть здебільша йому перечило, прямуючи одверто до індивідуального буржуазного господарства, одкидаючи на бік російське гасло

¹⁾ М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России. II, стор. 68 — 69.

общини, але основа його історичної дійсності в соціально-економічному питанні була та сама: боротьба за буржуазні порядки в аграрних відносинах, боротьба за фармерство, боротьба проти павперизації селянства.

Причина цьому була та, що коли придніпрянське народництво виростало серед класової боротьби українського селянства не тільки проти феодального російського поміщництва взагалі, але й проти українського дворянства, та ще й серед класових змагань проміж незаможницькими шарами сільського населення, з одного, та феодально-глитайськими, з другого боку, надто в умовах самодержавної сатрапії, то галицьке народництво всіх його дотеперішніх напрямків, що не мало проти себе ані російського самодержавства, ані власного українського поміщика, здебільша репрезентувало в змаганнях проти феодального польського пана без окремої диференціації всю селянську масу, як таку, здебільша всю її в цілому клало в свою основу, бо тільки вона єдина в Галичині була там за базу національного капіталу та ще й на шляху його боротьби в умовах австрійського парламентаризму, а до того подекуди під захистом австрійського абсолютизму. Правда, і на Подніпрянщині історичний процес привів до того, що представником національного капіталу залишалося фактично одно селянство, оскільки йшло питання про буржуазний характер цього національного капіталу, про промисловий у широкому розумінні капітал у хліборобстві майбутнього, але все-таки тут ще не перевелось було цілком і феодальне представництво цього національного капіталу, оскільки останній виступав у своїй ролі ще й на секторі торговельного капіталу в його еволюції до промислового капіталу.

Не те на Подністрянщині. Там цього феодально-поміщницького представництва в українському національному капіталі від віків не стало. Через те народництво галицьке, що репрезентувало собою революційно-буржуазний напрямок дрібного хліборобсько-промислового національного капіталу проти феодально-поміщницької та ще й виключно польської з боку кутьтури системи, виростало з того, що всю без диференціації галицьку селянську масу штовхало проти тієї системи, всю її намагалося вчинити однаково заможницькою на базі розподілу панських маєтків, здебільша навіть не прикриваючи цей постулат назверх, на лад придніпрянського народництва, гаслами псевдосоціалізму. Так, принаймні, говорять усі відомі нам факти громадського руху в Галичині до кінця 70-х років, що йшли під гаслами селянського народництва. Правда, були й інші явища. Згадаймо хоч би про політичний процес, коломийський процес 1879 року проти Ганни Павлик і тов., обвинувачених у народницькій пропаганді під гаслом соціалізму, на якому й виявилось,

що фактично вся справа пропаганди цього соціалізму та звязаного з ним руху оберталася тільки біля одного питання— біля поділу ґрунту кожному по рівній пайці¹⁾. Але це були виїмки дотепер. Ще більше, навіть на цьому процесі виявилось, що в інкримінованому підсудним соціалістичному русі на Косівщині брали участь навіть не неможливі шари, а сами „трудоі люди“, ці „ґрунтові мужики“, що, як констатував з жалем Павлик²⁾, заповняли дотепер собою взагалі кадри тогочасного громадського руху серед селянства. Гасла Отто Штамма з його „Erlösung der darbenenden Menschheit“ 1870 р., що стали за вихідну програму придніпровського соціалізму народницького, в Галичині свого відгуку не найшли поки-що. Про те, що ідея заможного „ґрунтового“ мужика без „соціалістичної“ вівіски наявно виступала й з усієї тогочасної народницької ідеології в Галичині, свідчить, врешті, сама діяльність громадська галицьких народників, так правого, як і лівого крила. І що дужче втискався капіталізм з усіма своїми атрибутами в патріархальне галицьке село, то інтенсивніше працювала в цьому напрямку вся тогочасна народницька практика й теорія в Галичині, все одно чи з москвофільського, чи народовецького табору. Бо чи не з такою метою заснували народовці у Львові Просвіту 1868 року? Чи не в змаганнях за „ґрунтового мужика“ виросло заходами Наумовича 1874 року москвофільське аналогічне „Общество имени Михаила Качковского“? До речи сказати, москвофіли явилися на цьому полі куди більш практичними пропагандистами, аніж народовці. „Наумович,— писав М. Павлик,— знав народ і галицько-мужицьку бесіду ліпше від народовців і розумніше від них почав писати про всі як політичні, так і громадські та господарські справи, про народню бідність, безземелля в Галичині, чого дотепер цілком не робили народовці. Проти народньої бідности Наумович, крім набожности, тверезости, ошадности й праці, радив також, подібно Шульце з Деліча в Німеччині, закладати громадські позичкові каси, громадські склади збіжжя — шпихліри, купувати гуртом господарські машини, сирий матеріал, потрібний для ремесників, звикати до спілок, поліпшувати хліборобство“³⁾. Чи не туди ж прямувала врешті, за прикладом Наумовича, вся пропаганда двотижневика „Батьківщина“, заснованого 1879 року народовцями, що „причини народньої бідности бачила в тім, що народ п'є, що він лінивий, недбалий, не шанує своєї праці, марнує її, волочиться по містах, страдально піддається жидівському напорові, не береться до промислу, що дробить ґрунта, не знає, що має,

1) „Громада“, 1881, VI, стор. 104 — 105.

2) „Громада“, 1881, VI, стор. 105.

3) „Громада“, 1881, V, 1, стор. 96.

що твоє, що в нього нема розумного господарства і т. ин. .“ та й собі тепер радила „народові більше працювати на своїм, не йти на висілки в чужі краї, а сидіти тихо в своїм та братися до дрібного промислу, і то навіть вечором по хліборобській праці, щадити собі гроші, не зичити в жидів, не волочитися по містах, не пити й не обжиратися, бо з того, мовляв, і довги, і лихва, і всяка нужда, звикати до спілок, закладати позичкові каси й шпихліри, господарські спілки й товариства, що дешево добували б хліборобські машини для мужиків та дбали про науку господарства в школах“¹⁾?

Але, хоч і як намагалася народницька ідеологія в Галичині й собі лікувати на свій лад павперизацію галицького селянства, нестримний потік капіталізму й тут уперто виконував свою місію. „З одного боку, великі багатирські грунти, — писав той самий М. Павлик, — все більше й більше збивають до купи, а з другого — мужики страшенно дробляться, впадають у довги, тратять свою землю, стають зарібниками“²⁾.

Очевидно причина цьому була не в одному п'яцтві, а глибше, ніж думав про це навіть Онисим (В. Навроцький) у своїх статтях з цього приводу в „Правді“ за 1876 рік та в „Громаді“³⁾. А була вона в цьому натиску капіталізму, що напивав з усіх боків на феодальне та патріархальне землеволодіння. А цей процес справді ставав вельми загрозливий і для галицького дрібного селянського землеволодіння. Правда, і старе поміщицьке господарство в Галичині, не зважаючи на свою концентрацію⁴⁾, в загальній кількості падало, уступаючи місце буржуазно - рустикальному, що скупчувалося не тільки, як думав Навроцький, „у руках жидів - лихварів, орендарів, колишніх панських офіціалістів, економів то - що“⁵⁾, але й у

¹⁾ „Громада“, 1881, V, 1, стор. 109.

²⁾ „Громада“, 1881, V, 1, стор. 106.

³⁾ Див. зокрема статтю „П'янство й проп'яніця в Галичині“. Пор. „Громада“, 1881, V, 2, стор. 20 — 58.

⁴⁾ Концентрацію цю можна ілюструвати, за І. Франком, тим, що коли 1859 року в Східній Галичині лічено ще 4500 поміщицьких маєтків, кожен пересічно по 1185 моргів, то 1876 року було їх уже тільки 2086 з пересічною кількістю землі в 1379 моргів. („В наймах у сусідів“, 1, стор. 52 — 53).

⁵⁾ І. Франко. Земельная собственность в Галиции. „Украинская Жизнь“, 1915, 2, стор. 20. Історія цієї вельми цінної статті така: написав її фактично В. Навроцький 1876 року. Деякі виїмки з неї оголосив у „Громаді“ за 1881 рік, ч. 1 Мих. Павлик, згадуючи ім'я її автора „Онисима“ (стор. 105). Року 1887 рукопис Навроцького обробив І. Франко, доповнивши статтю статистичним матеріалом Др. Т. Рутовського (між иншим, Rocznik statystyki Galicyi 1881), та оголосив у журналі „Przegląd Społeczny“ (т. III, стор. 21 — 25, 323 — 335). Року 1913 І. Франко переклав її з польської на українську мову та видав укупі з иншими статтями в збірці „В наймах у сусідів“. Року 1915 І. Франко вмістив її російською мовою в журналі „Украинская Жизнь“, № 1, 2, 5 — 6, 7.

руках селянства, не зважаючи на те, що це панське господарство в Галичині, крім всіляких інших допомог, мало ще й таку важливу упривілейовану фінансово-кредитову класову організацію, як львівське „Towarzystwo kredytowe ziemskie“. А що воно падало, досить порівняти ті дані, що їх зби́рало за 1875 — 1885 роки статистичне бюро галицьке¹⁾. Згідно з цими даними продано за той час 520 великих панських маєтків, цеб-то 24,92% всенької доміняльної посілости. За час 1848 — 1893 роки це зменшення панських маєтків з числа 7435 року 1848 виросло до 4493 року 1893, цеб-то на 39,05% усього первісного числа капіталістичної ери²⁾, зменшивши одночасно стан свого землеволодіння з 5773009 моргів р. 1875 до 5371269 моргів року 1893. Долю цих маєтків можна ілюструвати хоч би такими фактами, як розпродаж 1822 — 1825 років шляхом конкурсу за борги величезного Гримайлівського ключа Синявських або продажу міста Скалата з присілками, власности Понятовських, торговцеві Розенштоків. Можна взагалі сказати з цього приводу, і то цілком певно, як каже Франко, що вся галицька велика власність за винятком що-найменше раз, а то й більше разів за той час змінювала своїх власників³⁾.

Але ще більші зміни переживало в Галичині дрібне селянське землеволодіння під натиском буржуазно-рустикального підприємства, що його не спинено навіть згодом законом з 1888 року про неподільність селянських ґрунтів, що ним намагалися припинити дроблення й занепад селянського землеволодіння. На перший погляд здавалося б, що замість падати це землеволодіння зростало. Року 1819 мали ми в Галичині разом 519292 господарства рустикального (селянського) землеволодіння, а року 1859 було їх уже 793970, а 1883 року було їх уже 1420021⁴⁾. Але зростання це було негативного характеру та йшло якраз на шкоду дрібному землеволодінню. Досить поглянути на порівняльну таблицю відсотків відношення окремих груп цього землеволодіння, щоб перекоонатися в цьому. Візьмімо роки 1848 та 1893. І що ж побачимо? Коли року 1848 було всіх селянських господарств з меншими від 2 моргів наділами на двір 26,95% всенької кількості селянського землеволодіння, то року 1893 вони давали вже 46,37% тієї кількості та ще й у меншому розмірі землеволодіння (не більше як 1,95 морга). Коли року 1848 мужицьких хазяйств із кількістю землі 10 — 20 моргів було 23,40%, то року 1893 — тільки 8,17%. Зате виросли господарства 50 — 100-моргові з 0,687% 1848 року до 0,696% 1893 року,

¹⁾ Оголошено їх у газеті „Czas“ за 1886 рік, № 239 — 241.

²⁾ Пор. В. Будзиновський. Хлопська посілість. II вид., 1901, стор. 25.

³⁾ „Украинская Жизнь“, 1915, 2, стор. 31.

⁴⁾ „Украинская Жизнь“, 1915, 2, стор. 21 — 22.

що дало абсолютний їхній зріст на 106% у порівнянні до 1848 року¹⁾.

Але дроблення селянського землеволодіння на карликуваті загороди було тільки однобічним явищем. За цим ішло ще й обтяження цього дрібного землеволодіння не тільки гіпотечними та взагалі позиками, але й індемнізаційними виплатами, що, перенесені з державного бюджету на краєвий, згідно з патентом з 13 жовтня 1857 року в сумі 79140225 зол. рин., виросли до суми 225004899 зол. рин. у 90-х роках, обтяжуючи селянський бюджет з 8,75%²⁾ додатку до ґрунтового податку 1853 року до 35,5% 1857 р., а в 70-х роках — до 51%³⁾, з яких це дрібне землеволодіння не тільки що не виходило, але рік-у-рік ще більше душилося ними. Ось табличка хоч би одного гіпотечного обтяження галицького селянства:

Рік	Нове обтяження в зол. рин. австр. вал.	Оплачено тією ж валютою	Стан несплачених позик
1870	1491971	761468	2466892
1875	1771708	814599	11495441
1880	3698250	2777162	16403509
1885	5359000	2982000	36869401
1890	8142093	3380698	51531852 ³⁾

Наслідком цього обтяження був не тільки рік-річно масовий примусовий продаж окремого селянського землеволодіння; як каже Франко: в цілому воно взагалі прийшло до такого стану, що його ніяк інакше не можна назвати, як станом ступневого вимирання й банкрутства⁴⁾. Примусовий продаж цього землеволодіння був тільки одним із формальних виявів цього банкрутства, що лежало в самій природі цього господарства в капіталістичному оточенні.

А який великий був цей продаж, погляньмо на табличку цього примусового продажу, що її склав В. Навроцький:

¹⁾ В. Будзиновський. Хлопська посілість. Стор. 21.

²⁾ Див. про це статтю І. Франка „Галицька індемнізація“, друковану в „Ділі“ року 1882, № 68 — 71 і передруковану в „Наймах у сусідів“, 1914, стор. 265 — 301.

³⁾ В. Будзиновський. Хлопська посілість. Стор. 127.

⁴⁾ „Украинская Жизнь“, 1915, 2, стор. 23.

Продано року	У місяцях	Господарств
1867	130	164
1868	187	271
1873	409	614
1874	633	1026
1875	740	1326
1876	885	1433
1877	1209	2139
1878	1347	2450
1879	1463	3164

цеб-то за 12 років продано 12152 дрібних селянських господарств¹⁾.

На ґрунті цього розпаду феодально-дідичівського маєтку та патріархального селянського виробництва ступнево й там виростили на протилежних собі кінцях дві новітні класи: з одного боку — буржуазія, а з другого — пролетаріят. І ніде, може, в нас так не можна було б прикласти Марксову довідку для Прудона про цей процес, як саме на галицькому прикладі. Тут, справді, якраз у той час на очах з феодального пролетаріату виростала промислова буржуазія в особі таких, як Гольдкремер та Гаммершляг та до них подібних, дуже добре ілюстрованих у художніх ескізах І. Франка, що похапцем годувалася на свіжих підприємствах та бралася навіть за землю, якщо не в характері її власника типу скалатського Розенштока, то хоч би в характері тих, що їм ім'я легіон, і які сквапливо росли на дрібних орендах та земельно-промислових підприємствах, скуповуваних у селянства та поміщиків. Але з другого боку цього процесу ще скоріш павперизувалося серед дужих течій капіталізму дрібне селянське землеволодіння, і хоч на хвилях цих течій із його впливали одні за одними буржуазні селянські підприємства, та загал цього землеволодіння потопав серед них, як матеріал, що з нього виходив на вулицю готовий сучасний робітник-пролетар. 70-ті роки надзвичайно показні були для цього процесу в Галичині, що й після не припинився в своєму розвитку, хоч промислово-фабричний капіталізм згодом не далеко пішов там у своєму зрості, отстаючи в цьому напрямку від свого придніпровського побратима, через що

¹⁾ „Громада“, 1881, 1, стор. 106.

формування фабрично-заводського пролетаріату й стало в Галичині на половині дороги, зупинилося на заробітчанстві, що його сотнями тисяч пар робочих рук кидала руїна селянського землеволодіння за кордон, у першу чергу на сезонні праці до Німеччини.

До 60-х років Галичина майже скрізь була хліборобська країна. На ній ще лежав давній дідичівсько-феодальний звичай концентрації економічного життя біля панської економії. Поза гуральнями на цих маєтках, поза ремеслом, сильно придушеним конкуренцією Австрії та Чехії, більше серед злиднів, аніж серед розквіту, скупченого в галицьких містах, тут і там тулилися ще невеличкі фабричні підприємства. Але, починаючи з кінця 60-х років, цей стан змінюється і в Галичині, в бік розвитку капіталістично-промислового. До цього вельми спричинилася організація гірничої промисловости, зокрема нафтяної та земляного воску, що їх почали видобувати на широку руку вже в 50-х роках. 1867 року гірнича промисловість дійшла в Галичині до значних, як на ті часи, розмірів¹⁾. Цього року в галицьких копальнях видобуто:

Цинку	1587200 кг.
Сірки	2150000 "
Заліза	5731100 "
Кам'яного вугілля	241942700 "
Бурого вугілля	5222300 "
Нафти й земляного воску	18247900 "
Соли	220322400 ²⁾ "

На самих цих підприємствах вже тоді працювало 6954 робітники.

Але й інші ділянки промисловости йшли вперед. З важливих підприємств цих інших ділянок того часу треба вказати такі:

Машинових заводів	18
Фаянсових фабрик	4
Цукроварень	3
Суконних фабрик	7
Броварів	276
Скляних фабрик	11
Тютюнових фабрик	2
Фабрик для перероблення нафти й земляного воску	35

Разом 316

Правда, в середині 70-х років, після бурхливого росту промислового капіталізму в перших роках 70-х років (1870—1872) почався застій цього росту, спричинений загальною кризою в Австрії. Але вже в другій половині

¹⁾ Пор. С. Подолінський. Ремесла й фабрики на Україні. Стор. 99.

²⁾ Ritter v. Schmedes. Geographisch-statistische Übersicht Galiciens und der Bukowina, 1869, стор. 246.

70-х років він знову піднісся вгору, через новий приплив в Австрію, а в тому і в Галичину французького банкового капіталу, що на його кредити засновувано акційні товариства, банки, будовано залізниці, між иншим і трансверсальну залізницю в Галичині¹⁾). Серед цього росту на перше місце в Галичині стала виростати торговельно - промислова спекуляція на нафту та земляний віск. Рознуздана підприємська вакханалія гарячково накинулася на ці джерела свого зиску серед невагмовної конкуренції проміж собою своїх та захожих підприємств. На ґрунті якраз цієї спекулятивно - промислової вакханалії, незрівняно змальованої в таких оповіданнях Ів. Франка, як „Борислав сміється“ та „Voа Constrictor“ то-що, і виростала з вчорашніх пройдисвітів переможна на гроші, примітивно нахабна, галицька буржуазія, але вкупі з нею й ріс на її примітивних підприємствах і промисловий пролетаріят, що в його лави почала широкою хвилею вливатися вся та голодна маса знеземелених хліборобів, що не могла вдержатися на своїх карликових хазяйствах. Вже в половині 60-х років новотвореного пролетаріату промислового було чимало в Галичині. На жаль, точних цифр подати неможливо, бо облік робітництва за тогочасної спекуляції підприємців далеко не повний. В 70-х роках число цього пролетаріату ще значніше виросло. За Рапацьким всенького пролетаріату промислового 1870 року в Галичині начеб-то було 111066, з чого у східній половині було 71345²⁾). Цифра ця, безперечно, неймовірна, як не брати на увагу того, що з цієї кількості, безперечно, не менше за 50% працювало в ремествах. Ближча вже до правди, хоч також неймовірна, і ця кількість промислового робітництва, що її за цей рік подає Ів. Франко, зокрема для львівської округи торговельно - промислової палати, що в ній за його даними всенького робітництва було 67730. Він і сам скептично ставить до цієї цифри, хоч і впевняє, що склав її на основі „Bericht-y der Handels — und Gewerbekammer in Lemberg über den Handel und die Industrie für die lahre 1856 — 1876“, оголошеного 1873 року³⁾).

Але коли навіть прийняти тільки 50% названої кількості, що її подає Рапацький, то вона все-таки для такої країни, як Галичина з її 5417956 мешканцями 1870 року в порівнянні з Придніпрянщиною, досить велика; надто й концентрація пролетаріату в Галичині не завжди відставала в той час від Придніпрянщини. Досить буде згадати, як впевняє Рапацький,

1) Пор. О. Терлецький. Робітнича плата й рух робітницький в Австрії в останніх часах. „Світ“, 1881, № 3, стор. 57.

2) Між иншим, сільсько - господарського пролетаріату подає він за той рік у всій Галичині 541771 наймит, з чого у східній Галичині начеб-то було 306413 (W. Rapacki. Ludność Galicyi. стор. 109).

3) „Світ“, 1881, 1, стор. 17.

що сам Львів нараховував 1870 року 8614 робітників на своїх промислових підприємствах¹⁾. Що до окремих підприємств, то досить буде навести за Шмедесом для попередніх років такі дані, як те, що на двох залізничних майстернях (у Львові та Перемишлі) працювало вже 1857 року 282 робітники і то кваліфіковані²⁾, не вчисляючи сюди поденщиків; на сімох фабриках сукна працювало 250 майстрів та 2500 робітників, на двох тютюнових фабриках (Винники й Монастирська) 1867 року 1630 робітників³⁾. Правда, це концентрація поки-що першого ступеня, але все-таки навіть попри її примітивність не можна погодитися з висновком Р. Заклинського, що її взагалі не було та що не було взагалі фабрики в той час в Галичині, бо вся ця промисловість, на його думку, „це майже саме тільки ремесло“ та що навіть „в найбільших містах Галичини панувало ремесло та ще й з малою кількістю робітників і учнів⁴⁾. Промисловість у Галичині в той час все-таки виразно ставала на ноги та ще й з розмахом найкращого розвитку, була й фабрично-заводська, була й гірнича, були на той час і перші паростки, багаті паростки справжнього пролетаріату, і тільки з 80-х років вона почала ставати на точку замерзання, на якій вона стояла подекуди до останніх днів, не маючи широкої бази й сприятливого оточення для дальшого свого розвитку. Тож оцінювати її в 70-х роках з передвійськового становища, з точки замерзання в XX ст. ніяк не можна, як і не можна твердити, що цей стан „в основному за все XIX ст. назмівся“ та впевняти, що в Галичині „пролетаріату майже зовсім не було“⁵⁾. Один дрогобицький район з 8929 копальняними робітниками 70-х років наявно заперечує це впевнення, як ще більше заперечує це впевнення оце надзвичайне зацікавлення робітничим питанням з боку тогочасної галицької громадської творчости, зокрема Ів. Франка.

Отже, рівнобіжно до Придніпрянщини, і на Подністрянщині росла й формувалася нова класа, робітнича класа, формувалася на перекір всім старанням народницької ідеології, що на Придніпрянщині за прикладом німця д-ра Штамма⁶⁾ й собі шукала заради перед нею в усупільненні селянського й поміщицького землеволодіння, а в Галичині хапалася за Шульце-Делічівську програму, об'єктивно промоваючи шлях якраз для прискорення розвитку капіталізму,

1) Ludność Galicyi, стор. 115.

2) Riffer v. Schmedes, Geographisch - statistische Übersicht, стор. 274

3) Збірник. „Іван Франко“, стор. 59.

4) Збірник. „Іван Франко“, стор. 59.

5) Збірник. „Іван Франко“, стор. 66.

6) Року 1870 д-р Штамм випустив книжку „Erlösung der darbenenden Menschheit“, в якій рекомендував усупільнення землі, добавляючи основне джерело пролетаризації селянства в існуванні приватної земельної власности.

для прискорення розвитку й самої пролетаризації частини населення, якої вона так жахалася і для якої вже скасуванням панщини вкупі з індустріалізацією країни усунуто частинно старі перешкоди. Робітнича класа, таким чином, нестримно формувалася, раз формувався сам капіталізм, поборюючи все-таки всі труднощі з боку не цілком ліквідованих феодальних відносин, що нав'язували йому на довгі десятки років умови „мучительной, — як казав Ленін — експроприации и кабалы крестьян“¹⁾.

¹⁾ *Ленін, IX, стор. 444.*

II. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ОФОРМЛЕННЯ РОБІТНИЧОЇ КЛАСИ, ЯК КЛАСИ ДЛЯ СЕБЕ

Розвиток капіталізму в пореформову добу складав не тільки сприятливі умови для росту робітничої класи, як нової питомої капіталістичному виробництву соціально-виробничої категорії, він ще й складав умови для розвитку тієї категорії, із стану „класи в собі“ в „класу для себе“, щоб-то він утворював ще й такі умови, що робітничу класу в нас ставала не тільки одним об'єктом в системі капіталістичного виробництва, але ще й ставала антитезою в цій системі виробництва, антитезою до її буржуазної тези, ставала цим суб'єктом, що ніс не тільки програму довершення в нас буржуазної революції, але ще й нову програму нової системи громадського виробництва, програму, оперту вже не на принципі анархії спекулятивного виробництва, а на основах плановості усупільненого виробництва та розподілу. Два фактори капіталістичного виробництва, — як каже Ленін¹⁾, — відіграли тут свою творчу роль: перше — це підвищення якості витворчих сил, друге — народження елементів усупільнення засобів праці. Що капіталізм ніс не пониження якості витворчих сил, а їх підвищення, про це й говорити не доводиться. Мотор та станок з руховою силою пари та електрики — це русло цього підвищення. Але якраз цей мотор і станок своєю концентрацією засобів виробництва, що нищили питоме для натурального господарства роздріблення засобів виробництва, і утворювали замість місцевих ринків єдиний національний ринок, а згодом і світовий ринок, що перемінювали тим самим виробництво для себе і найближчого кола споживачів на виробництво для всього суспільства, якраз вони таким чином й організували елементи колективного виробництва, а через це й загострювали суперечки проміж оцим суспільним характером виробництва й його індивідуальним присвоюванням. На суперечках цих і складалася основа для протиставлення робітничої класи, як суб'єкта цього колективного виробництва — буржуазії, як суб'єкта

¹⁾ *Ленін*. III, стор. 486—489.

оцього індивідуального присвоєння. І чим дужче ріс промисловий капітал, що якраз здійснював процес колективного виробництва, тим дужче ріс і суб'єкт цього виробництва, тим дужче протиставляв він себе індивідуальному присвоюванню і з природи колективного виробництва складав свою програму колективного присвоювання, цеб-то програму експропріації засобів виробництва з рук приватного власника та їх всебічного - усупільнення.

Зрозуміти оцю історичну місію капіталізму в творенні передумов для майбутнього соціалізму не могли носії народницьких ідеалів. Її міг зрозуміти тільки той, хто сам був вчасником цього колективного виробництва, а разом об'єктом експлоатації при системі розвиненого індивідуального присвоєння. Її зрозуміти могла тільки робітнича маса, що втворювала із себе окрему класу серед оцього протиріччя колективного виробництва й індивідуального присвоєння, що сама була й суб'єктом - виконавцем цього колективного виробництва та разом і об'єктом системи індивідуального присвоєння.

Але розуміння цієї діалектично-історичної місії капіталізму неминуче мусило йти в парі й з освідомленням себе робітничої класи в ролі історичного носія ідей цієї місії, в ролі носія й виконавця проблеми розв'язання суперек проміж колективним виробництвом та індивідуальним присвоєнням. Це розуміння історичної місії капіталізму та в купі з ним оце освідомлення себе з боку робітничої класи в ролі виконавця розв'язання народженої капіталізмом проблеми, ліквідації названих суперек, могло однак прийти тільки з розвитком капіталізму й на даному ступені його розвитку й загострення його суперек, могло прийти тільки, як результат вже деякого скупчення громадського досвіду цієї класи в ролі суб'єкту колективного виробництва та об'єкту системи індивідуального присвоєння. На межі цього розуміння й освідомлення й починається переміна робітничої класи з „класи в собі“ в „класу для себе“ з програмою організації себе не тільки до боротьби за довершення розвитку капіталізму, але й до боротьби за ліквідацію системи індивідуального присвоювання, спертої на основі приватної власности засобів виробництва, за заміну її усупільненням цих засобів виробництва в системі колективної продукції й колективного присвоєння.

Оцю-то місію організації пролетаріату як „класи для себе“, місію виконання власних „грабарів“ і виконував капіталізм поруч з місією організації робітничої класи, як „класи в собі“, виконував своїм процесом підвищування витворчих сил країни та усупільнювання праці, серед щораз більшого загострення суперек проміж суспільним виробництвом та індивідуальним присвоюванням. Боротьба за

повалення системи експлоатації робочої сили взагалі, що зневолювала спершу цю силу до організованої соціально-економічної самоохорони перед ростом тієї експлоатації, стала вихідним товчком до тієї організації робітничої класи в „класу для себе“, тоді, як заходи організованої класово-політичної самоохорони робітництва стали першими проявами тієї організації пролетаріату, як „класи для себе“. Хоч і який низький стосунково був у нас на початку другої половини XIX ст. ступінь розвитку капіталізму, хоч як і примітивна стосунково була в той час все ще його система експлоатації, але якраз цей примітивізм своєю безглядністю визиску вже в 70-х роках і створив оцей товчок до перших спроб організації в нас робітничої класи, як „класи для себе“. „Борислав сміється“ Ів. Франка — це класично-художня ілюстрація цього процесу — товчка до складання перших спроб такої організованої класової самоохорони в ті часи, — це ціла епопея й перших кроків до організації пролетаріату в „класу для себе“, класична тим більше, що втворена вона якраз живим свідком цих перших кроків та й в самий час почину цих перших спроб.

Але й галицький промисловий капіталізм, що на його протиріччях складено цю епопею в прозі, і сам був класичним зразком цього примітивного грабіжництва робочої сили з боку новоспеченого буржуа. Користаючи з великої маси незанятих на своєму господарстві спролетаризованих робочих рук, що вже в той час давали чималу резервну армію праці, що сквапливо бралася за найми, хоч би й при найгірших умовах, щоб заспокоїти голодний шлунок, молоденький, розпелений з торговельно-лихварського капіталу промисловий капіталізм, з унаслідження від свого батька-лихварською захланністю на легкі бариші, де тільки вдавалося, не перебирав в засобах, щоб висмоктати до останнього цю голодну робочу силу. Правда, широкий попит за тією робочою силою із свого боку дещо паралізував ці лихварсько-грабіжницькі засоби експлоатації, що головним чином давалося спостерігати в галицьких підприємствах поза нафтовим районом, але в центрі тогочасної промисловости, якраз в цьому нафтовому районі, навіть цей гарячковий попит за робочою силою не давав вже ніякого стриму для хижацького визиску. Тогочасна публіцистика, не говорячи вже про художню творчість Франка, переповнена живими ілюстраціями цього хижацтва.

Заробітна плата тогочасного робітника — основна база цього грабіжництва. Вже сама норма цієї платні не дуже-то була висока, якщо прийняти за достовірні ті дані, що їх подає Франко на основі згаданого офіційного Bericht'u за 1866 — 1876 роки. Згідно бо з обрахунками Франка у східній Галичині 42⁰/₁₀₀ всенького промислового пролетаріату одержу-

вало пересічно денно по 50 крейцарів на особу. Жіноча праця оплачувалася ще нижче. Жінки при мулярстві та в цегельнях заробляли що-найбільше по 50 кр. в день на особу, в копальнях глини — по 30 кр., в копальнях шутру — по 35 кр., в цукроварнях — по 40 кр., на фабриках тютюну та в перемивальнях шерсти, де їх звичайно працювало 86⁰/₁₀ в порівнянні з чоловіками — по 30 кр.¹).

Такі ж приблизно були норми заробітної плати і в нафтовому районі (30 — 50 кр.).

Але вся вага тогочасного примітивного визиску не в цій низькій заробітній платі. Вона зміщалася в усій системі тієї заробітної плати — оплачуванні робочої сили, що в її розпорядженні було вже на той час повна самоволя у виборі засобів для експлоатації. Одним із цих засобів була само-реалізація виплати заробітної плати. Формально визначаючи цю платню в тій чи іншій сумі, фактично, вже через одно пристосування принципу натуральної форми заробітної плати, знижувано її до 50⁰/₁₀ номінальної кількості. А скільки ще інших було засобів в руках підприємця для висмоктання робітничої сили! „Платня, визначена в справозданнях,— пише Франко,— ніколи не доходить до рук робітника вповні. Писарі, машинники, касієри, а то й самі підприємці та майстри стараються всякими можливими способами урвати робітників на кожному кроці хоч centa - два з його нужденного заробітку. Не досить того, що за леда спізнення або за яке вразне слово накладають кари на робітників, крім того, існують деякі звичаї, котрим мусять піддаватися робітники, напр., в Бориславі від кожноденного заробітку кожний робітник мусить давати касієрові 2 кр. касієрного. В дистиляціях в околиці Дрогобича той сам звичай, а, крім того, загально панує другий звичай: підприємець або касієр має в фабриці або коло фабрики свій склад хліба, горівки і т. ин., і робітники мусять купувати там же, чого їм треба, даючи, розуміється, за товар пліхший від міського більшу від міської ціну. Так само робиться і з помешканням. Замісцеві робітники сплять в поганих, нечистих і нездорових шопах фабричних по кількадесять в одній, і, розуміється, також не за дармо... В тартаках в Людвиківці і Велдіжі Долинського повіту... по тижневій праці робітник в суботу дістає від касієра навіть не гроші, а квиток на зароблену суму“²).

Але й не краще становище було з робітництвом і на Подніпровщині. По-перше, як і в Галичині, так і тут не було ніякого забезпечення робітника на випадок хвороби, каліцтва, а про охорону здоров'я підчас роботи й бесіди не могло бути ніякої. І тут, як і в Галичині, панував всевладно

¹) *Ів. Франко*. Промислові робітники в східній Галичині і їх плата 1870 року. „Світ“, 1881, № 1, стор. 18.

²) *Ів. Франко*. Промислові робітники. Стор. 19.

хижацький примітивізм експлоатації робочої сили. „Машини недавно понавозили в нашу сторону, — пише С. Подолинський, — наші люди до їх ще не конче привикли й через те трапляється лихо робітникам од машин. Інший раз вона чоловікові пальці пообриває, другий раз всю руку, не рідко буває, що й до смерти уб'є, або ще гірше, скалічить довіку. Але хазяїн має машину, має й гроші, йому байдуже, що його машина кого вб'є, або скалічить який десяток людей. Він завше найде інших робітників, бо нуджа та голод приведуть їх до того“¹⁾). Особливо важке було становище донецьких шахтарів — оцих „alter ego“, бориславських ріпників. Оскільки робітникам на міських заводах і фабриках обробної промисловости все-таки жилося так-сяк, то вже шахтарям приходилося аж надто важко. Вже одні життєві умови шахтарів вказували на невідрадне їхнє становище. „Помещения, в которых жили в то время шахтари, — пише в 70-ті роки у своїх „Воспоминаниях о начале развития каменноугольной промышленности в России“ А. Авербах, — были по истине ужасны: у хорошего помещика скот помещался лучше, чем несчастные шахтеры, жившие в землянках. Землянки эти представляли из себя вырытые в земле ямы, покрытые двускатною землею же крышей, если находится на ровном месте, и односкатной такой же крышей, опирающейся одной стороною на землю, а другою на сложенную из камня на глине стенку, когда землянка выкопана на склоне балочки; не только пола в этих землянках не было, но даже не было деревянных нар, а просто вдоль стен земля оставлялась несколько выше, чем посредине, где образовывался таким образом проход, бока которого были закреплены обаполами (горбылями), чтобы не обваливалась земля от уступа, заменявшего нары; отплавлялись же землянки чугунами печами, служившими вместе с тем и очагами для варки пищи; но и этих отвратительных помещений, несмотря на то, что они стоили грош, бывало недостаточно, и зачастую на одних и тех же местах ночью спала дневная смена, а днем ночная“²⁾).

Важкі були й умови праці в шахтах. Праця на всіх шахтах ішла в дві зміни, від шости годин ранку, до шости годин вечора та від шости годин вечора до шости годин ранку, при чому влітку давали дві години на обід та по півгодини на сніданок та полуденок, зимою ж півгодини на обід та півгодини на сніданок. „Катеринославским статистикам, на месте изучавшем положение углекопов, — пише

¹⁾ С. Подолинський. Ремесла й фабрики на Україні. Стор. 122—123. Цікаві ілюстрації до цієї картини див. „Громада“ № 2, 1878, стор. 309—327.

²⁾ „Русская Старина“, 1909, XII, стор 557.

проф. Фомін, — становилось „странно и жутко“ при представлении о работе шахтеров под землей. Работа производится на глубине 16 — 60 сажень от поверхности земли, при свете лампочек - коптилок. При продолжении всей дневной упряжки рабочий должен находится в согнутом положении, даже в главных откаточных шахтах, в редких случаях средний человек может стать во весь рост. Особенно тяжело приходится забойщикам и саночникам, так как во все время работы первый работает на корточках, а если толщина пласта малая, то и совсем в полулежащем положении, второй же должен отвозить набитый уголь на четвереньках к главному откаточному штреку“¹⁾.

За оцю - то нелюдську працю серед нелюдських умов її експлоатації ще й оплачувано шахтаря нужденно. Навіть кваліфікована заробітна плата не була достатня на ті часи. Постійний робітник на великих копальнях заробляв що - найбільш 234 — 327 крб. на рік, при чому забійщиків оплачувано по 251 крб., вагонщиків — по 227 крб., саночників — по 159 крб. Пересічно місячний заробіток на великих шахтах давав таким чином 19 крб. 50 коп. — 27 крб. На менших шахтах пересічна місячна зарплата робітника, зокрема взимку була ще менша. Платили взимку — 14 — 18 крб., влітку — 18 — 26 крб. Була праця й на акорд. При чому за 1 куб. саж. плачено 1 крб. 50 коп. — 2 крб. 50 коп. Доводилося тоді робітникові при сильній напрузі без перерви працювати від 6 год. ранку до 2 годин ночі, щоб виробити оцей сажень; звичайно не подолав він більше, ніж половину сажня²⁾. Але ж і ця нужденна платня не доходила до рук робітника. Звичайно підрядчик, що постачав на шахту робітника, не виплачував до його рук всієї готівки, а тільки дрібні аванси — 3 — 5 крб., а решту затримував собі на рахунок харчів, що їх робітник мусив купувати на кредит у підрядчика. Бо що ж було йому діяти, коли платню одержував він знизу після місячної праці, а прожити якось треба було за той час. Таким чином шахтар з першого дня попадав в кабалу, живучи на борг з місяця в місяць. І ця заборгованість виснажувала його не менше, ніж штрафи та забраковане вугілля. Надто заробітну плату в великій часті забирали ще й кабаки. „На придушеного каторжною роботою шахтаря, — пише М. Балабанов, — кидалися коршуном шинкарі. В Донецькому басейні малося у п'ять - шість разів більше шинків, ніж копалень. Торговля горілкою була бо так дохідна, що нею займалися навіть власники шахт,

¹⁾ „Горная и горнозаводская промышленность Юга России“, т. I, стор. 345.

²⁾ Пор. „Сборник статистических сведений Екатеринославской губ., III, стор. 373.

одкриваючи робітникам кредит, споюючи їх всілякими способами, наживаючи величезні бариші“¹⁾).

Небагацько краще жилося робітникам і на інших підприємствах. На цукроварнях була неволя така сама, що й у шахтах. „Підрядчик де тільки змога,— читаємо в дописі про долю робітників на цукроварнях з Брацлавщини,—норовить зірвати з робітника хоч копійку, занедужає робітник хоч на один день, він вирахеє з нього, зостанеться на кілька часу вдома залатати чоботи або полатати свитину, він одвертає за цілий день із заробітку. Так само шахрує й біля харчів. На кожного чоловіка по умові випадає по півфунта м'яса на день, але підрядчик хоч і дає, та тільки по стільки, що хіба деякому припадає по шматочку, останні ж їдять ту бурду, де варилося м'ясо. Але це ще не все. Морить підрядчик робітника голодом, ганя на роботу, щоб і трохи не оддыхав, а як прийде діло до рошоту, то він його ще й обшахрує, він заплатить робітникові не за ті дні, що чоловік робив і за які сподівався одібрати гроші, а тільки за ті, що записано в подрядчика“²⁾. Навіть на городищенських заводах, де в 40-х роках організовано було фурієвський фаланстер, і де й тепер начеб-то загалом ліберальне було начальство і там тепер запанувала спекулянтська звичайна вакханалія за заробітній платі, про що й говорять дописи з цього району³⁾.

При таких умовах та ще й при відсутності будь-яких заходів для охорони праці, очевидно робітництву приходилося вельми важко зводити кінці до купи у своєму прожитку. Навіть прохарчувати воно себе не могло як слід, все одно, чи працював дехто на його власних харчах, чи на готовій їді. Там, де робітник договорюювся на хазяйські харчі, приходилося йому голодувати через зловживання на харчуванні; „тільки на деяких із сахарень людей годували доволі і не дуже погано,— пише С. Подолянський,— так, у Бобринських і в Семиренка помагається по фунту м'яса на день на робітника. Зате майже в усіх останніх заводах м'яса дають тільки два-три рази на тиждень і не більше як по півфунта. Житнього борошна помагається 1 пуд 30 ф. — 2 пуд. на місяць, каші, звичайно, пшона, по 30 ф. Соли відпускається 3—4 ф. і стільки ж сала. В піст замість сала дають конопляну олію. Приварку, тоб-то борщу і т. ин. дають дуже трохи, хоча в нашім краю овоч конче недорого. Робітники нічної зміни вечеряють об 11 вечора, снідають о 6 ранком, а вернувшись о 12 дня обідають, і зараз лягають спати. Денна обідає об 11 дня, зараз по обіді починає роботу, полуднує о 6 вечора і, вернувшись з роботи, опівніч, вечеряє.

¹⁾ „Очерки по истории рабочего класса в России“, II, стор. 114.

²⁾ С. Подолянський. Ремесла й фабрики на Україні, стор. 132.

³⁾ „Киевский Телеграф“, 1875, № 20, 22.

На обід звичайно дають борщ і кашу. Коли є м'ясо, то воно вариться в борщу, потім виймається й роздається робітникам. На вечерю дають те саме, що на обід. На сніданок і полудень звичайно тільки самий хліб. Такі одначе харчі тих робітників, котрих найняв сам завод. Тим, котрих харчують підрядчики, приходиться далеко гірше. Їм дають і борошно непросіяне, м'ясо несвіже, і олію з водою, і усього як можна менше, яби їм обходилося дешевше. Окрім того, не дають робітникам порції горілки, що нарешті діється тільки на кількох заводах; підрядчики тут же на заводі починають торгувати горілкою в певній надії, що робітник присилуваний тяжкою працею, при поганих харчах питиме горілку на свій кошт і дасть зірвати з себе підрядчикові ще новий бариш¹⁾. Наколи ж робітник, звичайно, семейний, брався сам себе харчувати, то й тут кінці не сходилися з кінцями: „тільки в деяких, — як нотували за харчовими артілями катеринославські статистики, — одержаної за працю заробітної плати вистачає на прохарчування себе й сем'ї та на закупно і ремонт інструментів і тільки, а в інших заробіток не покриває й цих цілком обмежених видатків“²⁾.

Чи міг наємний за таку злиденну плату робітник погодитися мовчки з таким становищем, бачучи на власних очах, як витворчість його праці з дня на день росла, а заробітна плата що - раз більше не задовольняла навіть найпильніших його буденних вимог? Очевидно, що ні. І тут якраз серед цього хижацького безправства, що виникло з протиріччя поміж власною колективною витворчістю та чужим індивідуальним присвоєнням, зароджувалися в робітника перші елементи класового самосвідомлення, складалися перші спроби й заходи до організації власної самоохорони перед грубим визиском й перед самою системою індивідуалістичного присвоєння, що із свого боку організувало цей грубий визиск. Коли бориславських робітників за їхні заходи організаційної самоохорони питали: „Хто ж вас навів на такий розум, що треба собі такий рятунок давати“, ті відповідали: „А хто ж мав нас навчити! Ніби - то чоловік і сам не знає, що як пече, то треба прикладати зимного. Та й ще якби не так дуже пекло. А то, видите, дома голод, не зародило нічого, тато й мама десь пухнуть да вмруть з голоду, гадали, чей хоч ми тут дещо заробимо, що сами прожисто, і їм хоч що допоможемо, а тут от що! І настільки не можемо заробити, щоб самим прожити в тій проклятій ямі. Народу натислося, за роботу тяжко, плата мала, і чим - раз, то меншає

¹⁾ С. Подолінський. Ремесла й фабрики на Україні. Стор. 129 — 130.

²⁾ Про важкі умови найманої робітничої праці дивись цікавий зібраний матеріал в статті М. Гехтера „До історії робочої класи на Україні російській“, „Студії з поля суспільних наук і статистики“, І Львів, 1909.

а тут ще злодії-богачі хліба не довозять, дорожню от яку зробили: до хліба докупитися тяжко. Ну, кажіть сами, чи можна так жити. Радше вже або зовсім відразу загинути, або деяк порятуватися“¹⁾).

Тож реагування класового самозаховання проти цього грубого визиску росло неминуче й народжувало ці перші спроби й заходи організованої самооборони, переливаючи деколи себе і в бунтарську стихію. Таким чином первісні елементи цього самоосвідомлення пролетаріату, як класи для себе, родилися вже тоді, як народжувався сам пролетаріат. Родилися вони вже в добу дореформову, але виявляти свою природу почали вони тільки тепер, коли, нагромаджуючи свою кількість, почали вони виявляти згодом й свою якість, окрему вже від звичайного стихійного реагування, так питомого селянським рухом взагалі, питомого й провесні робітничих рухів, не цілком одмежованих ще в той час своїм класовим інтересом од цих селянських рухів.

Дві форми мали ці первісні елементи організованої самооборони робітничої класи: перша — це гуртки братської взаємодопомоги поміж собою, друга — це страйк, як масова організована самоохорона перед підприємством. „Дальнейшим шагом к развитию сословного сознания пролетаріев,— читаємо в „Письмах о рабочем движении“ друкованих в „Вольном Слове“, — являются правильные и более или менее постоянные коалиции рабочих разных фабрик и заводов одной и той же или родственных отраслей промышленности. Это, собственно, борьба на непосредственной экономической почве. Пролетариат выступает здесь на борьбу с хозяевами, как частными владельцами средств производства, требуя от них разных уступок, как, например, увеличение заработной платы, сокращение рабочего времени, отмены штрафов и других родов крайних злоупотреблений со стороны капитала. Союз и кассы сопротивления с правильными членскими взносами — такова одна из первых и наиболее распространенных форм организации пролетариата для борьбы с классом капиталистов в непосредственно экономической сфере, стачка — таково одно из крайних военных средств этих организаций“²⁾). Обидві ці форми організованої самооборони, що їх складено і в нас на Україні, не без впливу зразків цієї самооборони західньо-європейського робітничого руху, й були передумовою витворення окремих робітничих організацій, як керуючого звена в цій організованій класовій самообороні, які в свою чергу виступали вже в цій ролі керуючого звена не тільки в час окремих виступів робітництва проти капіталістичного підприємця, але й поза

¹⁾ *І. Франко*. Борислав сміється. Стор. 192.

²⁾ „Вольное Слово“, 1881, стор. 6.

цими виступами, виступали як постійне керуюче звено з плановою програмою боротьби не тільки на сьогоднішній день, але й на майбутній.

Робітничі страйки, як постановляв І Інтернаціонал вже 1867 року, це найважливіший засіб та форма організованої боротьби з капіталістом на той час. Перші нотовані в літературі звістки про них маємо в нас на Україні вже в першій половині ХІХ ст. Одна із цих звісток докладно ілюструє нам початкові форми цього страйкового руху, а саме звістка про хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року. Хвилювання виросло на основі питання про робочий день. Робітники, змовившись, категорично вимагали, щоб не змушувано їх працювати по 13 год. (із 6 год. ранку до 7 год. вечора), щоб в суботу робота кінчалася не о 5 год. вечора, а о 12 год. дня, щоб було скасовано кари на різки, врешті, щоб не навантажували їх усякими позачерговими, працями, як нічним сторожуванням то - що ¹⁾). Ще одну таку звістку напровадимо в 1860 року: „выписанные в Грушевку вестфальские горнорабочие, — доносят в рапорте з 29 вересня того ж року Фалькнер, гірничий начальник Луганської округи, — с музыкою, в народных профессиональных костюмах прошли по улицам Новочеркасска на потеху любопытной толпе. Но когда они увидели землянки в Грушевке, бадьи, всю рудничную грязь и неустройство — они решительно отказались спускаться под землю и, сделав нечто вроде стачки рабочих Западной Европы, вызвали вмешательство консулов и администрации“²⁾). Про аналогічні випадки класової боротьби робітництва вже 1870 року маємо звістки з Харкова, де весною вибух страйк залізничних робітників ³⁾, а 1871 року ще й з Одеси, де, як доносив у своєму рапорті Коцебу, не без впливу „волнений и стачек рабочих в разных промышленных центрах Европы“ й не без „происков международной“ і собі мали місце „примеры двоих стачек, устроенных в Одессе на одной из местных фабрик и между извозчиками, но в тот час же прекращенных принятыми мерами“. До речі буде тут сказати, що ці перші страйки зневолили не тільки одеського градоначальника видати суворі заборони страйків та частенько „напомянуть полиции о буквальном и точном исполнении распоряжений относительно преследования всякого рода стачек, скопов и тех сходбищ, которые имеют характер, возбуждающий подозрения в нарушении порядка об

¹⁾ С. Шамрай. Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року. „Червоний Шлях“, 1925, ІХ, стор. 103.

²⁾ „Материалы для истории горного дела на Юге России“, У, „К истории рабочего вопроса в Донецком бассейне“, стор. 33 — 34.

³⁾ „Неделя“, 1870, № 20.

общественном спокойствии“¹⁾, але й змусили вищу адміністрацію „Новороссийского края усугубить, — як писав Коцебу, — надзор за прибывающими в оный край иностранцами и бдительно следить за каждым движением в среде нашего рабочего класса“²⁾. Оці перші страйки вкупі з черговою забастовкою робітників на Невській ткацькій фабриці в травні того ж самого року й були причиною видання 1871 року першого закону проти забастовок³⁾.

Одчасно майже з першими страйками на Подніпрянщині почалися вони й на Подністрянщині. Там уже з кінцем січня 1870 року почалася страйкова хвиля забастовкою львівських друкарських складачів, що тривала 8 день, та вперше на Україні закінчилася повною робітників перемогою — власники бо друкарень погодилися по цілком на запропоновані робітниками умови праці й її оплати⁴⁾.

Само собою розуміється, що ця перша форма робітничого руху, страйкова форма, що розігралася на ґрунті економічних питань, не могла бути виключно формою виявлення самооборони робітництва перед капіталізмом, та що поруч неї й поза нею мусили траплятися ще й інші випадки конфліктів, сутичок, подекуди часто стихійного, подекуди й організованого характеру. Такі випадки, що густо-часто кінчалися кровопролиттям, не виїмкові для 70-років, і виростали на ґрунті робітницьких злиднів. Правда, починаючи з 1860-х років вже не було в практиці старого регламенту робітничої дисципліни, виданого ще 1741 року, що постановляв за всяку провину „наказать телесным наказанием“⁵⁾, але зате було чимало новітніх дисциплінарних заходів, що не менше дошкуляли, хоч би й своїми „вечетами“ та „штрафами“, аніж старій практики різки. Вони й гонили приведену до одчаю робітничу масу до сутичок, не раз вельми бурхливих, особливо тоді, коли до соціально-економічних домагань почали приєднуватися ще й політичні. Перша із них, що дотепер для того часу на Україні вдалося нам встановити, це харківський заколот, що хоч сам собою не являвся зразковим виявленням робітничого руху, але чимало мав у собі елементів такого руху. Він характерний ще й тим, що в ньому вперше виступають на яву політичні домагання. Але коли про харківський бунт 1872 року, про який

¹⁾ „Ведомости Одесск. город. общ. управления“, 1871, № 68 — 69. Про одеські забастовки 1871 року згадує й В. Невський у своїй праці „К вопросу о рабочем движении в 70-е годы“, вміщений в четвертій томі „Историка-Марксиста“ за 1927 рік.

²⁾ Одес. окр. арх. фонд новор. ген. губ. спр. № 6, 1871.

³⁾ Закона цього не було оголошено законодавчим порядком; дивись про це „Былое“. 1907. № 10, стор. 3 — 4.

⁴⁾ Пор. В. Левинський. Нарис розвитку робітничого руху в Галичині, стор. 15.

⁵⁾ П. С. 3, № 8440.

буде бесіда окремо дальше, ще можна спорити за те, чи був він взагалі виявленням робітничого руху, то події в Юзівці на Катеринославщині, що на протязі 1874 — 1875 років повторилися тричі в кривавій сутичці при зустрічі з військом, при акомпаньяменті розгрому крамниць і шинків її дійшли до свого найвищого напруження весною 1875 року, були класичними зразками для виявлення стихійного протесту робітництва на ґрунті захисту своїх економічних інтересів дня супроти тогочасної, системи експлоатації¹⁾. Не менш класичним зразком стихійної експансії самооборони робітництва в ті часи були грізні заколоти бориславських ріпників, що 1873 року спалили весь Борислав та стали сюжетом для Франка в його повісті „Борислав сміється“, про що він і сам згадує, мовляв „це була спроба представити саморідний робітничий страйк бориславських ріпників, що закінчився великою пожежею Борислава 1873 року²⁾).

Поруч із страйковим рухом робітництва, що був виявленням класового самозаховання себе робітничої класи у відношенні до капіталістичного підприємця, йшов паралельно і другий рух цього робітництва, рух організації себе для цього самозаховання. Безперечно, що страйкові рухи, з одного боку, та звільнювання з праці робітників за всякий його протест проти насильства, з другого боку, викидаючи масу робітника на вулицю, були вихідною основою для початкового вирішення організаційної проблеми в цій боротьбі нашого робітництва. Як першу формулу переведення в життя цієї організаційної проблеми, треба вважати, безперечно, спроби організації кас самодопомоги, що мали спомогати безробітним та хорим робітникам, а одночасно служити першим постійним організаційним звеном проміж робітництвом, першою систематичною школою робітничої солідарности проміж окремими страйковими боями. Каса самодопомоги — не новинка в громадському рухові на Україні. Їх подибуємо вже раніш, зокрема в студентських організаціях, напр., в 60-х роках в Одесі. Згодом каси самодопомоги починають поширюватися серед робітництва, дякуючи подекуди впливам народницької пропаганди ідей Шульце-Деліча, що пропагандував як єдиний вихід з нужди робітництва робітничу кооперацію для ощадности, пильности й тверезости і через те закликав робітництво до засновання споживчих та кредитових спілок. Такі каси самодопомоги, за прикладом робітничого руху в

¹⁾ Про заколоти ці дивись „Вперед“, 1875, № 12, стор. 372 — 373. „Биржевые Ведомости“, 1875, №№ 140 — 176, „Русские Ведомости“, 1875; №№ 111 — 141; „Новое Время“, 1875, № 123; „Летопись Революции“, 1923, № 2.

²⁾ „Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 року“, стор. 36.

Німеччині 60-х років, почали засновуватися в Галичині одночасно з першою хвилею страйкового руху: так, вже 1870 року у Львові засновується таке товариство самодопомоги „Postęp“ а 1871 року „Побратим“, відкіля цей рух переходить і на провінцію. І там з'являються робітничі та ремесничі каси самодопомоги. Навіть в непромислових містах росте новий оцей об'єднавчий рух рівнобіжно до його пропаганди серед селянства. Для приміру вкажемо на таке об'єднання як „Поміч“ в Підгайцях, засноване в 1873 року, та „Надія“ в Зборажі того самого року¹⁾). Аналогічні каси взаємної допомоги почали біля того часу спорадично виростати й об'єднуюватися й на Подніпров'ї.

Але сама економічно-споживча проблема ідеї Шульце-Деліча, що її буржуазія зараз же намагалася використати для себе, щоб через неї опанувати робітничий рух, не могла задовольнити навіть на перших порах інтересів робітництва. Вона тому так легко потерпіла поразку в Німеччині, вже 1873 року в час важкої кризи, та ще й під ударом лассалівської пропаганди, що видвинула проти шульце-делічівської ідеї гасло виробничих робітничих асоціацій, як шлях до соціалізму та як засіб боротьби робітничої класи з капіталізмом взагалі. Вона через те не розвинулася глибоко й проміж робітництвом в Галичині, хоч загалом спершу все-таки найшла широкий свій відгук серед галицького суспільства, зокрема проміж селянством та ремесництвом, вона не знайшла рівно ж свого ширшого оформлення й на Подніпрянщині. Але формула гуртків „самодопомоги“ для організації робітничої класи все-таки лишилася. Вона тільки набирала іншого змісту. А цим змістом, як побачимо далше, і взялася Лассалівська концепція, яка й заповняти почала своїм змістом вже на початку 70-х років оці гуртки робітничої самодопомоги, що взяли у нас в першій половині 70-х років, через що й дала основу для заснування готових робітничих організацій наявно вже політичного характеру.

Як сказано, вже 1870 року у Львові ті самі складачі друкарень, що виграли так успішно перший страйк робітничий в Галичині, заходами Осипа Данилюка, Антона Маньковського та Августа Скерле — львівських друкарів — заснують товариство „Postęp“, яке 1873 року після розв'язання його львівським намісництвом, продовжує своє існування під новою назвою „Ognisko“. 1875 року ті самі друкарі заснують ще одну організацію для своїх робітників „Towarzystwo wzajemnej pomocy drukarzy lwowskich“. Вже ці перші робітничі об'єднання, хоч і виходили з шульце-делічівської програми, переросли її на цілу голову своїм Лассалівським змістом, що його вклали львівські друкарні в шульце-делічівську форму.

¹⁾ „Киевский Телеграф“, 1875, № 35.

Зовнішнім виявленням цього переросту, організованого львівськими друкарями, хоч і невеликими своєю кількістю ¹⁾, було, безперечно, хоч би й оце організоване за шульце-делічівською програмою львівське товариство друкарське, що стало фактично осередком для робітничого руху в Галичині, що вже 1870 року поруч із робітничою організацією дало, як висновок, ще й перший робітничий орган друкарської організації „Czcionka“, що її редактором і став ватажок львівських друкарів Осип Данилюк²⁾).

В половині 70-х років організаційний рух на лассалівській основі серед галицьких робітників вже настільки був поширився, що виросла потреба загальноробітничого об'єднання, хоч би тимчасово у Львові. До цього вельми причинилися, між иншим, чергові страйки львівських робітників: так, 1871 року вибух страйк львівських кравців, 1874 року — львівських пекарів, 1875 року — стельмахів та друкарів. Одночасно й на провінції йшов аналогічний рух. Бориславський страйк 1873 року та бурхливі бориславські заколоти були тільки одним із проявів цього руху, що йшов в той час по Галичині. На ґрунті тих страйків і взялася пропаганда за об'єднання всього робітничого руху в Галичині в одну цілість. Вже на перших порах 70-х років виявила вона чималу активність. Згадаймо хоч би про виступ 1871 року Болеслава Лимановського в товаристві львівських ремесників „Gwiazda“ з усною пропагандою за робітниче об'єднання, про появу в той час для цієї мети навіть окремих книжок, як, наприклад, „O kwestyi robotniczej“ того ж Лимановського, що вийшла у світ того ж 1871 року. Вже тоді створився у Львові й серед самих робітників сильний пропагандистський осередок з трійкою на чолі: Осипом Данилюком, Антоном Маньковським та Августом Скерле, який і ставив своїм завданням проблему широкої робітничої пропаганди й робітничої організації. Для тієї пропаганди Павлин Свенцицький (Павло Свій) і переробив Чернишевського „Что делать“, випустивши її під заголовком „Ludzie“, а Б. Лимановський склав книжку „Dwa! komunisti Morus i Kampanella“³⁾.

Таким чином, уже на початку 70-х років пропаганда організації робітництва в гуртках самопомогі стала брати в Галичині инший зміст, аніж той, що його мала шульце-делічівська формула. Вже перші робітничі об'єднання галицькі вводять ступнево політичний зміст до цієї формули та ставлять на чолі своєї програми заклик не тільки до

¹⁾ 1875 року було їх начеб-то 138 складачів та 77 учнів; див. „Громада“, 1881, V, стор. 110.

²⁾ Пор. W. Feldman. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi. II стор. 86.

³⁾ Пор. В. Левинський. Нарис розвитку робітничого руху в Галичині, стор. 15.

організації робітництва для боротьби за поліпшення матеріального їхнього становища, але й для боротьби за політичну волю. В якому практичному напрямку мала йти ця боротьба, незалежно од складання тих чи інших програмових завдань на майбутнє, про це виразно нам каже резолюція многолюдного „Вільного робітничого з'їзду“, що відбувся у Львові 28 грудня 1879 року, що на ньому галицьке робітництво вирішило домагатися від уряду: 1) „Щоб вільно було кожному провадити таке ремесло, яке кому подобається. Всякі границі до того, як свідоцтво з практики, такси й оплати і т. ин. касується. 2) Силувані товариства касуються. Натомість мають бути вільні товариства, впорядковані після окремого права і котрим має помагати уряд. Товариствам тим вільно буде приступити одно з одним до спілки. 3) Запровадити особні добровільні суди для справ промислових, а власне для угоди хлібодавців і робітників. Суди ті мусять обирати всі робітники й хлібодавці з рівним правом. 4) Конечено запровадити каси для робітників з особним певним порядком. Хлібодавці також повинні давати гроші на ті каси, але робітники мають право порядкувати касами сами. 5) Запровадити в головних промислових осередках ремесницькі ради. Ради ті складаються з самих виправлених людей, котрих вибирають всі хлібодавці й робітники. Челядники - робітники повинні там мати й своїх заступників. 6) В кожному місті запровадити промислові школи, в котрих була б наука й практика ремесництва. Наука в тих школах мусить бути цілком безплатна. Одержувати ті школи повинні громади, а подекуди й самостоячі купці. 7) Умова робітників з хлібодавцями мусить бути цілком вільна. Коли робітник відступить від умови, то за це його не можна карати перед судом, а шукати своєї шкоди звичайним порядком. 8) За каліцтво або смерть робітника коло праці цілком відповідає хлібодавець, хіба що переконає, що завинив сам робітник або що так бути мусило (*vis major*). 9) Видати докладні приписи для здоров'я, як мають бути впорядковані ті хати, що працюють робітники і т. ин. Хто зломить ці приписи того суворо карати. 10) Робітникам не можна казати робити більше, як 10 год. на день. Молодшим робітникам (14 — 18 літ) не можна казати робити на день більше, як 8 год., а дітям до 14 років — найбільш 6 год. 11) Остро за-казати до праці приймати на фабрики дітей і жінок задля того, що для них там нездорово й розпуста. 12) Для дозору над фабриками й варстатами поставити інспекторів, котрі повинні доглядати, щоб докладно повнено повищі приписи. 13) Ремесницькі ради постановляють для кожного ремесла найнижчу платню. 14) За фальшовання їди і всякі інші ошу-канства при продажу як - найгостріш карати. 15) Робітничі книжки й такі інші викази касуються, як речі поліційні й

протинві вільному порядкові. 16) Вибирати до рад державних мають усі, і маєтні, і найбідніші, і то тайно, так, щоб ніхто не бачив і не знав, хто на кого голосує. Це єдиний спосіб для корисної поправи робітничого життя. 17) Народні школи треба переинакшити так, щоб молодь могла в них учитися початків ремесницької науки й практики. 18) Далеко менше літ служити у війську, а при великім вербунку вважати на ремесницький стан. 19) Скасувати стемплі від газет і книжок і не боронити нікому розносити книжки, особливо народні¹⁾.

Як видно з наведеної резолюції, програма тогочасного робітничого руху в Галичині кінці, 70-х років далеко вже вийшла поза рямці не тільки шульце-делічівської форми організації робітництва, але й того початкового змісту, що ним жила вона на початку 70-х років, коли шойно склалися перші зародки політично-класової проблеми робітництва галицького, висловлені в організаційних заходах львівських друкарів. Врешті, і не одна вона дає нам на це своє свідоцтво. Були й інші ще явища, не тільки один „Вільний робітничий збір“ з 1879 року, що ще більш яскраво виявляли шляхи тогочасного робітничого руху в Галичині. Згадаймо хоч би про те, що вже 1878 року заходами львівських друкарів, засновується окремий „Робітничий Комітет“ в складі Данилюка, Маньковського, Ожаровського, Павлика та Франка, що мав завданням заснувати соціалістичну робітничу партію, розробити для неї програму та видавати робітничий соціалістичний часопис. Правда, до кінця 70-х років формально такої партії в Галичині не було складено з причин, що про їх ще буде бесіда, але фактично вона існувала з власним органом, що в імені тієї партії став виходити вже 1878 року за редакцією О. Данилюка як двотижневник „Prasa“. Часопис оцей фактично й формально мав свою програму, що її виклав Ів. Франко в окремій брошурі; остання мала призначення стати за „невеличкий катехизм економічного соціалізму“; надруковано її в „Związkowej Drukarni“, заснованій тими ж львівськими складачами 1877 року²⁾. Навіть свій власний політично-класовий гимн склало в той час львівське робітництво, що його за дорученням комітету обробив за змістом французької робітничої марсельєзи „Le drapeau rouge“ поет Червінський під назвою „Czerwony Sztandar“, і який став так популярним

¹⁾ „Громада“, 1881, № 1, стор. 112 — 113.

²⁾ Див. про це „Громада“, 1881, V, стор. 112 — 113; В. Левинський. Нарис. стор. 19. „Переписка М. Драгоманова з Павликом“, III, стор. 181 — 194. Зокрема про зміст „катехизму економічного соціалізму“, що про нього згадує й сам Ів. Франко („В поті чола“, стор. 13), див. статтю М. Возняка в збірнику „Іван Франко“, вид. „Книгоспілки“, 1926, стор. 152 — 163.

серед галицького робітництва до останніх часів¹⁾. Ця початкова програма, розроблена Ів. Франком серед заходів біля заснування робітничої партії соціалістичної, згодом, 1880 року, дістала навіть своє формальне довершення, коли то заходом згаданого вище комітету при участі Ів. Франка складено було „Program socjalistów galicyjskich“, який було Франком спопуляризовано українською мовою під назвою „Чого хоче галицька робітнича громада“²⁾. Через те, хоч, як сказано вже, до втворення єдиної робітничої партії соціалістичної в Галичині цим разом фактично не прийшло³⁾, не зважаючи й на всі заходи Данилюка й Франка скласти подекуди міжнароднього характеру робітничі політичне об'єднання українських, польських та жидівських робітників в Галичині, все-таки сам процес формування цього об'єднання достатньо свідчить, як далеко пішла вперед галицька робітнича маса в своєму рості класової самосвідомості, та як глибоко вірив цей ріст в цю масу корінням організації цієї класової самосвідомості.

Такий же процес росту класової самосвідомості йшов в той саме час шляхом взаємин з Галичиною й на Подніпров'ї. Як уже сказано, перші прояви організації гуртків „самодопомоги“ почалися в нас і на Подніпров'ї першою страйковою хвилею. Як в Галичині, так і на Подніпровській Україні, безперечно ці перші прояви в першу чергу мали місце в тих робітничих районах і серед тих робітничих мас, що в їх малося вже достатньо старих робітничих кадрів, досвідчених в класовій боротьбі з підприємцями, загартованих в нерівних змаганнях за поліпшення свого становища та ще й обізнаних хоч в деякій мірі з сучасними політичними питаннями. Само собою розуміється, що таких кадрів

1) В. Левинський. Нарис розвитку робітничого руху в Галичині, стор. 19.

2) Збірник „Іван Франко“, стор. 168 — 179.

3) М. Павлик у дописі до „Громади“ (1881, V, стор. 112) з 30.XI. 1880 року впевняє, що така партія склалася вже 1879 року під назвою „Вільна спілка польських та українських робітників“, покликуються навіть на сповіщення про це в журналі „Praca“ 1880, № 6, подібне заявляє й не в надрукованій статті, написаній 1880 року, до „Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik“, мовляв, що заходи Л. Варинського заснувати у Львові „eine zentralistische konspirative geheime Organisation“ розбилися — „gänzlich scheiterte an der Lemberger internationalen Organisation“ („Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 189 — 190); але ледве чи можна брати ці єдині дані за об'єктивне свідчення, знаючи те, як М. Павлик густо-часто свої плани й товаришів вважав за готову дійсність, через те й подибував нераз оправдані докори не тільки від Драгоманова, але й Франка. В даному випадку Франко прямо докоряв Павликові, що „він перебільшує фактичний стан речей, мовляв, Павлик трактує ці заходи вже як „вироблену партію“, „що серед тих обставин зовсім неможливе“ (пор листа Ів. Франка до М. Павлика з липня 1880 року в „Переписці М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 178).

скоріш всього можна було найти не в таких молодих промислових районах, як пр. Борислав в Галичині, Донбас на Україні то - що, де робітництво щойно мобілізувалося з заробітчанства, де воно жило ще чимало своїм дотеперішнім селянським світоглядом, а передусім в старих промислових центрах, в старих промислових підприємствах таких міст, як Одеса, Київ, Львів то - що. Тож не дивно, що й сам організаційно - класовий рух нашого пролетаріату починався в нас не в Донбасі, не в Дрогобицькому районі, а у Львові, в Одесі, в Києві. Вже 1872 року мали ми декілька випадків організації робітничих гуртків в Одесі, що в їхньому заснованні брав, між иншим, участь Желябов, Ф. Щербина, І. Ковальський та Е. Заславський. Гуртки ці намагалися навіть організувати власні свої робітничі майстерні: в Одесі на той час було їх 3—2 шевські та 1 бондарська. Але спроба організації майстерень не вдалася, і вже 1874 року одеські майстерні розвалилися¹⁾. Невдача з організацією майстерень не припинила однак дальшого розвитку серед робітництва гуртків „самодопомоги“. Гуртки ці, як зараз виявляється, спершу цілком прийняли формулу шульце - делічівської ідеї „самодопомоги“, цеб - то „ставили своїм завданням поліпшення матеріального становища своїх співчленів - робітників, розвивали касу ощадности, самоосвіту й т. ин.“, як доносив „III Отделению“ шеф одеської жандармерії Кноп²⁾. Але як не приваблива була ця Шульце - делічівська ідея „самодопомоги“ в умовах російської дійсности, вона, скоріш навіть, аніж в Галичині, вже в момент свого організаційного здійснювання переходила свою метаморфозу політичну й набирала не тільки далековидного соціально - економічного змісту, але й політичного. Сприятливий момент народницької пропаганди політичної відображав в цій метаморфозі й свою чималу роль, впливаючи в перші робітничі організації Подніпровської України широкою хвилею течію політичної програми, не говорячи вже про широкі вже в той час впливи ще й Лассальської концепції організації робітничого руху, що його пропагандував з кінця 60 - их років М. Зібер та інші.

Одеса, треба признати, дала початок не тільки робітничому рухові на Україні взагалі, але вона ще й перша почала оформляти цей рух в політично - соціальні гасла. Одеса в 70 - х роках велике не тільки торговельне, але й промислове місто, де чимало було скупчено робітничого люду ще й такого, що являв собою вельми сприятливий матеріал до

¹⁾ Одес. Іст. Рев. Арх., фонд губ. жандарм. упр., справа № 1 за 1875 рік, про це див. „Громада“, 1879, № 4, стор. 314.

²⁾ Центрархив „Южно - Русские Рабочие Союзы“, стор. 50. Пор. М. Сквері. Первая рабочая социалистическая организация в Одессе. Стор. 22 — 23.

самоорганізації. Робітництво одеське так характеризує того часу дописувач „Громади“, поділяючи його на „два круги“: „Оден — каже він — це по більшій часті уроженці Одеси та околу, це робітники різних фабрик, головню, де ллють чугуни, механічних та майстерських одеського товариства залізниць і мореходства. Це аристократія між робітниками, як умом так і ступенем безпеки. Другий круг — це прості чорні робітники, котрим, власне, перевіз, пересилка, та ладунок (погрузка) зерна, а також переладовання товарів дає спосіб прожитку. Це збір з цілої Росії південної, без ґрунту й хати, так звана „обідрана дешевка“. Денний їхній заробіток, хоч великий коли порівняти його з подібним заробітком в інших місцях чорноробітних, 1 крб. — 1 крб. 50 коп. (од 5 год. ранку до 7 — 8 год. веч.), та дуже тяжка робота в пристані не дозволяє їм робити більш чотирьох днів на тиждень, так що вони ледве-ледве зводять кінці з кінцями. Ну, літом ще туди-сюди, та зимою, коли ладунок спиняється, — я й не знаю, чи можна найти людей голодніших од них. Зимою часть їх робить у каменоломнях, часть рубас дрова і дещо робить, а більша часть все-таки помалу, помалу вмирає голодною смертю“.

„Ще скажу — пише згаданий дописувач — про середню категорію. Це зайшли російські люди: бондарі, каменярі, землекопи, каменорізи. Трапляється робота з свого майстерства — вони роблять, а ні так збільшують собою купи дешевки...“.

„Найліпший елемент для пропаганди — це з заводських робітників. Це слюсарі й взагалі робітники по залізу, раніше й тепер в більшій часті кружків великий процент випадає на слюсарів. Вони більше інших начитані, забезпечені й знаходяться взагалі в ліпших обставинах, ніж які-небудь із робітників. Друге місце, коли не одно також із головних, можуть взяти шевці. В робітничих кружках вони займають видне місце... Переплетчики могли б бути одними із самих розвитих і також нести немало користи, та як я зауважав, між ними великий нахил до песимізму і трохи байдужі відносини к ділу. Вони народ не дурний та розвитий поверхово. Що ж до типографщиків, літографів, різчиків, то дуже великий процент їх вносить свою „лепту“ в робітничий рух. Жестяників я майже не стрічав, мабуть, задля того, що такого роду ремесло майже ще зовсім знаходиться в руках дрібних ремесників із жидів, дуже бідних, завалених купою дітей, та й взагалі того роду ремесники одні з самих темних і забитих. Що до каменярів, каменетесів, штукатурів, то вони майже не прилучуються до робітничого руху. Вони виходці з Росії, здавна прийшовши на заробітки, заробивши гроші та купивши собі невеличкі шматки за границею города. Це саме неподатливий народ;

вони дрібні власники, дрібні підрядчики - кулаки, тим, що, забираючи од города невеличкі підряди на городську будівлю й поправки, набирають невеличкі артілі, та не на товариських основах, а обкрадають своїх же товаришів — робітників. Це народ майже неписьменний, нічого не знаючий, погружений в забобонах. Вони не приписані до города та вважаються за приписаних до різних сіл та городів Росії. Вони дуже богомільні і в одеській історії вбиття жидів на паску грали видну роль¹⁾.

Серед отакої маси робітничої в Одесі й почали складатися перші організаційні форми робітничого об'єднання на зразок шульце - делічівських гуртків самодопомоги, що про їх доносив шеф одеської жандармерії Кноп, про котрих згадує й сам учасник їхній М. Сквери. Як і в інших випадках, так і тут в організаційному процесі не могло обійтися без пропаганди зовні, зокрема без пропаганди інтелігенції. Правда, в Одесі, як ніде, так зразу гостро було серед робітництва поставлено питання, щоб „поменше піддаватись зовнішнім впливам“, цеб - то інтелігентській, зокрема народницькій пропаганді, але без тієї пропаганди все - таки й тут не обійшлося й не могло обійтися.

Здебільша під впливом тієї пропаганди, хоч і не завжди з народницькою програмою, а то й проти неї, й склалися перші гуртки робітничі в Одесі, не без її впливу виросла й відома організація — „Южно-Российский Союз Рабочих“ з 1875 р. „На перший раз — так описує заходи перших пропагандистів одеський дописувач „Громади“ — старались заводити знакомства з робітниками залізничодорожних майстерських. Їх до 600 чол. народ по більшій часті молодий, норову не дуже м'якого, так що сторожам порядку вони добре звісні й визначаються великою спільністю в піддержанні своїх інтересів та такою ж товариськістю. У них було кілька своїх люблених трахтирів і пивниць... І так пропагандисти звернули свою увагу іменно на ці міста. Звичайно, діло починалося з якого - небудь пустого слова, случаю і т. ин. Заходили в розмову, просили випити, затим другий, третій раз і — знакомство. Звичайно, пропагандисти не таїлися, що вони із студентів, а хоч котрий і не був студентом, все одно його вважали „за студента“... І так, мало - по - малу, не показуючи ні одної забороненої брошурки, розказами, розмовами та читанням було придбано правдиво чесних і недурних людей, на котрих, конечно, звернено більшу увагу і вони - то перші й почули проповідь соціальної правди. Трудний був тільки початок, а після діло без великого клопоту само йшло“²⁾.

1) „Громада“, 1879, № 4, стор. 314 — 315, 323 — 324.

2) „Громада“, 1879, № 4, стор. 315 — 316.

Але все - таки процес організації робітничих гуртків ішов в достатній мірі й з ініціативи самих робітничих низів. Як і в Галичині, де на початку 70-х років подекуди й власними силами вирости перші робітничі організації, так і тут, на Подніпровській Україні, зокрема в Одесі, власна ініціатива робітництва до самоорганізації була так велика, що вже на початку 70-х років і, незалежно од зовнішньої пропаганди, самочинно стали виростати й тут робітничі гуртки. Одним із перших таких самочинних гуртків з'явився, між иншим, гурток Заславського, що сам працював в друкарні як складач, в якому, як пише наш дописувач, „не було ні одного з так званої привілейованої верстви“. Тенденція поменше піддаватися інтелігентським впливам зовні була тут так сильна, що вже з самого початку, в першій половині 70-х років, серед робітництва сильні йшли змагання визволитися від цих впливів. Згадаймо хоч би гарячу дискусію проміж Заславським та групою Ревиського із-за цього питання в момент організації Союзу¹⁾. Очевидно, що ця тенденція бралася не через негативне ставлення одеського робітництва до інтелігенції взагалі, а до її народницьких кадрів, що з ними так вчасно розійшлися одеські гуртки, підпавши під вплив, як побачимо, нових течій тогочасної української громадсько - революційної думки. В такому, а не иншому розумінні треба брати на увагу оці одеські антиінтелігентські „настрої“ робітничі.

А ці „настрої“ так глибоко врізалися в свідомість одеського робітництва, що й після провалу Союзу серед робітництва одеського не тільки вперто даліше йшли бесіди про те, „щоб робітники організувалися сами по собі, без вмішування привілейованої інтелігенції“, цеб - то без піддавання народницьким мріям та ідеалам, але й на практиці це виявлялося, через що „стали появлятися чисто, в повнім розумінні того слова, робітничі кружки, куди не допускалося привілейованих“. „Все, що робили ці кружки — впевняє наш дописувач — був плід їхнього власного вміння, досвіду або їхньої невмілости й помилок. Не раз висказувалася думка, що хоч ми й будемо робити помилки, та ці помилки робитимуться з нашої вини, — ми їх і поправимо. Почнім жити самостійно й перестаньмо бути тільки матеріалом для пропаганди для невмілої „інтелігенції“. Це трохи різко й не подобалося „інтелігенції“, та робітники з свого погляду праві. Робітники тільки тоді стануть силою — продовжує наш дописувач — коли самостійно, не по чужому рецепту почнуть організовуватись, та все таки це навчить їх думати, розбирати й бачити свої помилки“²⁾.

¹⁾ М. Сквері. Первая социалистич. организация в Одессе, стор. 46—47.

²⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 324. Для більшого уяснення антинародницької тенденції цього допису додамо, що він якраз і вийшов з тих кіл, що за програмою „Громади“ так вперто боролися з народниками, про що бесіда буде далі.

А культурний рівень одеських робітників справді був на той час такий уже високий, що дозволяв їм брати ініціативу організації у власні руки. Наш дописувач „Громади“, сам робітник, так характеризує цей рівень: „В робітничих кружках народ майже - що весь не тільки що письменний, а подекуди начитаний не тільки по часті забороненої літератури, а й взагалі читаючий більше чи менше добрі книжки. Була невеличка часть, що читала самостійно цікаві книжки по політичній економії: економію Чернишевського, „Капітал“ і працю Лассалья то - що. Ми знали салдата, що прочитав переклад „Історію французької революції“ Луї Блана й жалкував, що нема далі перекладу. — Тільки взагалі можна сказати, — жалкує наш дописувач, — що для робітників нема відповідних книжок: народні брошушки вони вже пере-росли“¹⁾).

Вчасти як висновок виростання цього самочинного організаційного процесу серед робітництва, вчасти під впливом зовнішньої пропаганди „вже в кінці 1875 року було заведено в Одесі до 15 кружків чисто робітничих та в околі щось із 10. Окрім того, були заведені вже самостійно одеськими агітаторами - робітниками робітничі кружки в Херсоні, Миколаєві, Керчі і Катеринославі. Система кружків була десятинна. На часних кружкових зборах збирались члени для саморозвитку й освіти. Вміючи читати, вчили невміючих. Читали, розмовляли. В звісний час бували загальні збори, на котрі сходилися всі, або майже всі члени одеських кружків і вибрані з інших городів. Тут розділювались засоби, складались гроші, приймались члени й розбивались по кружках“.

„В той час налічували до 40 кружків в Одесі, на околі та по південних городах, всіх належачих до одеського робітницького товариства, лічили до 500 чол. з капіталом 1500 крб., з бібліотекою, з друкарнею, з своїми дорогами (?) для перевозу забороненої літератури, з своїми умисне висланими людьми для пропаганди“²⁾).

Така була попередня історія, що з неї виріс „Южно - Российский Союз Рабочих“, що, „сознавая, что установившийся экономический и политический порядок не соответствует истинным требованиям справедливости, что этот порядок

¹⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 321.

²⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 316. М. Балабанов („Очерки по истории рабочего класса в России“, II, стор. 309) подає за Сквері кількість робітничих гуртків в Одесі в числі 6 — 7; що до кількості всіх членів, то впевняє, що „вокруг такого устойчивого ядра в 50 — 60 чел. было организовано в общем 150 — 200 рабочих“, сам же Сквері („Первая социалистическая организация в Одессе“, стор. 35), каже, що в „Союзе было, вероятно, 50 — 60 чел., составлявших устойчивое ядро Союза, около которого было, во всяком случае, не менее 150 — 200 чел.“.

может быть изменен только посредством насильственного переворота, который уничтожит всякие привилегии и преимущество и поставит труд основой личного и общественного благосостояния, что этот переворот может совершиться только после сознания рабочими их безвыходного положения и после их полного объединения“

— поставив собі метою :

а) „пропаганду идеи освобождения рабочих из под гнета капитала и привеллигированных классов;

б) „об'единить рабочих Южно - русского края;

в) „будущую борьбу с установившимся экономическим и политическим порядком“.

Устав цього першого робітничого товариства на Україні і в Росії був простенький з боку організаційного : „При Союзі є каса — читаємо в його ст. 2. — суми якої на перший час призначаються на пропаганду ідеї звільнення робітників, а пізніше й на боротьбу за цю ідею“. „Членом Союзу може бути кожна трудяща людина, що має близькі стосунки з робітниками, а не з привілейованими класами, та співчуває своїми вчинками головному бажанню робітників, боротьбі з привілейованими класами в ім'я своєї волі“ — каже ст. 3. А далше йшли такі постанови : „Ст. 4. Обов'язки кожного члена до Союзу й Союзу до нього обумовлюються так : один за всіх і всі за одного. Ст. 5. Члена Союзу, що виявить сторонній особі існування Союзу, або не виконає в точності своїх обов'язків до Союзу, вважати за зрадника. Ст. 6. Кожний член мусить бути завжди готовий на все, поки це вимагається для вратування Союзу. Ст. 7. Член, що не зложив ніякої вкладки протягом п'ятих тижнів і не подав про це ніяких поважних причин, виключається з Союзу, Ст. 8. Кожний член мусить поширювати між своїми товаришами основні ідеї нашого Союзу й спонукати їх приєднатись до неї“. Врешті, останній десятий пакт уставу постановляв, що „Союз поділяється на товариства, яких тепер є два : Одеське й Ростовське, товариства на гуртки, кожний гурток має свого депутата представника, якого обирається на один місяць. Обов'язки депутата : стежити за вкладками до каси, дбати про те, щоб усі правила Союзу виконувалися точно в його гуртку, дбати про потреби Союзу й бути присутнім що - тижня на зборах депутатів“¹⁾.

Одеському Союзові недовго прийшлося існувати. „Під кінець 1876 року, з різних несподіваних випадковостей случилось, чого й треба було ждати — пише той самий дописувач — случився трус в Одесі. Коло 200 чол. було взято в одній Одесі, деяких захватили в Катеринославі й Миколаєві,

¹⁾ М. Равич - Черкаський. Робітничі організації на Україні. „Червоний Шлях“, 1923, № 8, стор. 101.

була арештована бібліотека, забрано багато грошей. Та на всі заходи жандармерії, окрім двох негідників, котрі донесли начальству, за що один получив 15 крб., а другий біля 1000¹⁾, ні один робітник рота не роззявив для низисти. Подержали, покрутили, та більшу часть і випустили, чоловіка 30 повезли в Петербург, із них часть вибрали і судили з Заславським, друга ж без суду була заслана „в места не столь отдаленные“, а Заславського спершу звели з ума, та позаяк божевільного годі було заслати, то його вморили в шпиталю“²⁾. Таким чином, Союз після вісьмох місяців свого існування перестав існувати.

Поява на півдні України „Южно-Российского Союза“ в першій половині 70-х років зразкова для дослідника початків процесу росту робітничої класи, як класи для себе, в її організаційному оформленні; врешті, вона для процесу оформлення робітничої класи в 70-х роках на Україні не одинока. В самій Одесі, зараз же після розгрому „Союзу“ раз народжений процес не припинився. „Через тиждень — пише наш дописувач „Громади“ — був впять робітничий збір душ в 30, і хоч живіших та розумних з робітників було забрано, то все-таки найшлося з оставшихся кілька чоловіка, котрі стали говорити й радитися, що їм тепер діяти при такому стані діла...“³⁾

„Рух за останній час знов почався між фабричними і знов між залізничними, — продовжує оповідати наш дописувач. — Не було потрібного приготування — та тепер неприготування й не дуже перешкоджало. По-перше, що між робітниками було ще кілька членів переднього руху; по-друге, останнє загальне безробіття в Одесі повело за собою й пониження робітничої платні залізничних робітників; по-третє, чутке око начальства на забувало клопоту при попередніх арештах і по-дурному й улазливо чіплялось до самих невинних робітничих зборів; по-четверте, останні процеси багато посунули думку в робітників. Все це взяте разом давало дуже добрий ґрунт для пропаганди, тим більш, що задля вище показаних обставин самі смирні й байдужі з робітників почали показувати зуби... Декілька робітників, головнo слюсарів, незалежно заложили кружок, не чисто робітничий, бо між членами було кілька чоловіка з учащої молоді, та досить того, що кружок заложився

1) Робітником - негідником був Павло Товстоносов, машиніст парового отоплення на станції залізної дороги Куликово, як це потверджує донесення начальника одеського губерського управління шефові III відділу. Звичайно, висота нагороди перебільшена. Див. про це „Южно-Русские Рабочие Союзы“, вид. Центрархіву за редакцією В. Невського, стор. 74 — 77.

2) „Громада“, 1879, № 4, стор. 317. Пор. С. Жебунев. Отрывки из воспоминаний. „Былое“, 1907, V, стор. 254 — 255.

3) „Громада“, 1879, № 4, стор. 318 — 319.

з почину самих робітників. Цей кружок став швидко рости і скоро розпався на кілька осібних кружків. Ці робітники мали назву вокзальних. Головною їхньою ціллю було звязати всі існуючі фабрики й заводи. З-за тої цілі деякі з них оставили свої старі місця й поступили робітниками на інші заводи, так що вони справді могли показувати своїх членів майже на всіх одеських заводах. Та хоч привертання прихильників і збільшувалося, то не було правильної організації, яка була при Заславським. Трохи опісля й майже в один час у кількох осіб постала думка заснувати майстерські, щоб притягнути робітників для пропаганди, а також як спосіб до життя. Це останнє було особливо добре. Ці майстерські не були фіктивні, а настоящі робітничі майстерні, котрі скоро здобули симпатію в публіки доброю роботою... Все це разом узятє давало одеському рухові життя й силу. Головно, що останній рух між робітниками був керований самими робітниками й їхніми средствами¹⁾.

Але не тільки в одній Одесі на той час ішов процес організації робітничої класи; він виявляти почав себе, хоч і в меншій мірі, і в інших робітничих центрах України. Заснування „Южно - Российского Союза Рабочих“ в Одесі було сильним товчком для його виявлення, вже хоч би й тому, що мався вже готовий зразок робітничого об'єднання, та ще й були живі люди, учасники цього об'єднання, що його ідею розносили по інших робітничих центрах, заносили навіть в Великоросію, даючи почин для заснування „Северно - Русского Рабочего Союза“. І коли в Одесі на одному „Южно - Российском Союзе Рабочих“ процес формування робітничої класи не зупинився й після розгрому Союзу небаром, бо вже 1878 року, втворив заходами Гр. Попкова та В. П. Владиченка нову робітничу організацію — „Южно - Русский Рабочий Союз“²⁾, то одночасно майже і в інших містах України й собі починає оживати аналогічний процес, в наслідок чого й там появляються такі ж „Южно - Русские Рабочие Союзы“, як, напр., харківський, київський то - що. Київський „Южно - Русский Рабочий Союз“, організований Лизаветою Ковальською й Миколою Щедрином 1880 року, особливо заслуговує з цього боку на увагу для себе. Київський пролетаріят в 70 - х роках вже був настільки виріс, що й серед нього почала почуватися потреба власного об'єднання. Серед його лав ми вже в той час бачимо чимало видатних борців за справу

¹⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 319 — 320

²⁾ Пор. „Громада“, 1879, № 4, стор. 325. В літературі неправильно чомусь-то згадується ім'я Аксельрода, як організатора Союзу та Стефановича, як автора програми цього Союзу. Див. А. Ельницький. Рабочее движение в России 1925, стор. 14. Навіть М. Балабанов, і він повторяє цю „казку“, що її оповіда Аксельрод (Соврем. Мир 1914 № 2 ст. 61—82). Як було на ділі, про це буде дальше ще мова.

визволення робітничої класи. Там ми подибуємо таких, як слюсар київського арсеналу Іван Зубжицький, таких, як Петро Лобанчук, слюсар залізнодорожних майстерень в Києві, Йосип Бельчанський, слюсар, та Платон Гарський, переплетчик, повішені в Києві 1879 року, Микола Бутковський, слюсар, засуджений на каторгу 1880 року, Павло Левченко, металіст, учасник чигиринської справи, засланий 1879 року в Сибір, Микита Левченко, наборщик, Михайло Ромасів та Яків Данько, залізнодорожні робітники. При участі названих осіб і почали складатися в другій половині 70-х років перші робітничі гуртки¹⁾, що їх згодом об'єднав в собі „Южно - Русский Рабочий Союз“ 1880 року. Само собою розуміється, що й тут цей процес організації робітництва йшов не без чималих впливів з боку інтелігентської, а то й народницької пропаганди, навіть тоді, коли в ньому була не тільки власна ініціатива робітників, але й власна класова програма, як це й виявилось так значуче на ідеології київського Союзу.

Київські гуртки робітничі поки-що відомі нам щойно з другої половини 70-х років. Виднішими із них були: гурток Ромасова Михайла, організований з залізнодорожних робітників 1876 року, що склав навіть свою власну програму на зразок уставу одеського Союзу Заславського, що мав свої широкі розгалуження, — звязки в інших гуртках, організовані тим же Ромасовим на залізничій дорозі Київ - Жмеринка. Значне місце займав також гурток М. Попова рівно ж серед залізнодорожних робітників, гурток, що його організував був спершу кубанець Попко одночасно з заснованням ще одного гуртка робітничого в арсеналі на час свого перебування в Києві та який і собі вів працю на залізниці Київ - Одеса. Відомим пропагандистом в цих гуртках був студент київського університету Микола Подревський²⁾. Окреме місце серед київських гуртків займав гурток, що на його чолі стояв Басов в якому працювали такі видні робітники, як Лобанчук, Зубжицький, Івичевич Іван та інші. Таким чином, організованість київського робітництва йшла на очах, хоча київські гуртки все ще не були до 1880 року оформленими окремою робітничою організацією, як правильно це зауважує М. Балабанов³⁾. Але, не зважаючи на те, зародки тієї організації росли, що підтверджується й матеріалами про ці гуртки, що в їх тут і там згадується про устами, програми, правила то-що. Адже ж вони не явилися випадково, навіть в той час, коли б ці гуртки ще найменше керувалися такими. Безперечно, що ці гуртки були скоріш фактичні об'єднання переходового й

¹⁾ Про робітничі гуртки та про київський Союз див. М. Балабанов, К истории рабочего движения на Украине. ДВУ, 1925.

²⁾ Пор. спомини Попова „Из моего прошлого“. „Минувшие Годы“, 1908, № 2.

³⁾ „К истории рабочего движения на Украине“, стор. 14.

перемінного характеру, що приходили на зміну один одному, аніж готовою робітничою організацією, але й у цьому випадку не були це об'єднання, що, приймаючи на зверх звичайно форму гуртків взаємодопомоги й самоосвіти, як думає М. Бабанов, тільки й виявляли свою працю тим, що скупчували в собі що - найактивніших з робітників грошовими взносами в спільну касу, закупом книжок, політичною самоосвітою та обміркуванням засобів пропаганди серед маси інших робітників. Не треба бо забувати, що для цих гуртків вже був готовий організаційний центр — „Молода Громада“ з Зібером та Подолинським на чолі, з готовою політичною програмою, що й визначала собою й характер гуртків цих, напрямок та зміст їхньої діяльності. А що згодом одне й друге вельми швидко стало змінюватися, то звичайно сталося це не в залежності від зміни осіб, що вели в цих гуртках керівництво, а від того, що з виїздом Зібера й Подолинського, в самій „Громаді“ стала мінятися політична орієнтація то в цей то в той бік, стали хитатися перші позиції, а вкупі з цим і характер названих гуртків, та їхня праця, що велася головним чином серед робітників арсеналу, на залізнодорожних майстернях, так у Києві, як і поза Києвом, а то й серед робітників пароплавних майстерень та ремесничих підприємств на Подолі.

Заснування Ковальською та Щедрином „Южно - Русского Рабочего Союза“, що об'єднав ці робітничі гуртки проміж собою одним кільцем, через те й прийшло з кінцем 70 - х років, коли остаточно розвалився київський ідеологічний центр робітничого руху вкупі з кризою серед його керуючої групи за кордоном, скупченої біля „Громади“, яка не встигла за другу половину 70 - х років втворити будь - якої окремої конкретної організаційної схеми робітничого об'єднання для київського пролетаріату, а намагалася дати радше один ідеологічний напрямок та загальну схему єднання робітничого руху в напрямку пропаганди за соціалістичну програму. Але й київський „Южно - Русский Рабочий Союз“ і собі не встиг через це виробити конкретної схеми федерації робітничих гуртків, хоч би таку, яку мав „Южно - Российский Союз Рабочих“ Заславського в Одесі, що склав її за час ще одноцільності „Молодої Громади“ так в організаційному, як і ідеологічному напрямку. Не зважаючи однак на те, київський „Южно - Русский Рабочий Союз“, не менше всіх інших Союзів 70 - х років на Україні, все - таки, абстрагуючи від того чи іншого політичного напрямку, й собі велетенське мав значіння для організаційного процесу тогочасного робітництва нашого, і то не менше, аніж мав його хоч би й сам одеський Союз. А це мало значіння, незалежно навіть від цих та інших організаційних перемін та ідеологічних переходів гуртків, що склалися до і в час заснування того чи іншого Союзу, було

в тому, що спомагало робітничій класі виростати не тільки як класа в собі, але й формуватися як класа для себе. А це формування йшло так швидко і так широко, що, абстрагуючи навіть від конкретизації процесу політичного оформлення цього формування, а тільки підсумовуючи його хоч би на одній загальній соціально - економічній базі так по лінії власної класової оборони, як і в напрямку наступу на буржуазію, можна сказати цілком певно, що робітництво вже в той час вступило в першу фазу впертої, хоч і скритої громадянської війни проміж класою капіталістів та класою робітників.

Поміщицько - буржуазна спілка з самодержав'ям на чолі прегарно це зрозуміла вже з першого організованого виступу робітництва на полі цієї, скритої поки - що, громадянської війни. Не випадково бо одеський генерал-губернатор Коцебу зараз же після вибуху двох перших забастовок на одеських фабриках 1871 року поспішив з пропозицією „усугубить надзор... и бдительно следит за каждым движением в среде нашего рабочего класса“¹⁾. Не випадково і в центрі одгукнулися зараз же на цю пересторогу, що прийшла вкупі з черговою забастовкою на невській фабриці в Петербурзі, одгукнулися в травні місяці 1871 року з виданням першого закону проти забастовок²⁾. Не випадково самодержавна влада в той час так налякалася цього формування, що зразу стала вживати заходів, щоб у цю нову класу не дійшла пропаганда революції вкупі з „происками международной“ за звістками про „волнения и стачки рабочих в разных промышленных центрах Европы“, через що вже 1873 року через „III отделение“ видала спеціального наказу з 1 вересня того року, в якому й давалося нею сувору директиву на місцях, щоб мати пильно на увазі „интеллигентных людей, распространяющих социалистические учения и воззвания к народу... принявших на себя в селах, на фабриках и пр. обязанности, представляющие им удобный случай к сближению с рабочим классом“.

Але на те, що робітнича класа вже в 70-х роках виростала в класу для себе, маємо докази не тільки в першому організаційному оформленні бойового авангарду тієї класи та в перших превенційних заходах пануючої класи проти пролетаріату серед початків громадянської скритої війни з тією класою.

Про це свідчить ще й те, що ця пануюча класа, приймаючи виклик на боротьбу з робітничою класою, вже в першій бойовій зустрічі з нею, мимохіть, всупереч своїм та народницьким бажанням, легалізувала цю класу, легалізувала її першою спробою оформлення робітничого законодавства.

¹⁾ Одес. Окр. Арх., фонд новор. ген.-губ., справа № 6 за 1871 рік.

²⁾ „Былое“, 1907, № 10, стор. 3 — 4.

Вже одне встановлення нормального робочого дня праці, являється, як писав К. Маркс, не тільки „висновком зтяжної більше або менше скритої громадянської війни між класою капіталістів і класою робітників“¹⁾, але й висновком про існування пролетаріату як класи. А цей висновок якраз і став на той час у нас на Україні, ба й усій Росії черговим питанням, над яким морочило собі голову на протязі 70-х років чимало комісій офіційного й неофіційного характеру, складаючи законопроекти про взаємовідносини робітника й підприємця. Правда, до 1882 року з цих законопроектів про нормування цих взаємовідносин не вилупився в Росії з бюрократичного яйця ні один закон загального порядку. Все-таки сам факт офіційного й неофіційного розгляду питання робітничого законодавства в такій одсталій в порівнянні з Заходом країні, як Росія, наявно свідчить про визнання й з боку російської пануючої класи свого „гробаря“ як окремої класи. Це тим цікавіше, що це визнання прийшло якраз тоді, коли народництво все ще стояло здивовано перед новою класою та з німим здивованням—що це—намагалось на всі лади лікувати на свій лад суспільство перед цим незрозумілим для нього явищем „пролетаризації“.

Питання врегулювання законодавчим порядком відносин найманого робітника - пролетаря до капіталістичного підприємця найшло було в Росії перше своє оформлення вже в законі з 24 травня 1835 року, коли - то цією постановою заборонено робітникам кидати працю перед договореним при наймі строком, хоч власникам фабрик дозволено було звільняти найманого робітника й раніш договірною річницю, наколи робітник не виконав свого завдання; при тому цією постановою дозволено складати за доброю волею власника фабрики писані договори з робітниками або заміняти їх розрахунковими листами, що в них були означені й умови найму й платня, яку й вписувано до цього аркуша. Правда, ця постанова не була всеросійського значіння, а торкалася тільки чернігівських фабрик та цукроварень київської й подільської губернь²⁾. Аналогічну постанову, поруч з законом про нормування робочого дня для нелітніх нижче 12 років, було видано й 1845 та 1854 років для врегулювання найму поміщицьких селян на сільські та фабричні роботи, зокрема до праці на цукрових плантаціях та на пшеничних нивах Новоросії, при чому в інструкції детально нормовано так час праці, як і платню та харчування робітника. В дореформову

¹⁾ Капитал, I, стор. 283.

²⁾ А. Семенов. Изучение исторических сведений русской внешней торговли, II, стор. 339. Про історію цього закону див. М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России, I, стор. 148—152, 156—158. У його диви також ближче про історію робітничого законодавства взагалі (ч. I—II).

добу, однак, дальше справа робітничого законодавства не пішла. Ліберальний проєкт уставу про промисловість, що його склала 1859 року комісія Штакельберга на зразок європейського законодавства робітничого, дякуючи заходам фабрикантів, в життя не ввійшов¹⁾. Перша відома нам 1860 року забастовка на Грушівських шахтах виписаних з Вестфалії та Прусії гірників в числі біля 1000 чол., що стільки наробила неприємностей російському урядові у відношенні до пруського уряду, зневолила однак самодержав'я знов поставити на чергу дня питання про врегулювання взаємин робітника до фабриканта, зокрема справу про нормування робочого дня й охорону праці. Але щойно 1869 року побачив світ закон, що вводив для гірників робітничі книжки, забороняв жінкам працю в шахтах і нічну працю взагалі та наказував лікувати робітника коштом підприємця на протязі одного місяця при звичайній хворобі, коли ж робітник потерпів при праці — аж до його виздоровлення²⁾.

На законі з 1869 року робітниче законодавство аж до 1882 року включно в нас так і завмерло. Як не працювали пильно на той час над робітничим законодавством усякі офіційні й неофіційні комісії, починаючи з комісії гр. Ігнат'єва з кінця 1870 року, праця їхня однак ішла на даремно, бо скоро тільки один чи інший проєкт готовий був до узаконення, поміщики вкупі з фабрикантами завсігди находили нагоду, щоб цього проєкта було заховано зараз же під сукно, через що в новій комісії ізнова починано розробляти новий проєкт. І так тягнулася справа з робітничим законодавством без кінця, хоча навіть такі, як Трепов, настоювали на скоріше полагодження питання робітничого законодавства. „Считаю своей обязанностью удостоверить — писал він в січні 1876 року — крайнюю, настоятельную необходимость скорейшего введения законов о личном найме, которые, хотя бы в несовершенной мере, давали бы возможность удовлетворения жалующимся. Случаи неудовольствия между нанимателями и нанимающимися ныне повторяются все чаще и чаще; отказ в исках — формально по недоказательности их, в существе по неимению в виду достаточно определенных законов относительно личного найма — ведет лишь к явлениям, вредным для дел правосудия. Получившие такой отказ обращаются к полиции, совершенно бессильной оказать какую-либо защиту. В отклонении от себя полицией таких дел простолюдины усматривают положительный отказ от правосудия. Отсюда рождается неудовольствие, нередко разжигаемое лицами неблагонадежными, что возбуждает к беспорядкам и насилию. Такое положение, конечно, не может не угрожать,

¹⁾ Журнал Мин. Вн. Дел, 1859, IV, стор. 102 та дальші.

²⁾ П. С. З. (2 вид.), XXIV, 47735. Пор. *М. Балабанов*. Очерки, II, стор. 240.

при известных политических обстоятельствах и настроениях, весьма серьезными опасностями для всего общественного строя“¹⁾.

Але голос поміщиків та фабрикантів переміг над пересторогою свого прикажчика — петроградського градоначальника. Нічим закінчилася через те й праця комісії під головуванням Валуєва, складена 19 квітня 1874 року, що її готовий в квітні 1875 року проєкт зараз же й похоронено в державному совіті, як похоронено було згодом усі інші проєкти „высочайшим повелением“ з 4 лютого 1880 року. Основним мотивом похоронення в Росії законодавчих проєктів врегулювання найму праці 70-х років був жах перед революційним здвигом другої половини 70-х років. Оскільки „взаимное раздражение хазяев и рабочих“ грало видну ролю в основі цього революційного здвигу, то само собою зрозуміло, що пануюча класа тим більше вперто рішила „избегать их в настоящее время, когда злоумышленники, стремящиеся к ниспровержению существующего государственного и общественного строя, постоянно возбуждают рабочих против нанимателей, объясняя первым отношение их к хозяевам в совершенно превратном смысле. При столь неблагоприятных обстоятельствах,— так аргументовано цей перманентний одказ от санкціонування законопроєктів про найми праці,— нельзя не опасаться, чтобы новый закон о рабочих, построенный на вышеуказанном начале, в случае его утверждения, не послужил поводом к усилению и, быть может, к более успешным, нежели до сих пор, преступным попыткам означенного рода“²⁾.

Нездійснення, однак, законопроєктів про найми цілком не зменшувало того значіння, якого набрало робітниче питання в нас і в Росії того часу. Навпаки, воно тільки ще більше підтверджувало те загальне значіння, яке завоювала була і в нас на той вже час для себе наша робітнича класа, наколи жах поміщицько-буржуазних шарів перед цим значінням зневолював ще й російське самодержавство так вперто притискати клапан, що його, перед загрозою надмірного вже тиснення громадянської війни пролетаріату з буржуазією, так конвульсивно бралися одкривати сами бюрократичні кола тогочасної Росії. А таким чином жах пануючої класи був цілком оправданий. Робітнича бо класа організаційно виросла була в той час вже настільки, що ставала не менше загрозовою для пануючої класи, аніж бунтарське село з революційним народництвом на чолі. Ще треба було тільки довершення політичного освідомлення цієї класи, щоб цілком

¹⁾ М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России, II, стор. 259.

²⁾ Ibid., II, стор. 265.

довершити цей перший етап організаційного процесу робітництва, як класи для себе, в його протиставленні до пануючого порядку й стану речей.

А й цей процес, ідеологічний процес, тепер ішов у той час невинно й неминуче вперед. Він ішов остільки неминуче, оскільки неминуче саме організаційне оформлення нашої робітничої класи було безпосередньо й тісно зв'язане з її ідеологічним оформленням, ба навіть було вчаси й саме висновком цього ідеологічного оформлення, як ідеологічного висновку формування нашої робітничої класи в класу для себе.

III. ШЛЯХИ ІДЕОЛОГІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ РОБІТНИЧОЇ КЛАСИ НА ПОДНІПРОВСЬКІЙ УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 70-х РОКІВ

Якими ж ідеологічними шляхами став іти в нас отой процес політичного освідомлення робітничої класи, що на протязі декількох років зумів перемінити робітничі гуртки самодопомоги шульце-делічівської формули вже в половині 70-х років в таку міцну політичну організацію, як „Южно-Российский Союз Рабочих“ Заславського?

Безперечно, що це політичне освідомлення робітничої класи не тільки в нас на Україні, але й взагалі в Росії, де ця робітнича класа менш-більш в однакових, хоч і диференційованих, умовах історичних проходила своє класове оформлення, виховувалося загалом не без впливів робітничого руху Заходу. Заснування 1864 року I Інтернаціоналу, покладення Лассалем основ для Загальнонімецького Робітничого Союзу 1863 р., та Паризька Комуна 1871 року, з одного боку, з другого — розвиток марксівської ідеології в політичній та економічній літературі — все це вкупі з самим робітничим рухом Заходу мало велетенське значіння для процесу ідеологічного оформлення робітничої класи і в нас. Одеський генерал-губернатор Коцебу наявну правду казав, коли в своєму рапорті, що про нього ми згадували вище, стільки уваги вділяв на ці „волнения и стачки рабочих в различных промышленных центрах Европы“, врешті й на „происки международной“, вважаючи все це за вельми заразливе для населення, дотепер, на його думку, „вообще чуждого политических розней“. Але й наша тогочасна народницька революційно-громадська думка в даних умовах російської дійсности виконувала свою виховну в цьому процесі роль, не зважаючи на те, що в даному випадку й цей процес зразу ішов в протилежному для неї ідеологічному напрямку. Як воно не дивно, але якраз і оцій-то своєрідній революційно-громадській думці в її народницькому з природи того часу політичному оформленні своїх дезидератів, хоч як і заперечувала вона навіть саму проблему робітни-

чої класи в нас, ми й завдячуємо фактично перше політичне вишколення авангарду нашої робітничої класи, завдячуємо подекуди навіть майже рівносильну ролю до ідеологічних впливів Заходу. Бо хоч як і могутні були в нас ці останні впливи, та на перших порах вони не завжди безпосередньо самі доходили до нашої робітничої класи, бо навіть подекуди, в окремих випадках, цілком до неї не доходили, а якщо й доходили, то звичайно якраз в цьому народницькому пере-світленні, що так владно панувало над революційно-громад-янською думкою взагалі того часу.

А робітничий елемент не міг не стати зразу важливим об'єктом нашої народницької пропаганди. Ніде бо й не могли створитися в нас об'єктивно так сприятливі умови для перших кроків пропаганди народницької революції, як якраз у місті й на фабриці. „Здесь—як читаємо в одній записці з 1870 року¹⁾, рабочий слишком ясно и часто видит, слишком сильно испытывает на себе всю несправедливость общественного порядка; здесь он ежечасно наталкивается на то явление современной экономической жизни, что вся эта роскошь, весь этот блеск цивилизации, являясь в сущности делом его рук,нося на себе следы его тяжелого труда, идет на пользование кучки людей, посылающих ему в награду презирание, ругань и удары“. На цього - то робітника й звернула свою увагу зразу народницька пропаганда, але звернула увагу не як на такий суб'єкт, в ім'я якого і для якого мало скластися майбутнє громадське життя, але як на такий об'єкт, з якого можна було вишколити тисячі пропагандистів для загальної мети — пропаганди селянського соціалізму й селянської революції. Суб'єктом цієї „революції“ робітник в очах народників не був ніколи, нею не ставав він навіть тоді, коли народникам до-водилося працювати виключно серед фабричного пролетаріату. Він тільки являвся засобом для здійснення цих мрій, що на чолі своїх вимог при всяких умовах ставили своє *ceterum senso* — основну переміну громадського устрою й селянського становища — і тільки засобом. Через те й дивилися народники на свою пропаганду проміж робітництвом, як на „деятельность временную,— як пише Аксельрод у своїх спо-минах,— деятельность преходящую, подготовленную к под-длинно революционной пропаганде в деревне“²⁾. Тільки так, а не инакше дивилися на робітника народники за увесь час своєї пропаганди серед пролетаріату, не виділяючи його в окрему класу. Тільки так, а не инакше дивилися народники й на процес організації робітничої класи „в форме все более и более расширяющихся в объединяющихся между собою

¹⁾ „Историко-революционный сборник“, Ш, стор. 115.

²⁾ П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное, кн. 1, Берлін, 1923, стор. 96.

революционных групп среди городских рабочих, при чем — як зауважує у своїх споминах Шишко, — эти городские рабочие служили бы проповедником революционной агитации в народе“.

Але народницька пропаганда й не могла не звернути своєї уваги на пролетаріят, як на засіб власної пропаганди. В цьому був ще цей сприятливий момент, що робітництво й так вже в силу свого суспільного становища більше загалом придатне було до політичних міркувань, аніж селянство. „Ця свідомість, що тут в місті скоріш, аніж в селі, складається робітникові в голові, що він — справжній виробник та творець всього цього наявного у всьому своєму приманчивому блиску багатства — сам з бідною тільки може заспокоїти свої потреби“ — це основа для таких міркувань. „Вона бо будить його, виводить з апатичного стану та родить в йому гаряче бажання вийти зі свого безвихідного становища. В такому вже неспокійному, роздраженому становищі оце робітництво, познайомившись через народників з соціалістичними ідеями й змаганням, а також з історією боротьби своїх братів-робітників на Заході, безперечно, мусить розвивати й поглиблювати в своїй свідомості бажання йти в бій з ворожими елементами, йти зараз же, не одкладаючи на довго початку боротьби, йти якщо не за одержанням зразу всього, що бажало б, то хоч чого-будь, що можливе в дану минуту, в крайній мірі пробити пролом в цьому невиносомому для нього порядку. Але якраз тут він — робітник — зударяється зразу з всенюкою сучасною політичною системою, він бачить, що він кроку не може зробити вперед, не зрушивши раніш цю систему, що знаходиться на услугах його експлоататорів, що вся скерована тільки на те, щоб здушити його думку й волю, що грубо, без усякого почування дає йому відчувати, що його — робітника — все вважають та що він сам мусить себе вважати не більше як за машину, а все ніяк не людиною. Але цьому-то робітникові, що сербнув уже свіжої водички, вже мало тепер того, що він почуває себе людиною та що за ту вважають його товариші. Йому тепер бажається, щоб його вважали за людину й усі інші люди, не тільки товариші співпраці, і він — робітник — починає змагати, самовизначити себе, як людину, та ще й як цілком вільну людину, що має право думати, говорити, поступати одверто згідно з власним переконанням. Він бачить, що з успішної боротьби зі своїми експлоататорами він мусить користуватися тим, що називається політичною свободою, цеб-то свободою слова, друку, користуватися нею, як неминучим засобом для досягнення своєї мети, що цю політичну волю ніхто не дасть, та що йому самому власними руками доведеться її завойовувати серед смертельного бою з всенюкою пануючою політичною системою і що через це вся його

діяльність не може бути аполітична, чисто економічна, а неминуче мусить стати політичною“¹⁾).

Ось через що в нас справді вже на перших порах народницької пропаганди остання неминуче мусила спертися й на робітництво, як на дієву програму народницької революції, а тим самим і дати політичне вишколення цьому робітництву. Треба признати, що першу й найвидатнішу роль в цьому політичному вишколенні робітництва відіграли чайківці. Чайківці одні з перших народницьких організацій і в нас на Україні, що працювали над народницькою пропагандою в 70-х роках. Але гуртки пропагандистів-чайківців були й першими, що народницьку пропаганду повели й серед робітництва, і то не тільки в Росії, як, приміром, петроградський гурток, що виріс 1869 року в протигагу заговірницький тактиці нечаївців, що в своєму складі мав і таких видатних пропагандистів-українців, як С. Кравчинський, Володимир та Сергій Синегуби то-що²⁾, або московський гурток чайківців, де працював між іншими й Фроленко, але й на Україні. Згадаймо хоч би одеський гурток чайківців, де видними пропагандистами були такі, як Ф. Щербина, Е. Заславський, С. Чудновський, А. Желябов, Іван Ковальський та інші, або київський гурток-комуни чайківців в складі з П. Аксельродом, Н. Колоткевичем, Н. Лопатіном, згодом Кравчинським та іншими, врешті хоч би харківський гурток з Я. Ковальським, Райнгардом, С. Немировським та С. С. Малютіном на чолі³⁾).

Оці гуртки-комуни чайківців, що взагалі були дуже широко розкинуті в першій половині 70-х років по всій Росії, між іншим і на Україні, вже в перших своїх пропагандистських спробах, що виявлялися в заснуванні гуртків самоосвіти, намагалися скерувати ці спроби в першу чергу на робітництво, як на найбільш передову, на їхню думку, частину селянського „народу“. Аджеж цей „народ“ найближче стояв до їх якраз серед городських робітників, найбільш приманював якраз тут їхню пропаганду своєю підготованістю до розуміння народницьких гасел, хоча славетний „крест'янський мир“ не дуже-то багатько вже в той час міг мати виглядів стати і для робітництва за революційне credo. Але чайківці ніяких протиріч в цьому не бачили; вони ж бо на робітничі

¹⁾ „Историко-революционный сборник“, III, стор. 115 — 116.

²⁾ Пор. Л. Шишко. Общественное движение в шестидесятых и первой половине семидесятых годов, стор. 82. До речі буде тут згадати, що Володимир Силевич Синегуб відомий був революціонер вже на початку 60-х років, коли то на Переяславщині організовував вкупі з Красовським „Громаду“ для участі в повстанні польським 1863 року за відокремлення України від Росії (пор. „Былое“, 1906, № 8, стор. 43 та М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, I, стор. 267).

³⁾ Про останній гурток є справа в Х. Ц. І. А., фонді харк. губ., 1872, № 2.

маси дивилися тільки як на частину селянства, що випадково прийшла у город на фабрику на заробітки, тим більше, що переважна частина найманого робітника й так працювала поза городом. Через це вони звичайно й оминали кваліфікованих робітників, а всю свою увагу скеровували здебільша на „сірих“, цеб-то таких, що наявно ще мали всі ознаки свого селянського походження. Для зразку наведемо міркування з цього приводу відомого чайківця - вчителя П. Алексеева та В. Обнорського, Сергія Синегуба за час його праці в петроградському гуртку, серед петроградських ткачів: „Хоча всі ці ткачі,—пише у своїх споминах С. Синегуб,—і були фактичними робітниками, але на ділі це були ткачі - селяни, що прийшли з села в місто на заробітки, при чому більшість з них, пропрацювавши осінь, зиму й часть весни до початку орання й сіви, намагалися на час польових праць повернутися назад в село. Весь цей люд був тісно зв'язаний з селом, він снів та думав, як би то краще влаштувати своє життя в селі. Місто було для нього тимчасовим місцем проживання, станцією на їхньому життєвому шляху, а остаточною метою його й постійним бажанням було все-таки село“¹⁾. Правда, чайківці не нехтували праці й серед заводських робітників, але це робили тільки принагідно: загалом їхня увага все-таки була скерована не на цю групу пролетаріату, а на „сірих“.

Що ж об'єктивно несла ця народницька пропаганда проміж робітництво, чого вчили пролетаріят об'єктивно не тільки ті, що являли собою взагалі перший етап народницького руху 70-х років, скажім пролог цього „ходження в народ“, що з 1873 року так гарячково захопило тогочасну інтелігентську молодь в ім'я гасла німця Штамма про „визволення з нужди людськості“ шляхом усупільнення землі, занесеного на Україну гуртком „сен-жебуністів“, але й ті, що проповідували бунтарство та терор в кінці 70-х років?

Пропагуючи основи народницького соціалізму, народники, безперечно, впливали на розвиток політичної свідомости передових шарів українського робітництва, навіть там, де це робітництво не було виключним об'єктом їхньої пропаганди. Як приклад такого явища в процесі народницької пропаганди вже на першу пору, треба згадати в нас на Україні знамениту „харківську революцію“ 1872 року. Харків в 70-х роках ще не був оцим визначним робітничим центром на Україні, що ним став він в XX ст. Але, не зважаючи на це, і тут не менше, аніж де-інде, спостерігаємо прояви робітничого руху в зв'язку з пропагандою чайківців. Як сказано, вже 1870 року чайківці мали тут свою комуну, невеличку, що - правда, але активну, що про неї деякі натяки можна найти в споминах

¹⁾ „Былое“, 1906, № 8, стор. 51.

Аптекмана¹⁾). Аптекман, між иншим, оповідає, що в Харкові був організований С. Немировським гурток прикажчиків, в якому працювали кандидат харківського університету Яків Ковальський, студент Кирилов та й сам Аптекман належав до нього. Надто, за словами Аптекмана, в Харкові були ще інші гуртки, що з них перше місце займав гурток, організований студентом Малютіном, в якому також працював Я. Ковальський та С. Солнцева, згодом жінка Ковальського, в який входили Гольденберг, Шабельський, М. Ковалевський — усе університетська молодь. Не мале значіння мали в Харкові й такі гуртки, як гурток політичного устрою Заходу, гурток учителів Харкова й харківського повіту та, врешті, гурток дівочий С. Солнцевої, що ставив собі завдання вивчати соціалізм та соціалістичні рухи на Заході. Кінчаючи свої спогади про харківські гуртки початку 70-х років, Аптекман додає „несколько слов об одном начинании, которое сыграло большую роль в истории развития харьковских кружков“, а саме — про одкриття „филиального отделения „Книжного дела“ петроградского кружка чайковцев“.

Стільки оповідає нам Аптекман про Харків на початку 70-х років. Деяке доповнення до спогадів Аптекмана про пропаганду чайківців в Харкові подає нам в рапорті міністрові юстиції прокурор харківської судової палати, складаючи звіти з ревізії в Я. Ковальського й Малютіна²⁾, що відбулася в квітні місяці 1871 року в наслідок посудження Я. Ковальського, Малютіна й інших про революційну пропаганду й ширення нелегальної літератури.

Але не тільки одна мирна гурткова пропаганда була звязана з одкриттям у Харкові філії „петроградского „Книжного дела“, що служила інформаційним бюро про роботу чайківських гуртків і спомагала їх не тільки книжками, але й інструкціями в їх пропаганді. Справа з великим харківським заколотом, що мав місце весною 1872 року, та великі селянські заворушення на Куп'янщині й Стародубщині напередодні цього заколоту впевняють нас, що не тільки мирні завдання пропаганди ставили собі харківські гуртки, що працювали, до речі сказати, під прикриттям „Харьковского общества распространения в народе грамотности“, заснованого біля 1870 року заходами проф. Бекетова, що був і головою цього товариства.

Харківський заколот, що почався 17 квітня 1872 року та на протязі трьох днів дав змогу тримати місто в руках повстанців, безперечно, був організований харківськими чайківцями під впливом звісток про Паризьку Комуну. Яке вражіння вчинила на харків'ян звістка про перемогу у Франції,

¹⁾ Общество „Земля и Воля“, стор. 44 — 66.

²⁾ Х. Ц. І. А., фонд харк. губ., справа № 2, 1872.

про це дещо оповідає нам той же Аптекман у своїх споминах¹⁾. Вона, як нам здається, і була імпульсом до виступу харківського робітництва і харківської інтелігенції в день 17 квітня 1872 року, що під проводом чайківців вилився в розгромлення товпою до щенту поліційних участків і в збройний опір військовим частинам та якому тільки закликані з Чугуєва військові частини поклали кінець, втихомиривши криваво харківську революцію²⁾. Сам процес цієї „революції“ йшов вельми організовано. На протязі трьох днів не було ані одного бешкету, хоча справа й малася на паску, коли публіка була гуляща, не було також ні одного розгрому напитукових лавок, магазинів, так питомого звичайно усяким масовим вибухам. Керовником повстання був один, невідомий, на жаль, революціонер, „молодий, високий та чорнявий“, як кажуть про його поліційні матеріали, що загинув в бою на вістрях п'ятьох салдатських штиків³⁾, невідомо, де й коли похоронений співучасниками повстання після того, як його вбито й зразу ж на руках винесено з місця кривавої сутички. Заколоти почалися з того, що поліція начеб-то за бешкет арештувала двох робітників. Це й дало нагоду до хвилювання харківського робітництва й студентства, що стало вимагати звільнення арештованих, а коли арештованих не було звільнено, багатолюдною масою кинулися бомбардувати поліційні участки, губернаторський дім, не уступаючи навіть тоді, коли було вислано проти бунтарів сильні відділи поліції з пожарними. Ще більше, багатисячна товпа й поліцію розігнала, побивши її камінням, не уступала й перед військом, намагаючися ще й захопити оружний магазин. Характерно при цьому було ще й те, що заколот цей розділив ще й саме населення Харкова на два ворожі собі табори. Біля трьохсот „благонамеренных граждан“, як кажуть поліційні матеріали, активно спомогало поліції в її нерівній боротьбі з бунтарями, здебільша, як показує список арештованих, робітниками й студентами.

Яку мету ставила собі харківська оця „революція“, важко зараз встановити. Гасло цього заколоту начеб-то, як видно з матеріалів, було скероване проти важкого режиму харківської поліції⁴⁾. На жаль, всю справу повстання замовчано

¹⁾ Общество „Земля и Воля“, стор. 50 — 51.

²⁾ Харк. Арх. Рев., справа № 169 за 1872 рік та № 60 за 1872 рік; подрібне описання див. в статті В. М. Беспорядки в Харькове („Беседа“, 1872, V, стор. 38 — 52) та в статті П. А. Антропова. Харьковский погром в 1872 г. („Исторический Вестник“, 100, 1905).

³⁾ З матеріалів цього заколоту треба здогадуватись, що це був оцей самий „вічний студент“ Семен Семенович Немировський, про якого згадує Аптекман, як ініціатора революційної кружковщини в Харкові, великого улюбленця харківської молоді, її авторитета („Общество Земля и Воля“, стор. 45).

⁴⁾ Див. хоч би статтю „Наша полиция“ в „Гражданине“ за 30 квітня 1872 року, дод. № 17.

офіційними колами, з виразним наміром з'ясувати її перед громадською думкою, як явище випадкове, без окремого значіння політичного. Здається, примара Паризької Комуни так сильно лякала своїм привидом оці офіційні кола, що навіть у довірчній інформації цих кіл видно тенденцію звести на випадковість цей заколот, через це й залишився він дотепер невідомим у своїй справжній природі, бо навіть не реєстровано його до сьогодні проміж іншими проявами революційного руху, хоча він в порівнянні з ними в 70-х роках займає центральне, на нашу думку, місце. Але яка б там не була питома причина харківського заколоту 1872 року, політичний характер його все-таки залишиться історичним фактом в історії нашого робітничого руху. Не випадково йому стільки місця й уваги виділено в тогочасній пресі, надаючи йому якраз політичного значіння.

Харківський заколот 1872 року, як сказано, не одинокий випадок, що свідчить про значіння народницької пропаганди на політичне виховання нашої робітничої маси. Таких випадків з різними виявленнями чимало маємо за 70-ті роки. Всі вони, включаючи сюди й такі явища, як заснування одеського „Южно-Руського Робітничого Союзу“ 1879 року та київського 1880 року, хоч і при різних засобах і при різних завданнях народницької пропаганди серед робітництва, кінець-кінцем досягли одного: вони виводили робітничу масу з її критичного продумування сучасних не тільки економічних, але й політичних відносин, вони зневолювали цю масу розглядатися в політичних питаннях сьогодні й на завтра. А це якраз і утворило першу політичну школу нашого пролетаріату на шляху його виросту з класи в собі до класи для себе. Воно й не могло бути инакше, коли зважати, що народницька пропаганда несла в робітничу масу якраз те, що торкалося наболілих тогочасних економічних, соціальних та політичних питань й самого робітництва. Правда, вона несла це все на свій лад, вкладала це все у власні народницькі ідеали, але ефект від цього був один: зацікавлення робітничої маси питанням неминучої переміни існуючого ладу на інший росло з дня на день.

Таким чином, народництво, безперечно, виконувало початкову ролю політичного ментора нашого пролетаріату в його ідеологічному вирості. Ще треба було тільки внести в школу цього ментора власні класові вимоги, власні внести класові пролетарські корективи в цей ідеологічний виріст, що його намагалося народництво стиснути в мережу народницьких ідеалів, ще треба було дати нашому пролетаріатові власний класовий масштаб для аналізу наболілих економічних, соціальних та політичних питань, щоб питання переміни існуючого ладу на інший склало для себе пролетарську класову відповідь та щоб цей ідеологічний виріст складався у

власну класову програму і таким чином процес оформлення робітничої класи, як класи для себе, ставав вже на власному битому шляху. Але й цього корективу, цього класового масштабу не бракувало вже в ті часи в нашому робітничому житті. Два явища склалися на його: перше — це власне робітниче життя нашого пролетаріату, друге — це ідеологічні впливи Заходу.

Оскільки власне робітниче буття впливало на організаційний процес робітничої класи в нас на Україні, про це ми вже згадували. Воно й не могло бути інакше там, де оце робітниче буття складалося з своїми окремими класовими умовами й вимогами в тогочасній системі виробництва, що вже силою самого власного існування одділяло себе од селянського буття; тож не дивно, що воно неминуче мусило ще й впливати й на окремий ідеологічний напрямок окремого організаційного процесу нашої робітничої класи. Безперечно, що такий процес складання пролетарських класових коректив в політичному вирості нашої робітничої класи та ще й у її народницькій школі, надзвичайно став би затяжний та зигзагуватий, якби на допомогу йому не прийшли були зараз же непереможні впливи робітничого руху Західньої Європи з готовою вже власною програмою пролетарської класи. А вони якраз в той час і з'явилися у нас, полегшуючи вже тоді політичне вишколення нашої робітничої класи в пролетарсько-класовому напрямку.

А робітничий рух Західньої Європи став для нашої тогочасної громадської думки вже від кінця 60-х років взагалі таким свіжим подувом, що ніс нові зразки небувалої програми серед загального в нас політичного підняття. Інтернаціонал та Загальнонімецький Робітничий Союз на переломі 60-х та 70-х років першим були джерелом цього свіжого подуву, що зачепило й Росію; з Німеччини якраз в той час гучно лунали лассалівські гасла, кинені в половині 60-х років в німецьку робітничу гущу „Програмою робітників“ та „Відповідним одкритим листом“. Народники ж наші не тільки не спиняли в нас на Україні і в Росії відгуків цього західньо-європейського робітничого руху, а ще й спомагали їх поширювати серед наших робітничих мас. І в цьому вони також не бачили протиріччя. Аджеж Лассаль, хоча й критикував ідею Шульце-Деліча, але сам висував гасло організації власних робітничих підприємств на кооперативних началах¹⁾, що так начеб-то близько нагадувало народницькі гасла общинно-артільні. Аджеж ніхто інший, як І Інтернаціонал, на своєму IV конгресі в Базелі на перше місце своєї праці поставив питання про широку

¹⁾ Ф. Меринг. История германской социал-демократии, III, стор. 34 — 36.

пропаганду вивласнення землі¹⁾, що так пестило народницькі серця. Наше народництво фактично й почало розвиватися в 70-х роках подекуди й на цих гаслах, звязуючи їх з народницькими теоріями 60-х років, оформляючи їх своєрідно, на селянський лад, смакуючи ідею Штамма про „Erlösung der darbenden Menschheit“. Не дивниця тому, що воно спершу, аніж піти в справжній „народ“, в селянську гущу, спершу кинулося з цими гаслами, своєрідно оформленими, в робітничі маси, намагаючись руками чайківців вчинити ці маси агітаторами за справу „крестьянского мира“. Не випадково воно намагалося після невдачі з „селянською революцією“ в кінці 70-х років ще раз повернути свої кроки в робітничу гущу, щоб ще раз спробувати знайти серед неї сприятливий для себе ґрунт.

Таким чином, сами народники мимохіть спомагали впливам програми західньо-європейського робітничого руху на наші робітничі маси. Стане переглянути тільки пропагандівську літературу того часу, щоб переконатися про це. А в цій літературі, як оповідає Л. Шишко, що нею цікавилися вже в гуртках чайківців, були такі, як „Капитал“ К. Маркса, перекладений 1872 року на російську мову, „Положение рабочего класса в России“ Фроловського, „История французской революции“ Луї Блана, „История Парижской Коммуны“ Кореза й Лянжолі, праці Лассалья²⁾. Про цю допомогу народників поширюванню впливів західньо-європейського робітничого руху і думав одеський генерал-губернатор Коцебу, коли жалівся в Петрограді на „происки международной“, про неї писали й жандарські офіцери в „III отделение“, доносячи, що „в последнее время... даже молодые женщины, увлекшись социально-демократическими идеями и стремлением нынешней учащейся молодежи пропагандировать эти идеи в среде народа и преимущественного рабочего населения в фабричных местах, стараются для достижения этой цели сблизаться с народом посредством заведывания ссудо-сберегательными кассами и школами“³⁾, а через це й брали од фабрикантів письменні зобов'язання, що вони матимуть „строгое наблюдение за появлением на управляемой фабрике распространяющих вредную пропаганду между рабочими сочинений революционного содержания“ та що „в случае появления таких лиц... немедленно известят об этом полицейское начальство“⁴⁾.

Але гасла західньо-європейського робітничого руху стали доходити до нашого робітництва не тільки в інтерпретації народництва, а ще й у чистому своєму вигляді, доходити

¹⁾ Ф. Мering, III, стор. 348 — 349.

²⁾ Л. Шишко. Общественное движение, стор. 83.

³⁾ К. Ц. І. А., фонд жандар. губ. упр., справа № 1 за 1871 рік.

⁴⁾ Х. А. Р., фонд харк. губ. упр., справа № 131 за 1875 рік.

стали вкупі з першою пропагандою Марксової теорії, з пропагандою ідей справжнього наукового соціалізму. Правда, можна думати, що ця пропаганда Марксової теорії, як це зауважив Д. Бованенко¹⁾, приходила й приймалася в нас на першу чергу скоріш як наукова соціально-економічна доктрина, аніж як теорія й практика класової боротьби пролетаріату, але це не зменшувало того велетенського значіння, яке робила вона на виріст нового політичного світогляду в нас, не тільки серед тогочасної інтелігенції, в лави якої вона в першу чергу попадала, але й серед передової частини нашого пролетаріату. Однак, як побачимо, пропаганда марксизму в нас не обмежувалась самою чистою соціально-економічною теорією, а ще й бралася енергійно й за практичні соціально-політичні завдання, стаючи оцим звеном, що єднало організацію нашої робітничої класи вже в той час з революційним марксизмом.

Першим таким кільцем, що й само виросло на новому ґрунті нашої тогочасної дійсности, на ґрунті тогочасного нашого робітничого життя та, виростаючи в марксівський паросток, вкупі з цим і єднало нашу тогочасну громадську думку з Марксовою теорією та посіяло перше здорове зерно соціалізму, наукового соціалізму, й серед нашого пролетаріату, і став перший марксівський гурток Миколи Івановича Зібера, що про його діяльність згадає й Драгоманов, розказуючи про перше своє знайомство з другим апостолом марксизму того часу на Україні, Сергієм Подолинським, мовляв „1870 року я бачив його раз чи два в Києві в одному кружку молоді, де Зібер читав свої реферати про Маркса“²⁾.

Микола Зібер, якого, на жаль, до сьогодні так забувала навіть марксівська історіографія громадської думки в Росії, це не тільки справжній велетень взагалі на ґрунті тогочасного громадського життя, не зважаючи на вельми короткий час своєї наукової та громадської праці³⁾, це перший на

¹⁾ „До теорії політичної економії на Україні“, див. „Збірник ВУАН“, присвячений акад. Д. Й. Багалієві, 1927, стор. 1875.

²⁾ Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), Львів, 1889, стор. 186; пор. його ж Автобіографію, Київ, 1917, стор. 20.

³⁾ Ось короткі дані про його біографію, Родився Микола Іванович Зібер у Таврії, в місті Судак, з батька німця-виходця з Швейцарії та матери українки. Від батька одержав майбутній вчений вже з дитячих років оцю точність та акуратність, що визначала його в усій його праці, тоді як ніжна мати звязала його тісно з українським побутом, зацікавивши його змалку до вивчення цього побуту. Гімназію кінчав Микола Іванович в Симферополі, після короткого перебування в ялтинській гімназії, 1864 року записався на юридичний факультет Київського університету, який скінчив 1867 року. Вже на університетській лавці Микола Іванович зокрема цікавився питаннями політичної економії й пережитками первобутньої культури, працюючи під керівництвом таких відомих учених і лібералів, як Бунге та Цехановський. Після закінчення університету, не маючи змоги одержати стипендію, Зібер виїхав на

той час не тільки на Україні, але й на всьому Сході Європи ідеологічний паросток нашого робітничого буття, що виріс на ґрунті росту нашої робітничої класи на апостола марксизму, на блискучого та невтомного пропагандиста Марксової теорії. Вже в кінці 60-х років, з першими проявами нашого робітничого руху, бачимо його як того, що за впливом цього руху вирішив розмежувати свої стежки з народницькими ідеалами. Два були виявлення цього розмежування. Перше те, що молодий адепт науки в особі Зібера вже в той час зважився піти в розріз з пануючими тоді в громадській думці авторитетними поглядами що до політич-

практичну працю „в народ“ на Волинь, взяв посаду мирового посередника, на якій пробув не цілий рік, після чого вернув знова в Київ, де блискуче склав магістрантського іспита з політичної економії. Захистивши свою дисертацію „Теория ценности и капитала Рикардо в связи с позднейшими раз'яснениями“, (надрукована в „Києв. Унив. Извест.“ 1871 року), Микола Іванович одержав право читати лекції з політичної економії в Київському університеті. 1871 року Зібер з Подолінським виїхав за кордон, для зв'язку з тогочасним рухом громадським в Галичині, з політичною еміграцією українською за кордоном взагалі, та для поглиблення й своєї наукової спеціальності. Побувавши в різних краях Європи на протязі двох років, де працював невтомно в бібліотеках, слухав лекції, збирав статистичні дані що до економічного життя та робітничого руху, вивчав кооперативний рух, бував на соціалістичних конгресах, Микола Іванович вернув 1873 року до Києва, де зараз же й було обрано його на доцента катедри політичної економії. Тепер почалася для Миколи Івановича найбільш рухлива доба в його житті. Продовжуючи свої блискучі студії над Марксовою теорією економічною та над пережитками первісного суспільства, Микола Іванович знов кинувся з повним запалом в громадське життя. Ми бачимо його головою управи першого в Києві споживчого товариства кооперативного, заснованого ним же за лассалівською програмою вже в 1868 році, ми чуємо його на чисельних публічних лекціях, де молодий вчений популяризує Марксову науку, ми спостерігаємо його як невтомимого діяча „Молодої Громади“ та газети „Київський Телеграф“, де працював вкупі з Драгомановим, Подолінським та Русовим, врешті, як керівника київського статистичного перепису, що його було проведено 2 березня 1874 року; Миколою Івановичем було складено для цього навіть окрему програму, надруковану 1875 року. Але не довго довелося М. Й. Зіберові працювати в Києві. 1876 року звільнено з університету М. Драгоманова за його політичну працю. М. Й. Зібер „обурений“ — як пише у своїх „Воспоминаниях“ Д. І. Овсяннико-Куликовський — за звільнення Драгоманова, щоб підкреслити протест, вийшов у відставку і поїхав за кордон. За кордоном М. Й. Зібер оселився у Берні, не пориваючи своїх зв'язків з Україною, над сили працюючи над проблемами економії, права, соціального життя, полемізуючи одночасно з російськими критиками Маркса, як Чічерін, Жуковський, дописуючи до таких журналів, як „Знание“, „Слово“, „Вестник Европы“, „Отечественные Записки“, „Русская Мысль“, „Юридический Вестник“. За той час вийшли також такі монументальні його праці, як „Очерки первобытной экономической культуры“ (Москва, 1883) та „Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях“ (СПБ, 1885). Але надмірно напружене наукове та громадське життя стало підіривати здоров'я М. Й. Зібера. Вже 1883 року почався в його параліч мозку. 1884 року родичі М. Й. Зібера перевезли його для лікування в Ялту, але ніякі ліки вже не в силі повернути йому здоров'я. В місяці

тої економії Смітта та Мілля¹⁾ та спираючися на теорію вартости й капіталу Рікардо, цеб-то на основні елементи вчення політичної економії, шукав дальшого її роз'яснення в теорії Маркса, що й оформилося небаром в його знаменитій праці під назвою „Теория ценности и капитала Рикардо в связи с позднейшими раз'яснениями“. В цій праці молодий вчений і виложив теорію Маркса, йдучи за закликом професора-ліберала Бунге, блискуче її захистив на магістерському своєму іспиті 1868 року. Другим виявленням його розходження вже в той час з народниками, про яких він залюбки говорив, що „люди вони хороші, але в науковому соціалізмі та в політичній економії нічого не тямлять од А до Z, неуки, утопісти“²⁾, було те, що молодий послідовник Марксової науки про науковий соціалізм вже в той час пильно цікавився питанням не тільки політики та законодавства в робітничій справі, але й організацією робітничої класи за власне визволення, про що й сам згадує у своєму „Отчете о пребывании за границей“³⁾. В цьому питанні він спершу виявив себе подекуди як послідовник Лассалья. Приймаючи бо за основу неминучість капіталістичного розвитку Росії та захищаючи думку про самостійну роль в цьому процесі робітничої класи, він добачав визволення тієї класи в організації такого робітничого колективно-державленого економічного укладу, як це й викладав Лассаль в своєму „Offenes Antwortschreiben“ з 1 березня 1863 року, при чому за Лассалем допускав спершу і він можливість складання елементів цього нового економічного укладу в формі організації колективних робітничих підприємств, що й нашло вже в ті часи свій вислів в отій пропаганді, що її поширяв Зібер проміж робітниками київських залізничних майстерень та городищенських Заводів.

квітні 1888 року перестало бити кришталеве серце основоположника марксизму на Україні і в Росії. М. Й. Зібера й похоронено в Ялті, де зараз знаходиться його могила. З літератури про Зібера дивися: *Д. Н. Овсяннико-Куликовский*. Воспоминания (Петроград, 1923); вступна стаття *М. Є. Слабченка* до праці Зібера. *Очерки первобытной экономической культуры* (ДВУ, 1903); *Д. Е. Бованенко*. До історії політичної економії на Україні (ювілейний збірник УАН, присвячений Д. І. Багалієві, Київ, 1927); *Владимирский Буданов*. 50-летие Киевского университета св. Владимира (Київ, 1884); *Романович-Славатинский*. Голос старого профессора (2-е вид., Київ, 1903); *Энциклопедический словарь Брокгауза*, XXIV; *Орловский*. Из истории русского марксизма (Петербург, 1921); *Мануилов*. Политическая экономия, I (Москва, 1909); *Меркулов*. Очерк истории русской кооперации (Москва, 1918); „Былое“, 1907, VI; *С. Шамрай*. Київський одноденний перепис 1874 року (збірник „Київ та його околиці“, ДВУ, 1926); *М. К. Клейнборт*. Николай Иванович Зібер (Петроград, 1923); *М. Грушевський*. З починів українського соціалістичного руху (Відень, 1922).

1) *Н. И. Зибера*. Собрание сочинений, II, стаття „Возражение на экономическое учение Джона Стюарта Милля, стор. 398 — 493.

2) *Д. Н. Овсяннико-Куликовский*. Воспоминания, стор. 146.

3) Киев. Univ. Изв., 1873, № 8.

Як зразок тієї пропаганди треба згадати хоч би те, що М. Й. Зібер, йдучи за Лассалем, вже 1868 року зорганізував київське споживче товариство, маючи на увазі втягти в його не тільки київське робітництво, але й з інших міст, став сам навіть головою першої управи цього товариства, доки зневірився в ньому, коли виявилось, що воно фактично заповнене київською інтелігенцією, а не робітниками ¹⁾. В той час і стали розвиватися в його лишки лас-салівської кооперації, хоч і повертав до них Зібер начеб-то ще раз у 80-х роках, пишучи статтю про фабричне законодавство Великобританії та одночасне „Возражения на экономическое учение Лассалья“.

Але найвищий щабель свого марксівського виросту склав М. Й. Зібер тільки після того, як повернув із-за кордону 1873 року, два роки попрацювавши в безпосередньому стику з марксівською теорією і практикою в західних країнах. Те, що було дотепер в молодого вченого й пропагандиста в зв'язку з першими проблісками робітничого руху молодечим поривом, згадаймо тільки, як гаряче захищав Зібер Марксову теорію в час своєї дисертації, про що згадує Романович-Славатинський ²⁾ після повороту Зібера з-за кордону, виросло на ґрунті бурхливого поживавлення нашого робітничого життя в глибоку крицеву науково-теоретичну послідовність вченого, як це признав і сам Маркс в передмові до другого видання першого тому „Капіталу“, оцінюючи праці Зібера, виросло і в нестримну, науково обґрунтовану літературну практику громадського діяча, як пропагандиста, що здобував для Марксової теорії вже в ті часи широке признання й популярність на Україні ³⁾.

Основне питання, над яким посвятив весь свій вік М. Й. Зібер, це Марксова проблема вартости й капіталу. Для вияснення природи й значіння цих двох категорій суспільного життя, Зібер одночасно вперто працював над їхніми первісними елементами, над їхньою генезою, поглиблюючи свої дослід до меж первісного суспільства, щоб довести шляхом історичної закономірности їхнє виключне значіння, як історичних категорій. Таким чимом, Зібер мимохіть завдав собі праці й над питаннями генетичної соціології та взагалі соціології. Основна його праця з цієї ділянки — це „Очерк

1) Пор. статтю *М. Слабченка* в „Очерках первобытной экономической культуры“ Н. Зібера, стор. 9. До речі буде тут радити, що при участі М. Зібера й вийшла 1869 року агітаційна брошура „Артели рабочих для основания фабрик и мастерских“ за підписом Л. М., що діждалася 1871 року другого свого видання в Києві.

2) *Романович-Славатинский*. Голос старого профессора. Стаття „Зібер и Назимов“, стор. 38.

3) Пор. *М. Грушевський*. З починів українського соціалістичного руху, стор. 14.

первобытної економічної культури“, що в ній Зібер соціально життя розглядає, як закономірний економічно - устпільнений процес науково - природничого явища, опертого на матеріальне виробництво. З цього погляду Зібер і визначає первісний процес оформлення суспільства та перспективу дальшого його розвитку, процес етно - морфологічного творення на ґрунті біофізіологічних факторів, що й людське суспільство зводить до єдиного начала в природі, виявляючи його, як інтегральну частину цієї природи¹⁾. Розглядаючи принагідно поземельну общину, її розпад та пережитки в сучасності²⁾, Зібер приходить врешті до висновку, що суспільство треба вивчати не статично, а, навпаки, в стані поступової динаміки, в стані появи, боротьби й перемоги суспільних клас, в стані зміни асоційованих груп одної одною, серед якої політичні, правові та ідеологічні явища громадського життя й собі міняються в залежності від організації поділу суспільної праці, та що ця поступова динаміка не еволюційна, а революційна, бо потенційні сили суспільства, натискаючи практично на становище й інтереси тієї чи іншої соціальної класи, переходять з часом в кінетичні сили, переміняючи одночасно нагромаджену свою початкову кількість кінець - кінцем в нову якість³⁾.

Доходячи таким чином до закономірності історичного процесу, Зібер одночасно в цьому історичному процесі встановив питоме місце капіталізму, його неминучість на даному ступені розвитку та природу таких його історичних категорій, як вартість та капітал. В цьому погляді він найближче зійшовся з Марксовою теорією, критикуючи безщадно попередні економічні школи, як суб'єктивні, методологічно - абстрактні, одірвані від виробничої основи суспільства. Зіберова праця „Д. Рикардо и Маркс в их общественно - экономических исследованиях“ і довершила цей дослід, хоча й не подбала виявити специфічності Марксової теорії в порівнянні з Рикардовою системою, хоча й не зупинилася як слід з питоим Зіберові соціологічним критерієм на соціологічній природі класичної економічної системи, що трактувала капіталістичне виробництво не як історичну, а як логічну категорію, як абсолютну форму приватно - власницької продукції⁴⁾. Але це не зменшує епохального для нас значіння цієї капітальної праці Зібера з ділянки політичної економії, коли зважити, з якою ненавистю зустріла вся наукова

¹⁾ *Н. Зібер*. Сравнительное изучение первобытного нрава.

²⁾ *Н. Зібер*. Общинно - земельные отношения Эльзаса. Судьба общинного владения в Швейцарии.

³⁾ Пор. його статтю „Общественная экономия и право“. Собрание сочинений, II, стор. 224 — 304, та „Одна из попыток в области социологии“. Собрание сочинений, II, стор. 143 — 172.

⁴⁾ Див. про це цікаву статтю *Д. Бованенка* — До історії політичної економії на Україні. Збірник УАН, стор. 1091.

й громадська думка того часу Марксові праці, що серед неї зважився самотній Зібер вперто розвивати та захищати Марксові погляди. А в дискусії з критиками Маркса Микола Зібер і заповнив і цю соціологічну прогалину, що найшлася в його праці „Рикардо и Маркс“. Треба тут згадати, що й слушно зауважив Д. Бованенко¹⁾, що російська критика Марксової економічної теорії якраз і накинута на неї за її соціологічний прожектор. Так Г. Ю. Жуковський, сподвижник політичний Драгоманова до 1882 року, як і Б. Чічерін якраз з цього боку гостро стали критикувати „Капітал“ Маркса, обвинувачуючи його в тому, що його метода гіпотетична, метафізична, апіористична і що в розгляді суспільних явищ виходить з суто політичних, а не економічних засад. Чічерін просто зараховував Маркса з цього боку до прихильників соціальної утопії, зазначаючи, що тільки легкодухи та неукі можуть бути його послідовниками. Зібер і дав одному й другому належну одсіч в статтях: „Немецкие экономисты сквозь очки Б. Чичерина“, „Несколько замечаний по поводу статьи Г. Ю. Жуковского (Карл Маркс и его книга о Капитале)“, зазначаючи, оскільки науково глибока є аналіза автора „Капіталу“ в його розгляді процесу капіталістичної продукції, та оскільки правдиві її соціологічні висновки що до проблеми ролі в цій продукції й самої робітничої класи.

Таким чином, М. Зібер, оцей „один из талантливейших учеников и популяризаторов Маркса“, як каже сам Плеханов, знав і засвоїв собі й теорію Маркса про боротьбу клас та про роль пролетаріату в цій боротьбі²⁾, хоч спеціальних праць що до цієї проблеми не опрацював і через те й не встиг зробити безпосередньо таких політичних

1) До історії політичної економії на Україні, стор. 1094.— 1095.

2) П. Орловський в своїй праці неправильно через те характеризує Зібера, як еволюціонера, що не зрозумів критичної й революційної частини Марксової науки (див. „К истории марксизма в России“), неправильно так само характеризує Зібера й І. Товстуха, докоряючи йому, що „революционно-критическая сторона учения Маркса осталась ему чужда“ та що Зібер „в своих политических воззрениях был эволюционистом“ (Ленин, II.— Дод. стор. 652). Вистачить тільки згадати хоча б про замітку Плеханова („Монистический взгляд на историю“, стор. 262), оскільки Зібер розумів діалектику Маркса: Плеханов, сам безпосередній учасник Зіберових думок, ба й учень Зіберової школи, як це цілком слушно зауважує Д. Рязанов (Передмова до творів Плеханова, I, ст. 12) хоч не дуже то його долюблював, як і взагалі не любив, коли когось іншого, а не його вважали за знавця Маркса, все-таки зважився спростувати думку Михайловського, що начеб-то Зібер спрощено розумів Марксову діалектичну „тріаду“, якою так уміло не раз дратував у дискусії Михайловського, бо й сам називав Зібера, як сказано, „одним из талантливейших учеников и популяризаторов Маркса“ (Собр. сочин., т. I, стор. 56). Врешті нагадаймо його глибоку порівняльну аналізу діалектики в Гегеля і в Маркса („Сочинения Н. Зибера“, II, стор. 676), щоб бачити всю безпідставність думки П. Орловського.

висновків у своїх наукових публікаціях, що торкалися б теорії й практики боротьби пролетаріату в російській дійсності. Через те ми й бачимо М. Зібера скоріш у лавах „економистов-марксистов“, хоч і не в стилі діагнози П. Орловського, через те й лічимо його, за словами Плеханова, „запальним, послідовним і не рідко цілком правильним інтерпретатором Марксових ідей, але, звичайно, не соціал-демократом“. Але ж тогочасна наша дійсність з народницьким хвилюванням і не вимагала од Зібера інших завдань, аніж ті, що їх він виконував, вона й не вимагала од нього інших безпосередньо революційних завдань, аніж ті, що за них докоряє Зіберові ще й М. Ангарський¹⁾. А ці завдання, серед непереможного впливу народницького світогляду в той час, в добу початкового формування нашого робітництва, і не вимагали од Зібера нічого більше, аніж те, щоб перш за все скласти в нас теоретичний ґрунт для Марксової пропаганди, хоч би в межах соціально-економічних та соціологічних.

Оцю послідовність пропаганди Марксової теорії і взявся виконувати Зібер²⁾, та ще й виконувати так блискуче, що не тільки Плеханов, але й Ленін залюбки деколи користувалися Зіберовськими поглядами в боротьбі проти народників 70-х років. Згадаймо хоч би й Леніна полеміку з народницькою теорією в 90-х роках³⁾. Але М. Зібер не обмежувався однією теоретичною пропагандою соціально-економічних та соціологічних основ Марксового вчення. Він не менше послідовно, не тільки принагідно, брався й за практичну пропаганду цього вчення.

На жаль, короткий час перебування М. Зібера на Україні не дозволив йому довершити в практиці те, за що взявся він так гаряче на першу пору, хоч у межах оцього короткого свого часу вчинив він максимум з того, що було в змозі на той час учинити. Попереднім підготуванням за довершення до практичної пропаганди Зібера й було заснування ним у Києві першого марксівського гуртка, про який ми вже згадували, з якого й вийшов талановитий та невтомний помічник Зібера в його праці за здійснення на практиці оцих „безпосередньо революційних завдань“ що випливали з Зіберової теорії, — Сергій Подолинський, відкіля повною пригорщею набрали цих завдань і ті, що засновували та ідеологічно оформляли „Южно-Российский Союз Рабочих“ в Одесі, відкіля врешті вийшли й ті, що спричинилися до появи „Южно-Руського Робочого Союзу“ в Києві,

¹⁾ М. Ангарський. Легальний марксизм. М., 1925, стор. 15.

²⁾ Диви його „Економическая теория К. Маркса“. („Знание“ за 1876 — 1877 рік та „Слово“ за 1878 рік).

³⁾ Ленин, II, стор. 34, 43, 46, 51 — 53, 402, 408.

та й ті, що сіяли Марксове зерно й серед народницьких гуртків¹⁾, зневолюючи й там декого задуматися над дійсним станом речей. Сам Драгоманов виховався в цій школі, як виховалися й усі ті, що, працюючи в київській та одеській „Молодій Громаді“, чи то за гаслами Драгоманова, чи то за програмою Подолинського, протиставляли себе в обидвох випадках „самобытничеству“ й „бунтарству“. Всі вони стояли під великим впливом теорії Зібера, хоч і не всі засвоїли собі його марксівські погляди. Врешті, Зіберова школа марксизму безпосередньо вплинула на творчість Плеханова в складанні ним „материалистического об'яснення истории“, не говорячи вже про те, як міцно вона захоплювала собою й робітничі маси, починаючи з того часу, коли Зібер став працювати серед київського та околишнього робітництва.

Зіберівський марксівський гурток кінця 60-х років був, як сказано, перший у нас ідеологічний паросток, що виріс на класовому ґрунті нашого початкового робітничого життя. Але він одночасно й був першим звеном, що дало марксівську руку нашому робітництву на шляху його класового самопізнання. Але, однак, цій руці важко ще було зразу в той час пролізти проміж наші народницькі лави, тісно замкнені одним кільцем довкола нашого робітництва, не під силу було для неї зразу широко одкрити собі двері в народницьку політичну школу, що в ній піклувалися чайківці політичним виростом нашого робітництва, не під силу було цій руці й згодом завоювати собі серед робітництва абсолютну перевагу перед народництвом, хоч і єднала вона до себе широкі кола непохитних послідовників. Заблискуючи бо була все ще оця *fata morgana*, що нею народництво приманувало до себе наш пролетаріят, щоб зразу можна було її до щенту розвіяти, хоч і намагався Зібер це вчинити та показати за нею марксівським прожектором справжню її дійсність. Врешті, і часи були на той час такі, що хоч і загострювали, та ще не загострили як слід пролетарської самокритики нашого робітництва до оточуючої його дійсності. Але все-таки ця рука нестримно весь час за 70-ті роки втискалася в народницьку школу, підривала її з більшими та меншими успіхами й викохувала ними посів для майбутнього соціал-демократичного руху, що сховався тим буйніше, чим сприятливіші були й самі умови для зростання пролетарської самокритики нашої дійсності з боку нашої робітничої класи.

Перші паростки цього посіву зійшли вже в половині 70-х років. Що за умови були для цього посіву?

Як знаємо, починаючи з 1867 року, це були часи ще одної хвилі бурхливого в нас зростання промислового грюндерства, що його, між иншим, спричинив „громадний оборот

¹⁾ Див. спомини Ашенбреннера в „Былое“ за 1907 рік, VI, стор. 93.

железнодорожного строительства“, який „у нас, в стране крайне медленного экономического развития, представлял собой нечто в роде того „золотого дождя“, какой явился в Германии пятью миллиардами франков французской контрибуции¹⁾.

Але за цією першою добою провесни нашого пролетаріату, в якій широкий запит на робочу силу дбайливо прикривав перші класові протиріччя цього пролетаріату з буржуазією, за першою хвилею промислового грюндерства прийшов у нас уже 1871 року застій, а згодом знаменитий біржовий крах у травні 1873 року, що, захопивши Західню Європу, і в нас спричинив чимало банкрутств серед наших торговельно - промислових підприємств²⁾. На Україні не тільки ця криза, але вже сам попередній до неї застій далися вельми болюче почувати в наших промислових центрах. „Из Одессы извещали о многих крупных и мелких банкротствах, вызвавших среди тамошних коммерсантов настоящую панику, так что деньги совсем исчезли из обращения“³⁾. Вони зразу й ударили по нашому робітництву, пішло бо зараз скорочення робочих рук, зменшення заробітної плати, збільшення робочого дня, а ці явища в свою чергу міцніше штовхнули наш пролетаріат до самооборони. На Україні через те й знялася, починаючи з 1871 року, бурхлива хвиля робітничих страйків. Після одного занотованого страйку року 1870⁴⁾, року 1871 мали ми вже п'ять страйків⁵⁾, року 1872 — чотири страйки⁶⁾, та відомий уже нам харківський заколот. З початком 1873 року страйкова хвиля не припинилася, а при затяжності нашої кризи продовжувалася, дійшовши року 1875 найвищого свого напруження⁷⁾.

¹⁾ „Вестник Европы“, 1877, XII, стор. 102.

²⁾ М. Туган - Барановский. Русская фабрика. Вид. 3. М., 1922, стор. 252.

³⁾ М. Вирт. История торговых кризисов, 1877, стор. 175.

⁴⁾ На харківських залізничних майстернях („Неделя“, 1870, № 20).

⁵⁾ На Києво - Балтській залізниці („Голос“, 1871, № 43), в Миколаєві — портових робітників („Голос“, 1871, № 128), в Одесі, на фабриці Фаддеева та Белліно - Фендеріха (Одес. Окр. Арх. фонд., новор. ген.- губ., № 6 за 1871 рік), надто візники (ibidem, пор. В. Невский. К вопросу о рабочем движении в 70 - е годы. „Историк - Марксист“, IV, 1927, стор. 149).

⁶⁾ На Києво - Брестській залізниці („Голос“, 1873, № 4), пекарі в Полтаві („Голос“, 1872, № 211), дві залізничні забастовки: одна в Олександрівську („Голос“, 1872, № 198), друга — на Лозово - Севастопільській залізниці („Голос“, 1873, № 33).

⁷⁾ В цьому році страйкували: одеські залізничники („Голос“, 1875, № 88), одеські робітники заводу Белліно - Фендеріха („Вперед“, 1875, № 20), робітники цукроварень на Поділлі („Голос“, 1875, № 74), на заводі Юза („Летопись Революции“, 1923, № 2), ще раз на заводі Юза (там же), робітники тютюнової фабрики в Одесі („Вперед“, 1875, № 23), такі ж робітники в Кременчуці (там же), друкарі в Одесі („Вперед“, 1876, № 29), і, врешті, залізничники Києво - Брестської залізниці („Вперед“, 1876, № 39).

На ґрунті цього страйкового руху й ріс зіберовський гурток, що з нього серед нашого робітництва й почало сходити в нас здорове зерно справжнього соціалізму, вперше посіяне цим гуртком уже напередодні промислової кризи, а ще більше тепер, після повороту Зібера з - за кордону 1873 року, коли то якраз на ґрунті пожвавлення нашого робітничого руху та ще й у звязку з поворотом Зібера й Подолинського на Україну пропаганда марксизму особливого набрала значіння й поширення. Саме в той час, під впливом цієї пропаганди, почав складатися в Києві, здебільша з членів Зіберового гуртка кінця 60-х років, новий осередок громадської думки на Україні, що з нього й виросла київська, а за нею й одеська „Молода Громада“. А цей осередок склався з виразним безпосередньо політичним завданням, в основі протилежним так народникам - бунтарям, як і народникам - пропагандистам. Він склався з завданням пропаганди західно-європейського соціалізму в дусі викладу М. Зібера. Пропаганда цього гуртка, якого мозком був М. Зібер, а серцем С. Подолинський, серед широких звязків своїх з Одесою, Харковом, Катеринославом, у тісних взаєминах з Галичиною, з українськими революціонерами у Відні, Женеві, Цюриху, вишколена безпосереднім знайомством Зібера й Подолинського з Марксом та Енгельсом, безпосереднім досвідом та практикою робітничого руху на Заході, і ставала тепер за той маяк, що серед бушуючого народницького моря єдиний міг вказувати правильний шлях революційної боротьби робітництва на Україні. Правда, ідеологічний склад цього першого в нас маяка західно-європейського соціалізму й сам ще загалом не розбирався хоч би в таких варіаціях цього соціалізму, як лассалізм та послідовний марксизм, при чому навіть ідеологічні вартості цього маяка — Зібер та Подолинський — і сами не завжди сходилися на одній платформі розуміння цього західно-європейського соціалізму у виложенні Марксового вчення, все-таки він єдиний міг кидати перші гасла пролетарської боротьби, перші гасла Марксового вчення, що здоровим зерном падали на родючий ґрунт тогочасного нашого робітничого життя.

Особливо діяльним у цій пропаганді, що мов острівець виглядала посеред тогочасного бушуючого „ходження в народ“ народників, був не менше „забутий“, аніж Зібер, молодий лікар Сергій Андрійович Подолинський, організатор „Молодої Громади“, невтомний пропагатор за гасла нової боротьби¹⁾. І справді, Сергій Андрійович Подолинський у першу чергу пропагандист та талановитий організатор

¹⁾ Коротка біографія С. А. Подолинського, що її зібрав М. Грушевський у розвідці „З починів українського соц. руху“, стор. 15 — 21, така. Родився він 1851 року в сем'ї багатого поміщика, високого російського урядовця й письменника Андрія Подолинського, який, покинувши

Марксової революційної справи в наших умовах того часу, це в першу чергу людина практики, а не теорії, а через це й інша дещо фігура на фоні тогочасного нашого життя, аніж Зібер, що в першу чергу все-таки був теоретик, а не практик. Але якраз через те й важко інколи розібратися навіть у програмових міркуваннях Сергія Андрійовича, що, будучи марксистом, у своїй пропагандистській праці деколи збивався у гасла федеративного анархізму, а навіть у „бунтарі“. Основні праці Подолинського вказують, безперечно, на те, що він приймав революційний марксизм у повній його тогочасній послідовності; коли взяти хоч би таку його працю, як „Ремесла й фабрики на Україні“, ми бачимо, що в ній у приступній для масового читача формі загалом виложено все те, що на ті часи дав марксизм по лінії розвитку суспільства, аналізу капіталізму та висновків що до майбутнього соціалізму. Але все-таки й у цій праці, де чимало маємо й Зіберової інтерпретації капіталізму, Подолинський не все каже до кінця. Коли взяти останній розділ цієї розвідки — „Конечні думки“, — в якому говориться про соціалізм, ми побачимо, що в ньому не означається проблема революції, як проблема встановлення диктатури пролетаріату в час переходової доби від капіталізму до соціалізму, а просто говориться про те, що „земля повинна належати

1859 року посаду, спершу в пошто́вм департаменті в Петербурзі, згодом помічника начальника одеської поштової округи, осів у своїй батьківщині на Звенигородщині в маєтку „Ярославка“. Починаючи з 1863 року, Сергій Андрійович став учитися в Києві. 1867 року записався на природничий факультет Київського університету, що його закінчив 1871 року. Тоді ж, у час перебування в університеті, Сергій Андрійович й зазнайомився з Зібєром, ставши постійним членом його гуртка та слухачем його лекцій. Скінчивши факультета кандидатом природничих наук, молодий Подолинський, на велике незадоволення батьків, вирішив не вступати на шлях наукової праці, а, захоплений революційними ідеями, засвоєними в гуртку Зібєра, поставив собі завдання працювати як практик — лікар, щоб мати вільну змогу в безпосередньому стикі з масами вести політичну пропаганду. Але попередньо він забажав зазнайомитися безпосередньо з Заходом та його політичним життям. З тією метою й виїхав він наприкінці 1871 року за кордон, вкупі з Зібєром, з рекомендаційними листами Антоновича й Русова до галичан. Перебування Сергія Андрійовича за кордоном — у Відні, Парижі, Лондоні, Цюриху, Львові — знайомство з корифеями тогочасної західно-європейської соціалістичної думки, між іншим, з Марксом та Енгельсом, дало змогу молодому пропагандистові значно поглибити перші зачатки свого соціалістичного світогляду, схоплені в гуртку Зібєра, надто ще й братися організаційного хисту. Наприкінці 1873 року Подолинський повернув на Україну, в справі налагодження революційного видавництва пропагандівської літератури від „Молодої Громади“. Був план це видавництво налагодити у Відні. Там працював до кінця 1874 року над справою заснування українського соціалістичного товариства. Року 1875 виїхав Подолинський знову за кордон, де видав укупі з Остапом Терлецьким дві свої брошури: „Парова Машина“ та „Про бідність“. Після чергового короткого перебування на Україні в справі заснування українського

до громад людей, котрі на ній працюють, бо тільки громада закупі може упорядкувати гарне, велике, машинове хліборобство“ ... та що „всі ремесницькі майстерні, мануфактури, фабрики повинні належати до громад тих робітників, котрі на них працюють“¹⁾.

Правда, в той час і на Заході ще сама ця проблема навіть у найбільш виразних прихильників Маркса та Енгельса не завжди висовувалася цілком виразно на чільне місце. Тим менше було і в нас уже таких даних, щоб вона найшла хоч би таке своє виразне й питоме місце в платформі Подолинського, яке мала в той час на Заході. Можливо, що через це Подолинський і оминув її визначення в цій праці, що - правда, з застереженням, мовляв, „про це впорядкування громадівського господарства сподіваємось поговорити інший раз“. Про це визначення й не довелось йому нічого сказати: він оминав його навіть там, де вже ніяк не можна було його примовчати. Візьмім для прикладу хоч би його програму для „Громади“, складену ним 1879 року, оголошену 1880 року та вміщену в „Громаді“ за 1881 рік, або хоч би його розвідку в „Громаді“ 1881 року на тему „Громадівство й теорія Дарвіна“, що в ній Подолинський, захищаючи теорію соціалізму в розділі, присвяченому питанню революції, рішуче заявляє, що він приймає, з одного боку, закон „поступового поліпшення при допомозі розвитку“, з другого боку, „при помочі революції, котра робиться швидко, більшою частиною

Там же як
визначення
громади

соціалістичного часопису влітку 1875 року, вибрався Подолинський у подорож на Балкани з метою не тільки вивчення економіки та соціального життя балканських племен, але й пропаганди організації слов'янської соціалістичної федерації. Року 1876 спершу жив Подолинський у Вроцлаві, де одержав докторат медицини, згодом знову повернувшись на Україну, де пробував до осені 1877 року. Року 1877 надрукував свою працю „Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід її держати“, що її видано в Женеві. Року 1878 поселився в Швейцарії, в Монпельє, здавши того ж самого року до друку в Женеві свою студію з ділянки соціальної гігієни під назвою „Життя й здоров'я людей на Україні“. Року 1880 появилася на світ його попередня студія з ділянки промислового життя на Україні під назвою „Ремесла й фабрики на Україні“, надто надзвичайно цікава студія про енергетику, надрукована в „Revue socialiste“ того ж 1880 року, про яку пішла переписка Енгельса з Марксом, як про „дуже цінне відкриття“. В цій студії Подолинський, спираючись на Зібера, „хотів найти новий науково-природничий доказ для слушності соціалізму“, як висловився Енгельс, але „попав на манівці, змішавши фізичне з економічним (про це див. листа Енгельса з 19 грудня 1882 року в Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx, IV, № 1383). Тоді ж появилось чимало й дрібних його статей, друкованих в „Общее Дело“, „Revue Socialiste“, „Reforme“ то - що, що з них цікавіші — стаття про дарвінізм і соціалізм (Revue Socialiste, 1880, № 3), стаття про нігілізм у Росії („Reforme“, 15/IX і 15/X 1879 р.). Року 1882 Подолинський важко захорів на запалення мозку. Хорого Подолинського одвезено до Парижу, а 1885 року — до Києва. Коли вмер Подолинський — невідомо.

¹⁾ С. Подолинський. Ремесла й фабрики на Україні, стор. 146.

за часи життя одного коліна людей“ („посереднє й без-
посереднє урівноваження“¹⁾). Але й тут Подолинський знову
залишає читача без відповіді на його запитання, як все-
таки автор розуміє революцію, хоча в згаданій „Програмі“
„Громади“ за 1881 рік він категорично заявляє, що „ніде
й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились
тільки мирним поступом і що тільки повстання передасть
до рук хліборобських та робітницьких громад і товариств сили
природи й інструменти, потрібні для здобутку“²⁾.

Через те й береться в нас сумнів що до послідовності
Подолинського в його засвоєнні основ наукового соціалізму,
хоча й знаємо, що з приводу цього питання проміж Драго-
мановим та Подолинським віддавна були принципові роз-
ходження³⁾, і то розходження якраз з приводу Марксової
теорії наукового соціалізму, що до неї ставився весь час так
негативно М. Драгоманов. А тимчасом у своїх літературних
виступах навмисне Подолинський, який, безперечно, знайомий
був з усіма тонкощами Марксової теорії, який прекрасно
розбирався в природі капіталізму, в його протиріччях та
проблемі наукового соціалізму, начеб-то не дає нам ніде
ясної відповіді на це основне питання, не дає ані в „Ремесла
та фабрики на Україні“, ані в розвідці „Про людську працю
й єдність сили“, не дає й у „Паровій машині“, що її Драго-
манов назвав згірдливі „Комуністичною казкою“⁴⁾. Бере
через те досада, що Подолинський, розвиваючи в цій бро-
шурі в формі сна майбутній комуністичний лад, не тільки
що не з'ясовує читачеві, яким шляхом до цього дійшли
люди, а ще й грається на лад „бунтарів“ романтичною дум-
кою про загальний робітничко-селянський бунт на Україні,
що виганяє московських чиновників, поміщиків та фабрикан-
тів, підмальовуючи його козацько-гайдамацькою вивіскою.
Через це, може, і справедливе зауваження М. Грушевського,
що в питанні шляхів наукового соціалізму Подолинський, не
вважаючи на весь свій марксизм, подекуди сильно забирав
у бік „бунтарства“, за що осуджував його Драгоманов, хоча,
з другого боку, треба тямити, що в цій книжечці, скерованій
до сільського господарчого пролетаріату, може й важко
було найти в ті часи іншу мову, аніж ту, що з нею висту-
пив Подолинський у „Паровій Машині“⁵⁾. Через оцю то
невизначність та неточність програмових висловів Подолин-
ського справді важко інколи й встановити межу, де кінча-
лися в нього його підкрашувані явним лассалінізмом народ-

1) „Громада“, 1881, V, вип. 1, стор. 18 — 19.

2) „Громада“, 1881. № 1, стор. 3.

3) Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 187.

4) Ibid, стор. 354.

5) М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху,
стор. 25.

ницькі ухили хоч би зразку Лаврова, що й його Сергій Андрійович вважав за свого вчителя¹⁾), а де починався вплив Енгельса та Маркса. Правда, сам Драгоманов, що дорікав Подолинському „бунтарством“, уперто характеризує його якраз як прихильника Лаврова, називає так просто його „впередчиком“²⁾), зазначаючи самовпевнено, „що тільки згодом Подолинський починав зближатися до його (Драгоманова) поглядів“³⁾).

Але Подолинський, не зважаючи на всю неясність своїх формул, все-таки ані „бунтар“, ані „впередчик“. Безперечно, що Подолинський дуже близько стояв і до Лаврова, його надзвичайно цінив та захоплювався його критичним ставленням до бакуністів-бунтарів, називав його навіть своїм учителем, але хліборобсько-общинні ідеали Лаврова все-таки не стали за ідеал того, що мріяв не про артіль та общину, як вихідні точки розвитку соціалізму в Росії, хоч би й через голову підготовляючого його фатально капіталізму при допомозі „критически мыслящих личностей“⁴⁾). Подолинського мрія — це розвиток машинового виробництва, організованого робітництвом, що складає основу майбутнього соціалізму, оцього соціалізму, що для його технічної організації виробництва Подолинський і опрацював спеціальну тему „Le socialisme et l'unité des forces physiques“⁵⁾), зробивши в ній, — як писав Енгельс Марксові, — „дійсно цінне одкриття“. В цій студії, що нею так захопився Маркс, Подолинський, що-правда, виходить з погляду Зібера про суспільство, як інтегральну частину природи та про біофізіологічні фактори в розвитку цього суспільства, але всупереч йому встановляє проблему праці не як простий процес м'язів та нервів, як це думав Зібер, а як фізичне нагромадження й переміщування корисної сонячної енергії, що ступнево підчиняється людській діяльності. На цій основі Подолинський і розвиває погляд, що тільки при соціалізмі буде повна змога акумулювати найбільш енергії на землі, якраз дякуючи удосконаленню машинового виробництва та відсутності даремного розсівання енергії невиробничими елементами, хоча, як зауважив Енгельс Марксові з приводу його захоплення теорією Подолинського, останній „зі свого дуже цінного відкриття зійшов на манівці

Всему погляду
Зібера.

¹⁾ Див. статтю Подолинського про соціалізм, нігілізм та тероризм, надруковану 1880 року в „Revue Socialiste“, № 6, у відповідь на зауваження „старого російського соціаліста“ (Лаврова) в „L'égalité“, № 1 — 2 за 1880 рік, з приводу міркувань Подолинського про нігілізм у Росії, вміщених у „Reforme“ за 15/IX та 15/X 1879 р.; пор. М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху, стор. 185.

²⁾ Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 187, 212.

³⁾ Ibid, стор. 187.

⁴⁾ „Вперед“, № 34, передова стаття. Пор. „Исторические письма“, вид. 5, 1917, стор. 42

⁵⁾ „La Revue Socialiste“, 1880, № 8. Працю цю, перероблену, було надруковано згодом у „Die neue Zeit“, 1883, №№ 9 та 10.

тому, що захотів знайти новий науково - природничий доказ для слушності соціалізму і через те фізичне змішав з економічним¹⁾. Врешті, коли вже ходять про формальне одмежування Подолинського од Лаврова, то чи не слід переглянути оці анонімні „Записки южно - русского социалиста“²⁾, що за їх автора треба сьогодні безперечно вважати С. Подолинського, який так недвозначно підкреслює це своє одмежування од лавризму, хоча, до речі буде сказати, ніхто інший, як Подолинський фактично був автором ідеї видання „Вперед“, організатором його видавництва, на яке давав і збирав гроші, організував його поширення³⁾.

Практична пропагандівсько - організаційна праця Подолинського, що забрала йому весь його короткий вік, так і не дозволила, однак, йому уточнити свої марксівські погляди, хоча б у такій площині, як це робив, наприклад, Микола Зібер. Навпаки, вона інколи зневолювала його ще й робити не тільки тактичний, але й програмовий компроміс навіть з анархо - федералізмом Драгоманова, коли йшло про спільний з ним виступ, як це й видно не тільки з програми до „Громади“ 1880 року. Воно й не дивно. Аджеж ця практично - організаційна праця Подолинського якраз і проходила серед таких умов, що серед них Подолинський менше вважав за доцільне братися за уточнення думок там, де марксизм взагалі був новиною і де, коли вже йшло питання про практичні завдання, треба було справді хапатися в першу чергу за загальні вислови нової пропаганди, хоч би й ціною оцього уточнення основ свого політичного „credo“. А Подолинський, як сказано, — це діяч у першу чергу організаційної практики в умовах свого часу. А що це за умови й вимоги були того часу, досить буде пригадати таке нерідке явище з тогочасної революційної практики, як перемішування в той час на Україні в практичній праці поглядів „бакуністів“ з „лавристами“, „українофілів“ з руськими соціалістами, ба навіть аполітичних культурників із старої „Громади“ з тогочасним революційно - бунтарським рухом⁴⁾. Це були в першу чергу ті загальні умови, що зневолювали серед загального революційного хвилювання всяку політичну групу в першу чергу добитися спільної всім мети — повалення самодержавного ладу; це були, врешті, специфічно українські умови, не ті, загальноросійського характеру, що спричинили так високе й широке революційне хвилювання 70 - х років, а ще й конкретно - українські, що про них згадує в своїх споминах Дебагорій - Мокрієвич⁵⁾ і що через них тим легше було

¹⁾ Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx, IV, № 1383.

²⁾ Женева, 1877.

³⁾ Пор. М. И. Сажин. Воспоминания. Москва, 1915, стор. 37.

⁴⁾ М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби, I, стор. 4.

⁵⁾ Воспоминания, стор. 317.

дійти до тієї спільної всім мети. Це були умови, що за весь час 70-х років полонили чимало революціонерів, що працювали тоді на Україні без огляду на їхню національність, на їхнє політичне „сredo“, і які наказували їм знову поставити на чергу дня федеративно-автономне самовизначення пригніченої української нації та окрилити цим свою революційну пропаганду.

Оці умови, що рушили й Драгоманова після 1873 року з його позиції аполітичного культурництва та стали наближати й його до соціалізму, вони, з другого боку, „коли для практичного матеріяліста, цеб-то для комуніста, справа йде про те, щоб революціонувати існуючий світ, щоб практично стати проти речей, що їх він застає та змінити їх“¹⁾, вчинили те, що серед них, на шляху практичної праці, змішував деколи й Подолинський свій марксизм то з лавристами, то з драгомановцями, то, врешті, навіть з бунтарями, а ще й надягав на нього принагідно й національну сорочку. А що ці специфічно українські умови мали такий сильний вплив на Подолинського, ба й на Зібера, про це й сумніватися не приходитьсь. Аджеж ніхто інший, як Зібер, виготовував та розробив плана вчинити в Києві, Одесі то-що одноденний перепис з метою виявлення не тільки соціального, а ще й національного характеру українських міст²⁾. Оцього плана національного перепису й вдалося за допомогою старої „Громади“ та її офіційної вівіски „Юго-западного отдела Географического Общества“ провести цілком наявно, ще й на державні кошти та за благословенням самодержавного уряду. Аджеж ніхто інший, як Подолинський свою „Парову машину“ вбрав у національний, подекуди козацький романтичний одяг, повертаючи до часів 40-х років, надаючи соціальній революції, що здійснює соціалізм, козацько-національного характеру, про який марить у сні покалічений паровою молотилкою робітник. Через оці впливи так Зібер, як ще більш й Подолинський, весь час і залишилися соціалістами-інтернаціоналістами на українському національному ґрунті. Воно й не могло бути инакше там, де національна проблема у відсутності власного феодала й буржуа, так тісно спліталася з соціально-демократичною проблемою і де навіть серед окремих руських революційних груп животіли елементи, якщо не великодержавного шовінізму, то хоч би великодержавного легковаження наболілої української національної справи.

Дві основні вимоги ставили оці тогочасні умови перед нашими першими марксистами: перше — скласти територіально-українську організаційну основу серед робітництва

¹⁾ Архив Маркса-Энгельса I ст. 207.

²⁾ Про це диви *С. Шамрай*. Київський перепис 1874 року. (Збір. „Київ та його околиці“, 1926).

для пропаганди своїх соціалістичних гасел, друге — організувати українське популярне й наукове періодичне видавництво для цієї пропаганди. За них і взявся з питомою собі палкістю Сергій Андрійович Подолинський. Ідея заснування українського соціалістичного товариства виросла в Подолинського вже в час першого його перебування у Відні — в січні 1872 року — коли він знайомився з життям тамтешньої української студентської колонії, організованої в „Січі“. Ця ідея ще більше вбилася в серце Подолинського, коли після знайомства з Марксом та Енгельсом прибув він з Лондону до Цюриху, де в першу чергу скупчувалася тоді революційна молодь так з України, як і з Росії і де, поруч російської, мала ще й українська революційна „Громада“. Згадаймо хоч би про народницький гурток „сен-жебуністів“, що був у цій „Громаді“ і що таку велику згодом роль відіграв на Україні в народницькому революційному русі¹⁾.

Серед оцей української „Громади“ в Цюриху й став викладати Подолинський свою думку, плануючи заснування не тільки одного українського соціалістичного товариства, але й широкої всеслов'янської соціалістичної федерації („слов'янської читальні“). Не находячи, однак, своїх послідовників серед народників цюрихських та маючи відомості, що його ідея вже найшла відгук серед декого з членів віденської „Січі“ та серед молоді в Галичині, Подолинський уже став навіть снувати план переїхати до Відня, щоб приступити до реалізації свого плану²⁾. Для здійснення цієї мети Подолинський тепер готовий був уже й не загострювати своїх принципових розходжень з поглядами цюрихських народників, щоб тільки притягти декого й з них до своєї ідеї, в першу чергу тих, що займали місце на правому крилі народницького табору, протиставляючи себе, як, напр., „сен-жебуністи“ — „бакуністам“. З тією метою Подолинський і взяв участь на початку 1873 року в цюрихській конференції українських та руських народників-революціонерів, висловуючи на ній справу заснування планованого ним товариства. На цій конференції, що в ній, між іншим, узяв участь у повному своєму складі й славетний гурток „сен-жебуністів“, спеціально до цього закликавши своїх членів з України³⁾, не вдалося, однак, прийти до єдності, що її гостро розбили розходження не тільки проміж лівим крилом — прихильниками „бунтарства“ та правим крилом, що стояло на погляді мирної пропаганди, але й проміж лавристами-пропаган-

¹⁾ Див. *М. Яворський*. Нариси з історії рев. боротьби на Україні, I, стор. 370 і далі.

²⁾ Переписка Драгоманова з М. Бучинським, Збірник філологічної секції Наукового Т-ва ім. Шевченка, XIII, 1900, стор. 315 та *М. Драгоманов*. Австро-руські спомини, стор. 205.

³⁾ Одес. Іст. Рев. Арх., фонд жандар. упр., справа № 1 за 1875 рік.

дистами та групою Подолинського. Лавров, особистий друг Подолинського і його посередник при його знайомстві з Марксом, автор запропонованої конференції готової програми часопису планованого Подолинським товариства¹⁾, хоч і підходив близько своїми політичними поглядами до платформи Подолинського, але в національному питанні виявив себе великоруським шовіністом, через те й розійшовся з українськими народниками, що вважали за доцільне вже краще консолідуватися з „бакуністами“, які здавна приймали федеративно-автономницьку платформу й признавали за Україною право на її самовизначення, аніж з „лавристами“, що нехтували це право, хоч і собі говорили про самовизначення пригнічених народностей²⁾, розійшовся врешті й з групою Подолинського, хоч останній ще найближче стояв за нього та, як згадано вже вище, весь час до 1877 р. так піклувався справою Лаврового видавництва „Вперед“.

Таким чином ідея Подолинського цим разом не тільки не здійснилася, а ще й стала та загроза, що вона готова була втратити декого із своїх теперішніх прихильників, що, вважаючи його за послідовника Лаврова й його часопису „Вперед“, стали одходити од Подолинського до бунтарів. Але Подолинський послідовником Лаврова не був та остільки підтримував його „Вперед“, що став виходити 1873 року, оскільки й він займав протилежну до „бакуністів“ позицію в загальних соціально-політичних питаннях, що й дало нагоду Драгоманову вважати Подолинського „впередчиком досить переконаним“³⁾. Та Подолинський, хоч і далі підтримував проти „бунтарів“ „Вперед“, попередньої своєї надії все-таки не втрачав, не припиняв й вести далі агітацію за свою ідею, не здійснену на цюрихській конференції. Зокрема він став мріяти тепер про окремий український часопис на лад „Вперед“ та взагалі про організацію українського видавництва для нашого робітництва⁴⁾, не покидаючи думки про заснування соціалістичного товариства. З тією метою, не без участі й ініціативи, ба й грошової допомоги Подолинського, став виходити в Женеві вже 1874 року соціалістичний часопис робітничий „Работник“, що небаром опинився в руках федералістів-народників, не в силах перемогти внутрішні ідеологічні протиріччя, що намагалися, з одного боку, служити робітничій справі, а з другого — підпадали через свою позицію в національному питанні наявно під вплив правих, уміркованих федералістів-„бакуністів“, як Жуковський, Ралле

¹⁾ Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 186.

²⁾ Пор. Драгоманов. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань, 1907, стор. 27—28.

³⁾ Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 187.

⁴⁾ Пор. М. Грушевський. З починів українського руху, стор. 26—27.

та ин., що, запрошені до редакції, намагалися вчинити з нього свій орган контр-пропаганди і до *credo* „Вперед“, і до Зібера та Подолинського платформи. Типографія „Робітника“ наявно стала на послуги українських „бунтарів“. У ній, між иншим, і було надруковано знамениту „Золоту Грамоту“ Стефановича¹⁾.

Як сказано, Подолинський не тратив однак надії через ці невдачі. Захоплений своїми планами та мріями й пробував він уже наприкінці 1873 року на Україні, завітавши перед тим до Відня, де договорився остаточно з Остапом Терлецьким, своїм однодумцем з Галичини, в справі спільної акції що до планованого товариства й видавництва, побувавши ще й у Львові, де залишив чимало нелегальної літератури, в тім і „Вперед“, що віз її з собою на Україну. Приїхав на Україну Подолинський не сам, а запрохав ще й Остапа Терлецького, скориставши з нагоди археологічного з'їзду в Києві 1874 року. Мета цього короткого перебування Подолинського з кінця 1873 року на Україні й була в тому, щоб невдалу в Цюриху справу довести все-таки до кінця, приєднавши до неї місцевих українських революціонерів. А ґрунт на Україні складався начеб-то сприятливий. У Києві біля Зібера вже раніш склався був уже чималий гурток молодих людей, що захоплювалися його пропагандою. З поворотом Зібера цей гурток відновив своє існування. Серед нього зустрічаємо не тільки таких, як Олександр Русов, Федір Вовк, автор розвідки про соціалізм Шевченка²⁾, Федір Винниченко, організатор робітничих гуртків у київських залізничних майстернях³⁾, відомий пропагандист Сава Топчаєвський, такий же Опанас Михалевич, захоплений послідовник Зіберових поглядів Іван Іванович Басов, такий же Михайло Іванович Драгневич, невтомний пропагандист Зіберових ідей серед київських робітників Петро Лобанчук, сам робітник київських залізничних майстерень, про якого доносили провокатори, як про одного із „самых интеллигентных и развитых рабочих“⁴⁾, але й таких, як М. Драгоманов, що саме в той час став занехувати своє дотеперішнє аполітичне культурництво та й собі начеб-то схилитися до соціалізму⁵⁾. В Одесі став також рости вплив Зіберової пропаганди, зокрема серед бувших чайківців. Київська група й там стала

¹⁾ Пор. Драгоманов. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос, Казань, 1907, стор. 40 — 41.

²⁾ „Громада“, 1879, 4, стор. 39 — 95.

³⁾ Одес. окр. арх. фонд новор. ген.-губ. спр. 171 та 172 за 1879 рік, пор. статтю Ол. Рябініна-Склярєвського „Київська Громада 70-х р.р.“, „Україна“, 1927, кн. 1 — 2, стор. 145.

⁴⁾ „Былое“, 1907, II, стор. 124.

⁵⁾ М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху, стор. 26.

єднати для себе також своїх чимало прихильників, що проміж ними були не тільки такі, як старий хлопоман Фелікс Волховський, член „Громади“ вже в 60-х роках, але й такі, як майбутній народоволець, а зараз послідовник Зібера Андрій Желябов, літературний сподвижник Зібера Федір Щербина, Грицько Попко, Е. Г. Борисов, В. Мальований, І. М. Ковальський, І. А. Ольхівський, О. Андрієвський та ин. Були звязки й з одеським робітництвом, налагоджені вже в 1872 році такими, як І. Ковальський, А. Желябов, Ф. Щербина то - що ¹⁾).

Приїзд Подолинського, а за ним Терлецького на Україну, перебування їх у Києві, переговори з одеситами, підняли на ноги палким ентузіазмом так київську, як і одеську революційну молодь для справи Подолинського ідеї ²⁾). Серед цього ентузіазму довершився виріст величенької організації, що її й зовемо „Молодою Громадою“, яка вже виразно ставала на окремий шлях, не тільки од старої „Громади“, але й тогочасного народництва. Правда, не всі з членів „Молодої Громади“ мали вже тривкий, соціалістичний світогляд, чимало їх, особливо одеситів, небаром і потонуло в народницькому бунтарстві, більшість із них ніколи й не приєдналася до марксизму, чимало знову стало за платформою Драгоманова, але на той час оголошена Зібером та Подолинським ідея Марксового соціалізму та ще й у національній формі захоплювала їх усіх. Не даром про „Молоду Громаду“ пішла тоді слава, що її члени „в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса“ ³⁾).

Не зважаючи на те, „Молода Громада“ все-таки мала всі дані на те, щоб стати на Україні першою соціалістичною школою для нашого робітництва. Аджеж у ній ідеологічне керівництво все-таки було за Зібером та Подолинським, були й безпосередні звязки з робітництвом та, що найважливіше, в неї була нестримна течія „мати в себе все так, як на Заході“, цеб-то протиставити себе тогочасному народницькому захопленню селянською справою. Ще треба було тільки наладити протинародницьке наукове й агітаційне видавництво, скласти власний журнал з „європейськими соціалістичними гаслами“. З тією метою й відбулося влітку 1874 року в Києві ⁴⁾ організаційне засідання, що мало завдання вирішити справу обрання комітету для налагодження так організації українського соціалістичного товариства, як і закордонного видавництва революційної літератури. Відбулося воно, як

¹⁾ Одес. Арх. Рев. фонд одес. суд. палати, справа № 10, за 1874 р. та № 14 за 1878 р. Пор. „Громада“, 1879, 4, стор. 313 — 314.

²⁾ „Листи до Івана Франка М. Драгоманова“, стор. 59.

³⁾ „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, т. CXVI, стор. 184.

⁴⁾ Пор. Драгоманов. Листи до Івана Франка, стор. 9 — 10.

сказано, влітку 1874 року, в Києві, на квартирі М. В. Ковалевського, на якому були й одесити, між ними А. Желябов та І. Ковальський¹⁾. За орган організації мав стати періодичний часопис „Громада“, що за його редактора призначено Остапа Терлецького, якому й було доручено керувати взагалі технічною видавничою справою організації.

Такі були початки народження організації, що таку велику роль мала відіграти серед тогочасного громадського руху, оспорюючи його дотеперішні викохані народниками основні теоретичні положення й пропагандівську практику. Вона й відіграла почасти її, хоч і не стала марксівською організацією в силу не тільки оцього свого „мішаного“ складу, але і в силу об'єктивних умов, через що й залишилася на половині шляху, як перехідний місток від народництва до марксизму.

Але ми залишім поки - що розгляд складання світогляду „Молодої Громади“, що припало на другу половину 70 - х років, а тимчасом погляньмо, яке мало значіння для тогочасного нашого робітничого руху народження тієї „Молодої Громади“, викоханої саме цим рухом.

¹⁾ В матеріалах жанд. губ. упр. в Одесі (Іст. Рев. Арх. фонд жандарм. упр., справа № 1 за 1874 рік) є зокрема переписка з кийв. жанд. упр. про цю поїздку Желябова до Києва. Мети поїздки переписка ця не встановлює. Що ж торкається І. Ковальського, то останній, хоч 1873 р. працював коректором у Миколаєві, в типографії „Николаевского Вестника“, але фактично й на далі не припиняв своєї пропаганди в Одесі (Одес. Арх. Рев. фонд одес. суд. пал., спр. № 14 за 1878 р.).

IV. „ЮЖНО - РОССИЙСКИЙ СОЮЗ РАБОЧИХ“ ТА ЙОГО ПАРОСТКИ

Як сказано, на ґрунті пожвавлення нашого робітничого руху першої половини 70-х років, з поворотом М. Зібера та С. Подолинського з-за кордону, зразу ожили старі знайомства ідеологів нового руху з київським та одеським робітництвом. Хоч як монополюно намагалися тримати народники свої впливи на нашу робітничу масу, ці впливи, що особливо вирости після виїзду за кордон року 1871 Зібера та Подолинського, вже тепер втрачали цю монополію. Її було порушено не тільки тим, що, починаючи з 1873 року народницькі гуртки кинулися в село, залишаючи пропаганду навіть проміж „сірим“ робітництвом, але й тим, що в робітничих гуртках, саме в той час, знову з удвоєною енергією почалася й пропаганда з боку послідовників М. Зібера та С. Подолинського, що вперто сіяти стали вже не гасла робітничої „самодопомоги“, а перші зерна марксизму на залишений народниками родючий робітничий ґрунт. А пропаганду цю, чимало заправлену лассаліянством та практикою „Загальнонімецького Робітничого Союзу“, сіяв тепер не тільки сам Зібер, здавна захоплений цією справою, не тільки один Подолинський, на якого квартирі влаштовано склад привезеної нелегальної літератури, підготовляючи її доповнення ще й власними виданнями¹⁾. Тепер для цієї пропаганди, що її ведено не тільки серед університетської молоді, а головним чином серед робітників, зокрема через арсенальців київських та залізничників, малися в Києві такі помічники як Федір Винниченко, Ян Сотов (Зубржицький), Басов, Ляхоцький, Лобанчук (він же Петро Гудзь) та інші, ближчі та дальші послідовники гасел Зібера й Подолинського. Особливо Лобанчук, сам робітник, був вельми діяльний у поширюванні нової пропаганди. Він їздив до Одеси налагоджувати звязки з одеськими робітничими гуртками, він, нарешті,

¹⁾ Небаром Подолинський і став друкувати власну пропагандівську літературу. Так, напр., уже року 1875 вийшла його „Парова машина“, „Про бідність“ та переробка „Хитрої механіки“ під назвою „Правда“. Поруч надруковано було згодом Фелікса Волховського „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“.

виїжджав декілька разів до Галичини по нелегальну літературу¹⁾. Таким же був Басов, учитель Зубржицького, таким був хоч би Винниченко, що намагався, як доносив Куріцин, скласти навіть асоціацію з робітничих гуртків, що брав участь в організації відомої казанської демонстрації 1876 року, що взагалі являвся з Лобанчуком серцем київського робітничого руху того часу.

Але й інші не покладали рук у цій пропаганді. Згадаймо хоч би про Ганну Іщенкову, зам. Андрієвську („Гапка“), подругу Марії Ковалевської, вихованку гр. М. М. Толстого, що, будучи студенткою київського університету, вже року 1875 невтомну й серйозну почала пропаганду Зіберових ідей на городищенських заводах, працюючи там як чорноробоча, відкіля небаром перейшла на Харківщину²⁾.

Підчас, коли сходило в Києві посіяне Зібером зерно Марксової науки, в Одесі воно дозрівало вже готовим колоссям. В Одесі, як уже сказано, перші робітничі гуртки почали складатися вже з першими проявами робітничих страйків. Вже 1872 року ми бачили там декілька гуртків, що серед них працювали такі, як Щербина, Ковальський, Заславський, Кравченко, Желябов та ин. Гуртки ці, як знаємо, на той час опиралися ще почасти на народницькі ідеї, почасти на шульце-делічівські гасла, але в міру того, як їх керовники одходили од народництва за впливами зв'язків з київським гуртком Зібера, вони й собі ставали плодючим ґрунтом для Зіберового посіву. А цей посів і стався тепер принагідно до засновання „Молодої Громади“, вирісши після 1874 року в могутню робітничу організацію з власною класовою програмою.

Ми не маємо, що - правда, вже достатніх безпосередніх доказів про те, як на ділі довершився з Києва Зіберів посів на одеському ґрунті. Судове слідство над „Южно-Російским Союзом Рабочих“ виявило тільки безпосередніх організаторів цього Союзу, ідеологічного ж посіву воно й не могло виявити, хоч би в силу зрозумілих нам вимог конспіративного заховання авторів цього посіву, якими окружали на той час Зібера та Подолинського їхні послідовники. Ми врешті й не збираємося доказувати, що цей посів безпосередньо й виключно йшов тільки з київського марксистського осередку Зібера та Подолинського, бо це було б історично не дійсне, методологічно помилкове. Ми тільки хочемо вказати на це, що цей осередок мусив неминуче бути в ті часи саме оцим джерелом, що з його в першу чергу, поруч

¹⁾ „Былое“, 1907, VI, стор. 131. Між иншим, Лобанчук і визволив з тюрми підступом Топчаєвського й Ляхощького, допомігши останньому перебратися за кордон (там само, стор. 157 — 158).

²⁾ Одес. Іст. Рев. Арх. „Список лицам, сосланным из Харьк., Екат. Бес. и Тавр. губерний“, за 70-і роки.

інших відомих уже даних, нестримно впливала нова живуча течія, що відіграла таку важливу роль в складанні класової ідеології одеського Союзу в половині 70-х років. А що так було, що справді в цьому ідеологічному посіві мусив відіграти свою важливу роль Зіберів осередок марксизму, на це можна навести такі дані.

Перш за все, на що ми вже раніш вказували, і що підтверджується й споминами таких організаторів робітничих гуртків в Одесі 70-х років, як Соломон Ліон¹⁾, близький друг і співробітник І. Ковальського, Лизогуба та Г. Попка, що підтверджується, врешті, і спогадами безпосереднього учасника „Южно-Российского Союза“ Петра Васильов. Владиченка, одного з організаторів другого одеського Союзу з 1878 року²⁾, ім'я Зібера, почасти Подолинського та їхні марксистські думки вельми були в той час популярні серед одеситів, зокрема Миколу Зібера знали навіть ті, що й не збиралися, за його почином, засвоювати собі вчення Маркса. Згадаймо хоч би такого непримиренного народника-бунтаря, як Лизогуб, що й собі цікавився поглядами Зібера й пильно студював „Капітал“ Маркса. Зокрема з половини 70-х років стали відомі з цього боку зіберовські гасла, стали відомі не тільки серед одеської революційної інтелігенції, але й серед робітництва, став відомий і Подолинський за час свого побуту в Одесі 1873/74 року. Аджеж не випадково всі оці одеські пропагандисти серед робітництва половини 70-х років — це Зібера й Подолинського політичні друзі, й співучасники ідеї заснування „Громади“. Чи не за їхніми впливами вони й собі захиталися у своїх народницьких мріях та захоплювалися на той час Зіберовою платформою й Подолинського програмою? А серед них: таким був А. Желябов на той час, таким був І. Ковальський, Адрієвський, Щербина, Попко, Мальований, Є. Борисов, Д. Масюк та інші, доки друга половина 70-х років знову не кинула чимало з них в обійми народництва та ще й бунтарського народництва. Сам Лизогуб за впливами Зібера й Подолинського якийсь час хитався, вивчаючи „Капітал“, не рішаючи, куди йому йти. Безперечно, що всі ці пропагандисти, що так цікавилися в той час саме робітничим

¹⁾ Працюючи в одеському архіві взимку 1927/28 року ми одержали од С. Ліона в цій справі деякі додаткові інформації, що допомогли нам розібратися в цьому питанні. Сам Ліон Соломон — один із головніших організаторів робітничих гуртків в Одесі другої половини 70-х років, один із організаторів озброєної демонстрації в Одесі з нагоди суду над І. Ковальським (Одес. Іст. Арх. „Список лицам, сосланным из Харьк. Бес. и Тавр. губ.“).

²⁾ З П. Владиченком також трапилася нам нагода побачитися в той час — взимку 1927/28 р. в січні місяці — та одержати вельми цікаві інформації, що про них та взагалі про участь „Громади“ в робітничому рухові додаткові дані зібрали ми в справі № 100 за 1879 рік фонд од. ген. губ.

питанням, та одночасно гуртувалися біля планів Подолинського, не могли не проповідувати Зіберових ідей, Подолинського гасел, що з ними самі вони ближче та далі споріднилися, в ім'я яких вони й дали почин до засновання „Молодої Громади“.

Друге те, що не випадково, якраз із поворотом Зібера та Подолинського на Україну, прийшло нараз так несподівано незвичайне пожвавлення робітничої пропаганди в Одесі та, що найважливіше, ще й з новою програмою цієї пропаганди, прийшов врешті й сам процес організації робітничих гуртків та їх об'єднання в федеративну спілку під назвою „Южно-Российский Союз Рабочих“, що почався якраз безпосередньо після перебування весною 1874 року Подолинського з Терлецьким в Одесі. Чи можна одділяти в цьому випадку од цього всенького процесу якраз цього Подолинського, що так весь час мріяв та побивався за робітничу українську організацію соціалістичну? Через що, врешті,—а це не могло бути випадково,—Терлецький після перебування в Одесі з таким ентузіазмом писав листа галичанам про свої вражіння на Україні з приводу пожвавлення соціалістичного руху? Аджеж Терлецький — марксист та сам пропагандист, що вчинив дійсний переворот у галицько-народовському світогляді¹⁾, якраз послідовник Зіберових гасел, якраз невтомний організатор Подолинського ідеї, перший редактор соціалістичного видавництва на Україні. Здається нам, що явище стику двох оцих важливих моментів в житті одеського робітництва, та ще й несподівана 1874 року поява „в изобилии“, як каже Сквери, літератури, що дотепер „входила поступенно“ і що нею „помимо Е. Заславского, ведали Кравченко и Наумов“²⁾, ділком не випадкове, тим більш, що серед тієї літератури, як це й зауважив справедливо В. Невський³⁾, дивним дивом зустрічаємо якраз ту літературу, якої не зустрічаємо в народницькій пропаганді, а яка якраз походила з Зіберовського та Подолинського кола. Згадаймо „Парову Машину“, „Артели Рабочих“, газету „Работник“, „Очерки фабричной жизни“, „Историческое развитие Интернационала“ то-що. Врешті основний організатор Союзу Заславський, що працював уже в Одесі з 1872 року, до 1874 року не дав ніяких таких проявів із свого боку, що виявляли б уже раніш хоч би зародок того, що склалося 1874 року, і тільки з 1874 року пішов на цей шлях, що вів не тільки організаційно, але й ідео-

1) „Переписка Драгоманова з Бучинським“, передмова Павлика, стор. 12.

2) М. П. Сквери. Первая рабочая социалистическая организация в Одессе, стр. 33 — 34. Цю літературу, як підтверджують зібрані нами дані, і привіз якраз Подолинський, повертаючи на Україну (пор. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 185).

3) „Южно-русские рабочие союзы“, стор. 12.

логічно в новий напрямок. Це, врешті, потверджує нам дописувач „Громади“, сам один із учасників цієї організаційної праці над складанням Союзу, який так описує нам початок засновання цього Союзу, звичайно, оминаючи прізвиська із зрозумілих причин: „До 1874 року каже він — в Одесі не видно було майже ніякого руху не тільки між робітниками, а навіть між учащоюся молодіжжю“, хоч і були окремі гуртки, про які каже нам і наш дописувач, як напр., гурток Е. Заславського, що працював уже з 1872 року, Ф. Щербини, І. Ковальського, А. Желябова та інших, хоч були й спроби організації власних робітничих підприємств, що про них була вище згадка. І тільки 1874 року, „коли стало ясно, що проповідь соціалізму повинна головно звернутися до народу¹⁾ (народом уважано тільки фабричних робітників), стали винаходити способи зближення з ними, стали знайомитися з робітниками, так з того часу, я можу сказати, почався рух, або пригравка до руху між робітниками. Кінець 1874 та початок 1875 року — далі оповідає наш дописувач, що й потверджується відомими матеріалами про Союз — було витрачено на те, щоб віднайти знайомих, і їх знайдено. При допомозі кількох знайомих із залізничників²⁾, нашим стало можна познайомитися з робітниками по чугунно-литейних заводах і інших фабриках, так що вже в 1875 році майже по всіх фабриках були знайомі, котрі радо приходили по службі до нас і котрі радо слухали нас, про що б ми не говорили“³⁾. Таке розказує нам дописувач „Громади“, підкреслюючи zarazом, що „Заславський — один із перших, що склав чисто робітничий кружок, та що це — один із самих головних діячів по робітничому руху в Одесі“⁴⁾.

Третє, нарешті, — це ідеологічний бік тогочасного робітничого руху, виложеного в статуті Союзу. З цього боку, це справді своєрідна програма, що вражає своєю оригінальністю з усіх політичних програм XIX ст. Вже це одно, що ця програма, так близька до програми І Інтернаціоналу, що перша в 70-х роках ставила „первые контуры классовой социалистической организации пролетариата“⁵⁾, проголосивши відомі дві тези:

а) „пропаганду идеи освобождения рабочих из под гнета капитала и привилегированных классов“,

¹⁾ Недвозначний натяк на приїзд Подолинського на Україну, зокрема на перебування його в Одесі.

²⁾ Зв'язки одеських залізничників з пропагандистами серед київських залізничників сягають ще 1870 року, тепер вони особливо зміцнились, дякуючи одеським поїздам Лобанчука.

³⁾ „Громада“, 1879, 4, стор. 315 — 316.

⁴⁾ Оцей загальний нарис з „Громади“ в справі засновання Союзу порівняй з виданою в Москві 1924 року Централізованою, за ред. В. Максимова та В. Невського роботою — „Южно-русские рабочие союзы“.

⁵⁾ В. Невский. Очерк по истории российской коммунистической партии, I, вид. 2, стор. 183.

б) „об'єдинение рабочих южно - русского края для будущей борьбы с установившимся экономическим и политическим порядком“¹⁾), хоч і складена, як стверджують сучасники, за Бехером, недвозначно показує нам, що вона мусила бути раніш підготована чисєюсь пропагандою та ще й такою, щоб сама підходила за основу до цієї програми. Чия ж це могла бути пропаганда, як не зіберовського гуртка, тим більше, що з цього боку вона у всіх своїх положеннях, так організаційних — принцип федерації — як і ідеологічних, цілком сходиться з поглядами Зібера й Подолинського. Сам Заславський не міг бути автором тих гасел, він бо до останнього моменту ніяк не міг розв'язатися з старою шульце - делічівською програмою „самодопомоги“, склав навіть для Союзу на основі цієї програми проєкт уставу, що передбачав Союз як „братську касу“, та й годі, та уступив тільки в останній момент, коли перемогла політична течія серед одеської організації. Відкіля взялася ця політична течія, що її захищав Рибецький, Сквері та інші? Аджеж з принагідно купленої Сквері книжечки Бехера, та ще й купленої, як каже Владиченко, напередодні прийняття писаної ним програми, не могли зразу взятися серед народницької стихії горячі прихильники протилежних народництву думок, організаційних форм пропаганди цих думок, та ще й так захопити проводирів Союзу, щоб вони нараз серед народницького самовпевнення про російську „самобытность“ стали за всяку ціну „бити на Захід, старатися все полагодити, як на Заході“²⁾).

Але й окремі моменти в цій програмі такі, що мимохіть зневолюють дослідника шукати іншої генези програми Союзу, аніж хоч би в принагідній книжечці Бехера. Це, в першу чергу, сама назва Союзу, як „Южно - Российского Союзу“. Ми й зупинимось на ідеї цієї назви, як на національній проблемі програми Союзу. Що характерне в ній з цього боку, то те, що це одинока програма до засновання РСДРП року 1898, що одкидає звиклу в усіх інших робітничих програмах, що склалися на Україні в другій половині XIX ст., формулу „южно - русский“, замінюючи його назвою „южно - российский“. Відкіля ж така оригінальність, протилежна звичці й політиці пізніших робітничих організацій Союзів на Україні? Нам здається, що й цього питання не можна легковажити, шукаючи за джерелом ідеології Союзу. Припустім, що оці перші „контуры классовой социалистической организации пролетариата“ могли бути утворені, як дехто гадає, „самостоятельно“, самим Заславським, хоч і в цьому приходить ся вельми сумніватися, маючи на увазі, що „устав“ Союзу складено було навіть не Заславським, як відомо, а Сквері,

¹⁾ Центрархив. „Южно - русские рабочие Союзы“, стор. 101.

²⁾ „Громада“, 1879, 4, стор. 318.

і тільки під весну 1875 року, після того, як проєкт на зразок „братської каси“, складений Заславським, було одхилено членами Союзу, при чому навіть у той час Заславський ще обстоював, щоб не вносити політичних моментів у програму, а тільки чисто економічні¹⁾, більш надаючи значіння організаційній справі Союзу, аніж ідеологічній²⁾. Припустім, врешті, що сам Сквері придумав нові ідеологічні шляхи організації одеського пролетаріату, вичитавши їх у брошурі Бехера, хоч і в це не приходиться вірити, маючи на увазі те, що коли не стало Зібера й Подолинського на Україні, всі майбутні робітничі Союзи так і пекли своє політичне „credo“ вже на народницькому огні, не зважаючи на готову платформу Союзу з 1875 року. Навіть одеський черговий Союз, що виріс 1878 року, і той потонув у народницьких обіймах, як потонув і „Северно-Русский Рабочий Союз“, хоч мав за своїх основоположників таких безпосередніх учнів Заславського й учасників одеського Союзу, як Віктор Обнорський, не змігши цілком засвоїти собі ідеологічних досягнень одеського Союзу³⁾, як потонув врешті в цих народницьких обіймах київський Союз з 1880 року. Але відкіля взялося гасло єднання одеського робітництва за вивіскою „южно-російського краю“, навіть не „южно-руського“, як у звичці було тоді звати Україну, а якраз „южно-російського“? Безперечно, що й гасло єднання „южно-російського робітництва“, цеб-то робітництва українського, руського, єврейського та інших народностей, що жили на Україні, проголошене і в самій назві Союзу, і в його програмі, також не власного утворення на одеському ґрунті, а й наявно Зіберівсько-Подолинської концепції. Аджеж це гасло — живе втілення ідеї, що з нею носився Подолинський вже 1872 року, мріючи про таке українське соціалістичне товариство та слов'янську федеративну спілку таких товариств і з інших країн, що здійснила б принцип міжнаціональної територіальності, не вузької етнографічної національності, що здійснила б — разом — ще й принцип автономно-федеральний, що за ним, як писав згодом автор програми „Громади“, „люди різних громад і різних пород мають скласти вільну спілку вільних громад, що до неї може приставати завше багато людей і громад з інших країв та пород“. Оце й був якраз принцип, що йшов у розріз з велико-державними поглядами „лавристів“ та з переважною більшістю тогочасних руських революціонерів, що керувалися „общеруським“ поглядом, мовляв, „ми оставляем в стороне как чуждые

¹⁾ Пор. *Сквері*. Первая рабочая социалистическая организация в Одессе, стор. 10 та 30 — 35.

²⁾ „Громада“, 1879, 4, стор. 318.

³⁾ Пор. *В. Невский*. Очерки по истории российской коммунистической партии, I, стор. 191.

общечеловеческим целям и русским интересам все частные и местные вопросы, лежащие вне этой области“¹⁾, та що заперечували через те вимогу окремо української революційної організації, хоча з другого боку своїм федералістичним гаслом ішов на компроміс з націоналістичними ухилами більшості тогочасних українських революціонерів, не випадково прозваними на той час „українофілами“, не зважаючи на те, що з-за цього чимало приходилося спорити Подолинському навіть з Драгомановим, що за цим федералістичним гаслом, наявно єднався з націоналістичною течією українською проти руських та польських революціонерів. Оцей то принцип і засвоїли собі організатори Союзу ні від кого іншого, як тільки від київських ідеологів марксизму, коли назвали свій Союз „южно - російським“, як спілку міжнародню в межах „южно - російського краю“, тоб-то України, підтверджуючи цим ще раз свій ідеологічний зв'язок з платформою Зібера та Подолинського, що хоч і йшла на компроміс з національною течією, але все-таки не переставала бути єдиною на той час у Росії інтернаціональною платформою, підкреслюючи не раз свою протилежність не тільки великодержавним шовіністичним руським збоченням, але й націоналістичним українським ухилам, що стали виростати в тогочасній революційній боротьбі на Україні.

Такі наші міркування про генезу „Южно-Российского Союза Рабочих“, оцього ідеологічного велетня, що закінчив собою перший етап процесу формування нашої робітничої класи, як класи для себе, коли не брати на увагу політичного попереднього підготовлення на лавах народницької школи з кінця 60-х років та на початку 70-х. Такі наші міркування про ідеологію оцього велетня, якого так вперто хоче В. Дембо й інші відокремити взагалі від тогочасної громадської думки, мовляв, „Заславский не является отпрыском какого - либо течения того времени, он является представителем самостоятельного течения мысли и деятельности“²⁾. Такі врешті наші міркування й про шляхи розвитку ідеології нашої робітничої класи в першій половині 70-х років, що з народницької школи та з шульце - делічівської платформи виросла до готової майже класової програми пролетаріату. Можливо, що значно перебільшує дехто значіння цього виросту, прирівнюючи його до готової соціал - демократичної програми, надто принижуючи розвиток робітничої ідеології в нас після 1875 року, яка, до речі, хоч і повернула в бік народництва за другої половини 70-х років, але зате поширила й поглибила саму справу класового самовизначення пролета-

¹⁾ Драгоманов. Великорусский интернационал и польско - украинский вопрос, Казань, 1907 г., стор. 30.

²⁾ В. Дембо. Первая массовая организация рабочих в России, вид. ВЦРПС, Москва, 1925, стор. 39.

ріяту в робітничій гущі, тоді як в половині 1870-х років, за час заснування „Южно-Российского Союза Рабочих“, це класове самовизначення, хоч і ближче до соц. дем. програми, аніж з кінця 1870-их років, але присуще на ділі дотепер тільки невеличкій кількості передового авангарду цієї гущі. Але сам факт виросту такої програми Союзу надзвичайно важливий для нашої історії прямування ідеології нашої робітничої класи, важливий, як виявлення вже в ті часи, хоч би в освідомленні тільки невеличкого кола її представників, класового розуміння окремих шляхів та окремих гасел робітничого руху серед цього бушуючого народницького моря.

Друга половина 70-х років принесла чималі зміни в житті нашого робітництва, вона внесла такі зміни, що повернули назад напрямок ідеологічного вишколення пролетарської ідеології, зневоливши його знов блукати по народницьких бездоріжжях, ще й саму справу цього вишколення спершу припинили, хоч згодом її ще більш поширили. Одною із причин цих змін були такі явища, як турецько-російська війна 1877 року та новий промисловий ріст в роках 1877—1879.

Наша промислова криза почала стихати вже 1874 року. Готування до російсько-турецької війни, що прийшла 1877 року, цілком її припинило, зневоливши офіційні кола знов взятися на Україні за залізнодорожне будівництво, ще й заохочуючи цим і інших промисловців до поширення своїх підприємств, зв'язаних з цим будівництвом. Коли ж закінчилася війна, то вивізні перспективи підняли в нас таку промислову лихоманку, що з місця рушили навіть найбільш одсталі в нас підприємства, на очах роздуваючи ринкові обороти. Часи 1877—1879 років — це часи найвищого промислового росту в нас за другу половину 70-х років¹⁾. Запит на робітничі руки пішов знову вгору, ліквідуючи дотеперішнє безробіття й понижування заробітної плати. Як виявлення цього, показує нам затишшя робітничого руху за той час. Коли ще 1875 року ми мали 9 робітничих страйків, то вже 1876 та 1877 року не маємо занотованого ані одного. 1878 року маємо тільки один випадок забастовки в Одесі, де страйкували залізнодорожні робітники²⁾. І тільки 1879 року, коли знова став повертати застій в нашій примисловості, знов підіймається страйкова хвиля з одним випадком великого³⁾ страйку та з випадками дрібних забастовок, що з них одна мала місце на цукроварні в Ольгіополі на Поділлі⁴⁾. Причина цього явища така: наш робітник, що в першу чергу

¹⁾ Пор. В. П. Безобразов. Народное хозяйство России, I, стор. 294, 299.

²⁾ „Биржевые Ведомости“, 1879, № 306.

³⁾ В Києві, де страйкували залізнодорожні майстерні в березні місяці з числом 2000 страйкарів („Правда“, 1879, № 64).

⁴⁾ В. Невский. К вопросу о рабочем движении 70-х годов. „Историк - Марксист“, IV, 1927, стор. 148, 170.

реагував на його економічне становище страйком, це здебільша був кваліфікований металіст і залізничник¹⁾). В другій половині 70-х років економічне становище цього робітника в нас якраз в цій ділянці покращало в порівнянні з попередньою кризою, покращало на стільки, що вже не було причини захищатися перед пониженням заробітної плати, що найбільше можна було боротися за її підвищення, як це й мало місце в забастовці на залізнодорожних майстернях Києва 1879 року, до речі, напередодні чергової кризи.

Серед такого відносно спокійного становища нашого робітництва в другій половині 70-х років на перших порах не стало того сприятливого ґрунту для дальшого політичного вишколення нашої робітничої класи, що був в першій половині 70-х років. До цього своє місце мали тут ще й інші причини. Як знаємо, в зв'язку з російсько-турецькою війною, що стільки політичних надій сколихнула серед наших народників, розвинулася небувала в нас бунтарська стихія, що й зневолила народників ще більшу увагу звернути на село, а через це й знов почати шукати собі пригожих спільників серед робітництва для бунтарської справи. А тимчасом не стало противаги народницькій пропаганді серед робітництва. 1876 року ліквідовано було жандармерією одеський Союз, запроторивши в тюрму кращих організаторів робітничої справи. Того самого року було й розбито і київський ідеологічний центр цієї справи: за виїздом бо Подолинського, що зневолений був вже 1874 року повернути за кордон, не стало небаром і Миколи Зібера, оцього визначного дороговкази, що керував весь той час боротьбою з народницькою пропагандою. Коли ж не стало ідеологів та організаторів нового руху, стала зразу затихати й справа з оцим „зовнішнім“ впливом на класове вишколення пролетаріату, ще й серед нових умов нашого робітничого життя. Щойно складений Зібером та Подолинським новий ідеологічний осередок, що мав завданням стати джерелом цього вишколення, і собі не в силах був устояти серед нових умов своєї праці.

„Молода Громада“, так київська, як і одеська, стали спершу рости, на ґрунті небувалого пожвавлення нашого робітничого руху, як це ми бачили, в міцну начеб-то організацію, збираючи в ній біля ідеологів марксизму ще й усіх тих, що й собі розходилися з народництвом в його методах революційної боротьби. Тимчасом, як грім з погідного неба, впав на цю організацію один за одним діймаючий удар: в Одесі розгромлено „Южно-Российский Союз Рабочих“, в Києві

¹⁾ За весь час 70-х років на 25 страйків по виробничій категорії було в нас 9 страйків залізничних, 3 — на металічних заводах, 2 — на гірняцьких, 6 — на сільсько-господарських (цукрових та горілчаных) промислах, інших — 5.

не стало Зібера, що за висланням Драгоманова і собі виїхав за кордон, рятуючися перед загрозою арешту за одеську справу, врешті, прийшов знаменитий емський акт з 1876 року (lex Josephoviciana) з заборonoю українського слова. Це й ударило вельми болюче по новій організації, що не встигла як слід стати на ноги. Крім цього почалися ще й розходження проміж організаторами „Молодої Громади“, в першу чергу проміж Драгомановим з одного — та Зіберам і Подолинським з другого боку; Зібер, як і Подолинський, що спершу дещо сам став піддаватися упрактичній праці народницьким впливам, що й відбилось на його видавництві 1874 — 76 років, од яких він тепер одхрещувався в своїй анонімній брошурі¹⁾, що - раз більше розходилися з Драгомановим. Останній, хоч і приєднався до „Молодої Громади“, та став розходитися з її ідеологами що до її платформи, складаючи вже в той час власну теорію соціалізму, що на ній намагався примирити проміж собою марксистів й народників - прогресистів і яка згодом виросла в звичайну програму ліберально - буржуазного конституціоналізму. А вже що до інших членів „Молодої Громади“ та її послідовників, то про ідеологічні їхні розходження, в звязку не тільки з суперечками серед керівників „Громади“, а ще більш в звязку з затишшям на робітничому фронті, з пожвавленням народницької пропаганди на селі, і говорити не доводиться. Хоч начеб - то й тепер серед них „спільність ціли — загального соціального перевороту — була одна — каже наш дописувач „Громади“ — та не було порозуміння про способи, як дійти до тієї ціли; партійність заїдала рух; усякий трактував сяк - так різні відтінки соціалізму й уважав себе за сторонника того або іншого відтінку; з чисто принципіального спір переходив на ґрунт особистих симпатій і антипатій, і діло таким способом задержувалось“²⁾.

Особливо міцно почувалася ця ідеологічна криза в Одесі. Згадаймо А. Желябова, що прийшов в першій половині 70-х років близько до Зібера й Подолинського, став одним із активних учасників „Молодої Громади“, а в другій половині 70-х років не тільки що повернув назад в бік народництва, а ще й став бунтарем, згодом терористом, став навіть автором плану засновання „Народньої Волі“, одпекавшись принагідно й попередньої своєї федерально - автономної платформи³⁾. Згадаймо хоч би І. Ковальського, скараного в Одесі на горло 1878 року, що на своєму шляху до марксизму й собі пережив таку кризу, як Желябов, хоч і не дійшов до аналогічних в національному питанні виснов-

¹⁾ Див. „Записки южно - русского социалиста“, Женева, 1877 р.

²⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 320.

³⁾ Див. його листа в цій справі до М. Драгоманова в „Собр. полит. соч. М. П. Драгоманова“, II, стор. 444 — 417.

ків, як Желябов¹⁾). Але і в Києві йшло хитання. Дійшло до того, що вже 1876 року серед киян настільки стала хитатися дотеперішня єдність, що коли Подолинський з Терлецьким прибули ще раз з - за кордону, щоб прискорити наладження справи соціалістичного видавництва, найшлись серед членів „Молодої Громади“ такі, що „прямо сказали О. Терлецькому, що журнал немислимий без Драгоманова, а коли Драгоманова нема тепер, то нічого про це й балакати“²⁾), давши цим виразно до пізнання, що вони вже не погоджуються з ідеологічною платформою його й Подолинського, хоч Подолинського й делегував комітет на одного із головних співробітників видавництва поруч Зібера, Вовкова та Драгоманова, хоч і було призначено на фактичного редактора цього видавництва О. Терлецького. Правда, компроміс було цим разом якось знайдено проміж „радикалами“ й „соціалістами“, як стали звати в той час прихильників Драгоманова та Подолинського: редакційну колегію складено було вже за головуванням Драгоманова при участі Терлецького й Подолинського, Зібера й Вовкова, саме ж видавництво журналу охрещене „Громадою“, вирішено скупчити виключно за кордоном³⁾), і то не в Відні, де дотепер друковано видання „Громади“, а в Женеві, але цим принципових розходжень не було ліквідовано серед членів „Громади“, зокрема проміж Драгомановим та Подолинським, хоч останній весь час залишався в редакції „Громади“, не було ліквідовано й що - раз виразнішого відходу членів „Громади“ від початкової прийнятої, хоч і не писаної платформи.

Почалися ці розходження — суперечки з того, що в новій редакційній колегії, що в ній близьку взяли участь О. Русов, Лесевич. Мальований, Я. Шульгін, М. Ковалевський, а з галичан М. Павлик та Навроцький, взявся зразу сам завдавати тепер тон та напрямок Драгоманов. За його редагуванням і вийшло 1876 року нове, „очищене од бунтарства“, видання „Бідноти“ Подолинського під заголовком „Про багатство й бідність“, за нею брошура того ж автора „Про хліборобство“ та Драгоманова „Про те, як земля наша стала не нашою“. За тією селянською серією, що на неї настоював Драгоманов, мала начеб - то піти серія за рецептом

¹⁾ Див. М. Яворський. Нарис історії революційної боротьби на Україні, стор. 378.

²⁾ М. Драгоманов. Австро - руські спомини, стор. 454.

³⁾ Друкарню одеського „Союзу“ що її влаштував Заславський вкупі з Ольховським, за участю одеських членів „Громади“, було, як знаємо, в час арештів членів Союзу skonфісковано, а через це й зникла можливість друкувати свої видання й на Україні. Зникла можливість продовжувати видавництво й у Відні Під весну бо 1876 року було skonфісковано віденським прокурором видавництво Терлецького, йому ж самому та його видавцеві Янко Ковачеві було виторчено процес за порушення пресового закону й за соціалістичну пропаганду. Через те й довелося перенести видавництво до Женеві.

Подолінського, серія, призначена для робітництва, якої не вдалося однак Подолінському здійснити на той час, і вона побачила світ тільки 1880 року, і тільки в виданні однієї праці Подолінського, що вийшла під заголовком „Ремесла й фабрики на Україні“. Одкладаючи на майбутнє план Подолінського почати окрему серію видань для українського робітництва, Драгоманов став за те лагодити політичне всеслов'янське видавництво при „Громаді“, готуючи для цього свої праці, як „Турки внутренние и внешние“, „Внутреннее рабство й война за освобождение“ та „Детоубийство, совершаемое русским правительством“. „Слов'янська Громада“ — так мало називатися окреме це видавництво. Але й воно не здійснилося, хоч названі праці Драгоманов написав. А не здійснилося воно знов через драгоманівське диктаторство. Через оце диктаторство затягнулася й справа видання журналу „Громада“. Зібер та Подолінський фактично зневолені були усунутися від редагування й залишити всю справу в руках одного Драгоманова. За його-то особистим редагуванням нарешті в кінці 1878 року вийшли перші дві книжки журналу „Громада“, вкупі з програмою „Громади“, вилуженою в „Передньому слові“ до „Громади“. Тепер спори не то що не припинялися, а ще більш загострилися. Не тільки зарозумілість та автократія Драгоманова ще загострювали ці спори, загострювало їх ще й те, що Драгоманов став вважати тепер виключно себе за справжнього „громадівця-соціаліста“, засуджуючи Зібера, а ще більш Подолінського за їхні погляди. Через ці спори, що їх творили вже тепер наявно ідеологічні розходження Драгоманова з Зібером та Подолінським, росли ідеологічні непорозуміння й серед інших членів „Громади“. Вони й довели до того, що до перших двох номерів „Громади“ за винятком Вовка ніхто з членів редакції не дав ні одної статті, не прислали з України ні одної й кияни та одесити, ще й відмовилися серед цієї колотнечі писати обіцяні програмові статті, так що Драгоманову одному довелося складати й підписувати оцю програмову статтю журналу, що її надруковано в першому випуску „Громади“, як „Переднє слово“.

Що ж це була за платформа, що її склав Драгоманов, оформляючи в ній вперше своє нове політичне „credo“, ще й нав'язуючи нею її самочинно, як провідну ідею для членів „Молодої Громади“? Коли порівняти її з платформами основних того часу органів народницької думки, то суттю свого соціального змісту вона була нічим іншим, як тільки перелицьованням на український лад еkleктичної мішанини з програми „бакуністів-федералістів“ та „Впереду“. Як у „Впереді“, так і в „Передньому слові“ основні соціальні сили ті самі: там „критически мыслящие личности“ — тут „українські письменні люди“, там „русское крестьянство“, тут

„українське мужицтво“, що від їхньої свідомости — як у Лаврова — залежав процес ступневого соціально-економічного підготовлювання майбутнього соціалізму, охрещеного в Драгоманова за Подолинським в „громадівство“¹⁾. Як Лавров, так і Драгоманов критично поставився до політичних „бунтарських“ метод боротьби, мовляв „давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна всіх громадських та господарських порядків, котрі звуть „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні — це показує звичку думати більше про державні справи, аніж про громадські й господарські“²⁾, хоча одночасно за федералістами не заперечував їхнього значіння, мовляв „що хто б що не думав про краєві бунти, чи вважав їх за корисні чи шкідливі, а державні й громадські порядки в Росії й Галичині тепер зайшли в такий кінець, що мужицькі бунти мусять підніматись де-далі все частіше“³⁾. Як у лавристів, врешті, так і в Драгоманова основне завдання в даний момент те, „що українські соціалісти мусять тепер же змагатись, щоб, осівши по наших громадах, приложити свої голови й руки до того, щоб справляли всі служби, потрібні в здоровому житті громадському, і там у громадах з тими службами провідати здорові громадські порядки, показувати приміром їх та обороняти старі забутки й нові порослі тих порядків од народів їх усіми засобами — мирними й вояцькими“⁴⁾. Однаково як у федералістів, так і у Драгоманова було те саме уявлення про організацію так пропаганди за соціалізм, як і про саме „впорядкування громадівства“ виключно в бакуністській формулі автономного, бездержавного федералізму „вольних громад“ з тою тільки ріжницею, що в Драгоманова все це було дбайливо прибрано в полтавську вишивану сорочку, в чому й була основна — на його думку — ріжниця проміж ним та федералістами руськими та ще й „общерусскою“ позицією „Впереду“⁵⁾.

Безперечно, що така мужицько-народницька платформа, що до її самочинно „підпустив на власну руку Драгоманов під вражінням свіжих знайомих анархістів-федералістів їхні програмові ідеї“, як писав Франко⁶⁾, не могла подобатися навіть цим „громадянам“, що підтримували проти Подолинського Драгоманова⁷⁾. Драгоманов і сам побачив, що допустився зловжиття з довір'я до себе „громадян“, через що

1) „Громада“, № 1, „Передне слово“ до „Громади“, Женева, 1878, стор. 4.

2) Передне слово, стор. 69.

3) Передне слово, стор. 68.

4) Передне слово, стор. 817.

5) Передне слово, стор. 86.

6) М. П. Драгоманов „Лист до Ів. Франка й інших“, стор. 10.

7) І. с., стор. 10.

зневолений був не тільки що виправдувати себе перед киянами за самочинне накинення „Громаді“ програми, чужої їй початковій платформі, але ще й внести зараз же значні переміни в цю програму. Їх виложив Драгоманов в черговій програмовій його розвідці „Шевченко, українофіли й соціалізм“, вміщеній в четвертому виданні „Громади“ 1879 року з нагоди відповіді на статтю Вовка „Т. Г. Шевченко й його думки про громадське життя“. Ці зміни стосувалися не тільки більш виразного одмежовання „Громади“ од народницького бунтарства, а то й од народництва взагалі, але ще й висували на чоло, як рухову силу прогресу, пролетаріят, замість мужицтва й інтелігенції, висували на чоло вже гасло „науково-господарського соціалізму“, тоб-то марксизму.

Розглянемо ж коротко ці внесені тепер Драгомановим поправки до попереднього його політичного „credo“.

Критикуючи погляди Вовка на Шевченка, як на соціаліста, Драгоманов, перш за все рішуче тепер заперечує погляд народників, що Росія може, минувши добу капіталізму, „вскочити, мовляв, зразу в саму найновішу станцію громадського росту Європи“¹⁾ та ще й при допомозі мужицького бунту, на чому й „поставили соціалісти в Росії всю соціалістичну програму та ще й бездержавну“²⁾ Драгоманов, називає це то „суб'єктивізмом“, що не хоче „бачити того, що справді було й єсть на світі, а бачити те, що хочеться нам, щоб було“³⁾, то наслідками „богословського й метафізичного погляду на історію, що хоче поставити „народню революцію“ якось вже зовсім окремо до всесвітнього громадського поступу, окремо не тільки од всесвітньої науки, а навіть од науки самого господарського соціалізму“⁴⁾. Заперечивши основну позицію народників засвоєною од Подолинського та Зібера формулою, ще раз схарактеризувавши народників, як тих, що „програму соціалізму в Росії почали зводити на слова „земля і воля“⁵⁾, що, висловуючи таку соціалістичну програму і виступаючи проти буржуазії, ще раніше, ніж та склалася в Росії, ділом ідуть більше проти самодержавства царського і перш усього доб'ються уставного (конституційного) царства, в котрому й складеться і візьме гору буржуазія“⁶⁾, Драгоманов приходить в кінці до цього висновку, очевидно знов в концепції Подолинського й Зібера, що „давно вже пора закинути й звичку звати народом тільки селян-хліборобів, а признати

¹⁾ „Громада“, 1879. № 4, стор. 157.

²⁾ І. с., стор. 157, 200 — 204.

³⁾ І. с., стор. 208.

⁴⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 211.

⁵⁾ І. с., стор. 203.

⁶⁾ Ibid., стор. 157.

народом усіх, хто робить корисну громаді працю“¹⁾ й те, що „соціалізм в нас позаду та коло нас, серед нашого селянства, а не попереду, в європейських городах“²⁾. За формулою Зібера й Подолинського Драгоманов і критикує врешті, цю „звичку, що завела в глухі кути коли не всіх, то добру долю й ледве чи не самих гарячих соціалістів російських“, та доводить, що ця „звичка“ взялася через: 1) „недостачу в Росії практичного й теоретичного ґрунту для соціалізму, такого ґрунту, який єсть в городській ремесничо-фабричній, вільно-державній Європі“, 2) „малу увагу до всіх боків прогресу та його ґрунту“, 3) „недостачу систематичної прилагоди європейських думок до життя власної країни“³⁾, тоді як настоящий соціалізм — це той, що в ньому „заступники „четвертого“ шару громадського, бачучи й признаючи те, що зробила у свій час для поступу громадського буржуазія, — „третій“ шар громадський, тим більш хоче іти далі й підпирає свої надії, що таки він добореться до свого, як боролась й доборолась до свого буржуазія“⁴⁾.

Але, не зважаючи на оце нове „credo“ з руки Драгоманова, „Громада“ все-таки ніяк не змогла завоювати для себе оцей авторитет, з яким збиралася „Молода Громада“ її бачити на Україні. Гризня проміж членами редакційної колегії „Громади“ все-таки ніяк не втихала, ба й сам журнал і зараз не міг стати на якусь твердо визначену політичну лінію. Вже те одно, що його відповідальний редактор, автор статті про Шевченка, Драгоманов, одночасно звязався з напівклерикальною прудонівською організацією у Франції L'Alliance Latine та вкупі з нею повів війну одночасно так з німецьким марксизмом, як і з російським народництвом⁵⁾, досить виразно вказувало, що такої політичної лінії в „Громаді“ ледве чи можна сподіватися при залишенні редактором Драгоманова, що в одному місці вперто одстоював за рецептом прудонівського радикалізму свої погляди з „Переднього слова“, а в другому начеб-то приймав основи наукового соціалізму. А тут ще Драгоманов заціяв непримириму колотнечу з польськими та російськими революціонерами, якраз з цими, що в поглядах соціально-економічних та політичних близько стояли до позицій Подолинського й Зібера, приміром, група „Вперед“ з Лавровим на чолі, ближче, аніж так прихильні до української національної проблеми анархо-федералістичні течії бунтарів, приміром, група „Община“ з Жуковським, Ралле, Клеменсом

1) Громада 1879, № 4, стор. 203.

2) Ibid., стор. 213.

3) Ibid., стор. 212 — 213.

4) „Громада“, 1879, № 4, стор. 169.

5) Див. статтю Драгоманова „Le panslavisme fédéraliste“, вміщену в Revue Fédéraliste de peuples latins, за 1878 рік.

та Аксельродом на чолі, що з нею наявно тепер за одно звязався М. Драгоманов. Це вельми хвилювало не тільки Подолинського й Зібера, але й його групу, та ще й тих „громадян“, що, працюючи на Україні, вважали себе подекуди у спільному фронті з „впередовцями“ проти анархістів-бакуністів. Це спричиняло що раз то нові суперечки та непорозуміння в складі самої редакції, що в свою чергу відбивалося й на журналі, який фактично став трибуною полемічних виступів одного Драгоманова, а не органом „Молодої Громади“, спричиняло, врешті, знеохочення й серед „громадян“ на місцях, в першу чергу в Одесі та Києві.

Тож не дивно, що в таких умовах ані журнал „Громада“, ані обидві організації „Молодої Громади“ не могли стати за керуючий осередок робітничого руху на Україні, за який збиралися в половині 70-х років стати за проводом Зібера й Подолинського. Та мало цього. Од „Громади“ стали одходити один за одним навіть її вчорашні фундатори, схиляючись вже навіть до того, щоб взагалі припинити її видання. Вона небаром і припинила своє існування. Правда, 1880 року Подолинський ще пробував рятувати від загибелі свою споневірену Драгомановим ідею, взявся навіть сам вже редагувати „Громаду“, хоч і залишив у складі нової редакції все-таки й Драгоманова, дав на неї свої кошти, готов був навіть миритися з Драгомановим, закликав на технічного редактора Павлика та на його помічника Ляхощького, обидвох здекларованих драгоманівців, вчинив навіть цю уступку, що в заздалегідь приготованій новій програмі для „Громади“ погодився внести в її основу ті гасла, що на їх настоював Драгоманов, через що програму цю довелося йому дещо переробити, щоб дати місце в дечому й анархо-федеративним поглядам Драгоманова. Та діло вже було пропаче: „Громада“ втратила вже свою життєздатність, тим більш, що в основному не виразно вона й тепер накреслювала мету своїх соціалістичних змагань та шляхи до її досягнення.

„I. У справах політичних,— як говорилося тепер в цій програмі,— ми бажаємо:

1) Рівного права для всякої особи як чоловіків і парубків, так і жінок та дівчат усякої породи.

2) Неодмінної волі слова, друку й науки, зборів і товариств.

3) Безпосередньої самоуправи для кожної громади в її справах.

4) Повної самостоячості для вільної спілки громад на всій Україні.

II. У справах господарських ми бажаємо:

5) Щоб усі сили природи й інструменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей, цеб-то: земля, вода, з усім що в них є, машини й фабрики й т. ин. були просто в руках

товариств і громад хліборобських і робітничих та щоб люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатирям, а робили просто на себе“.

Як видно, ще й тепер, коли довелося вирішувати програмово питання що до шляху здійснення цього соціалістичного ладу „яким способом перемінити особну власність на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї“, то Подолинський й зараз, уступаючи Драгоманову, не брався цієї проблеми конкретизувати, застерігаючись, що „це мусить залежати од доброї волі кожного товариства, кожної громади“. Але все-таки він впевняв, що „нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робилися тільки мирним поступом“, через то й „на Україні ще може менше, ніж де-інде, можна сподіватися, щоб начальство й панство поволі зреклися свого панування й через те не обійтись без оружного бою й повстання (революції)“, і що „тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітничих громад і товариств сили природи й інструменти, потрібні для видобутку. Але, щоб старі панські стани не змогли захопити в свої руки знов громадське добро, треба скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатися“¹⁾.

Не зважаючи на оці заходи, Подолинському не вдалося все-таки довести до кінця реорганізацію „Громади“ біля цієї програми. Зібер принципово не погоджувався вже й раніш на тактику компромісу з федералістами, тим більш тепер, коли почав літературну боротьбу з ними, виступаючи проти Жуковського, друга Драгоманова. Подолинський, хоч і мирився з ними, та через рік захорів безвиглядно. „Громаду“ знову прибрав до рук Драгоманов, що тимчасом став уже наявно на ліберально-конституційну платформу. „Громада“, побачивши світ ще раз 1882 року, вже за редакцією Драгоманова, так і припинила своє існування.

Оцей складний процес диференціації політичного обличчя „Громади“, що ріс на протиріччях проміж бушуючою народницькою стихією й затишшям на робітничому фронті, що виявляв себе в принципових розходженнях проміж Зібром та Подолинським, як представниками марксизму доби народження пролетаріату, й Драгомановим, як носієм народницького, дрібнобуржуазного опортунізму, хоч і захованого на той час за західньо-європейську соціалістичну вивіску, безперечно, мав пагубний вплив на вироблення політичної фізіономії „Молодої Громади“ так одеської, як і київської, та ще й тим самим і на їхнє існування. Про остаточне, не тільки ідеологічне, але й організаційне оформлення цих двох

¹⁾ „Громада“, 1881, № 1.

осередків нової політичної думки, протилежної народництву, й бесіди тепер не могло бути в нових умовах, тим більше, що ця думка з її новою платформою тактичного та програмового компромісу проміж марксистами й федералістами, складеного Подолинським, що - раз більше якраз тепер тратила свій *raison d'être* та й собі диференціювалася по лінії найменшого супротивлення. Обидві „Громади“ через це й розпорошувалися, хто до народників, шукаючи знов у бунтарстві виливу своєї революційної енергії, хто до Драгоманова, стаючи під його *credo*, проголошене в „Громаді“ 1878 року з поправками з 1879 року. Тільки невеличка кількість їхніх членів залишалася ще якийсь час при старих гаслах, але й їм, вірним до кінця цим гаслам, доводилося мимохіть і собі хитатися проміж народництвом та драгомановщиною, коли не стало власної спромоги рушити кроком вперед. А натиск на „Молоду Громаду“, якщо не з боку драгомановщини, то ще більше з боку народників, справді ставав непереможний. Виявленням цього було хоч би те, що 1878 року „бунтарі“ й „лавристи“ влаштували в Києві до спілки з членами „Молодої Громади“ всеросійську конференцію соціалістичну, на якій і мала бути вирішена справа єдиної народницько - соціалістичної партії. Стефанович навіть накреслив готову програму для цієї партії¹⁾, при чому ніхто інший, як Кравчинський, склав ще й окремий заклик до своїх „землячків“, вміщений в „Землі й Волі“, № 3, 1878 рік, в якому писав: „Бросим ту иноземную, чуждую нашему народу форму наших идей, заменим ее тою, которая ему свойственна, близка й родственна... Пять лет тому назад мы бросили немецкое платье и оделись в сермягу, пришло время сбросить и с социализма его немецкое платье и тоже одеть в народную сермягу“²⁾. Правда, до засновання єдиної такої партії все - таки не прийшло: складена народниками „Земля й Воля“ зараз же розкололася на „чорнопередільців“ та „народовольців“, окремою стежкою пішли й драгомановці, хоч спершу начеб - то блокувалися з чорнопередільцями. Але це не могло припинити ідеологічної та організаційної кризи „Молодої Громади“. Вона й потонула тоді в цій кризі з головою, розпорошивши себе здебільша в тогочасних народницьких течіях.

Очевидно, що серед таких умов питання класового ідеологічного вишколення нашого пролетаріату знова мусило зійти з битого шляху на круті стежки, що ними блукало воно до половини 80 - х років, доки не склалися нові умови для цього вишколу й одночасно доки в нас не виростили

¹⁾ М. Яворський. Нарис з історії революційної боротьби на Україні, I, стор. 385.

²⁾ „Черный Передел“, вступительная статья О. Аптекмана, стор. 48.

з посіяного Зібером та Подолинським марксового насіння нові сили, що взялися знову допомагати нашому пролетаріатові вийти на битий шлях його класової боротьби.

Одеса й цим разом хай буде нам зразком цього блукання нашого робітництва по крутих ідеологічних стежках. Як знаємо, в Одесі в половині 70-х років склалася не тільки міцна група „Молодої Громади“ з протилежними бунтарському народництву гаслами, що серед неї сходити почало марксівське насіння, там склалася ще й міцна робітнича організація з готовою власною програмою. Друга половина 70-х років розколола „Молоду Громаду“: такі, як Желябов, Ковальський пішли в бунтарі, інші, як Андрієвський, М. Ковалевський, Смоленський, то-що, стали виразно під опортуністичний Драгомановський прапор. На старих позиціях ще якийсь час тримався Мальований, доки й собі не пішов в бунтарі, тримався Борисов та Щербина, що згодом перейшли в драгомановці, тримався й Гр. Попко, доки й собі не потону в народницькій стихії.

Оцьому то Попкові, що вкупі з Щербиною вже в першій половині 70-х років так широко розвинув пропаганду серед одеських залізничників, що вкупі з Гриневичем їздив від одеситів на паризький з'їзд російських революціонерів 1876 р. одстоювати не тільки окремі погляди в національному питанні, але й соціалістично-ідеологічні розходження „Молодої Громади“ з „впередовцями“¹⁾, що врешті невтомну вів пропаганду за Зіберівські гасла й Подолинського ідеї серед київського пролетаріату в 76—1878-х роках, оцьому то Попкові, якраз за час ідеологічної кризи „Громади“ припала роль ідеологічного керівника в організації нового одеського робітничого Союзу, що його початків треба шукати вже на початку 1877 року, як пише одеський дописувач „Громади“²⁾, коли то „робітники з невеличкою частиною інтелігенції звязали кружок спершу чоловіка з 10, після дійшовши до 45“. Переїхавши 1878 року під весну з Києва в Одесу, Гр. Попко вкупі з П. Владиченком та С. Ліоном і взяв на себе роль організатора нового Союзу, що його 18 березня 1878 року було уконституйовано на широкому робітничому зібранні. На цьому зібранні, після виголошення Попком програмової промови про завдання Союзу, і було прийнято схему організації Союзу, на зразок попереднього Союзу, ухвалено й програму, що її накреслив П. Владиченко та зредагував Гр. Попко, хоч вирішено було її не поширювати, лякаючися повторення історії з 1875 року. На чолі Союзу поставлено Виконавчий Комітет в складі: Попко — голова, Владиченко —

¹⁾ Пор. „Былое“, 1907, № 5/17, стор. 185 — 186.

²⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 325.

скарбник і бібліотекар, члени — Ліон, браття Івичевичі, М. Кудриченко та Ф. Чорний (Спирин¹⁾).

Що уявляв собою одеський новий Союз, прозваний вже „Южно - Русским Рабочим Союзом“, складений за програмою Гр. Попка? Безперечно, він не міг вже мати й не мав вже тієї виразної платформи класової, як Союз Заславського, хоч іще більше він одмежовувався од народницької інтелігенції²⁾, хоча й тепер Подолинського гасла були начеб - то за провідні для його гасла, хоча врешті й формально начеб - то він і стояв на старій програмі. Народницька стихія все - таки полонила його, як полонила вже й його ідеолога Гр. Попка. Ухил в бік політичної боротьби, а то навіть і терору на стільки ставав тепер сильний серед організаторів Союзу, що сам Попко став його пропагандувати, хоч і одкидав заговірницько - конспіративну тактику народовольців, схиляючися в бік анархо - федералістичний. Тож не дивно, що після розгромлення Союзу 1879 року більшість його членів поготів пішла в „Народню Волю“. Не менше мав невиразну політичну платформу класову київський „Южно - Руський Рабочий Союз“, заснований вже в часи чергової робітничої хвилі страйкової. Він бо хоч і висовував у своїй програмі такі загальні постулати, як:

„1) принадлежность земли, фабрик и заводов всему народу и право каждой личности пользоваться ими;

2) производство работ „ассоциациями“, а дальше, как вытекающие отсюда политические изменения;

3) государственную организацию, дающую каждой личности одинаковую долю участия в управлении государством;

4) полную свободу личности, свободы слова, сходов, союзов и печати;

5) местные народные ополчения взамен теперешней армии“³⁾, цеб - то повторяв Подолинсько - Зіберовську програму в її лассалівській концепції, але й одночасно схилявся виразно до бунтарства й терору, заявляючи, що „агитация стачек и вообще массовых протестов вообще не может быть практикуема рабочими, ибо, кончаясь всегда арестами и ссылками наиболее выдающихся лиц из рабочих, она

¹⁾ Аксельрод, про якого згадується в нашій історико - революційній літературі (диви М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России, ч. II, стр. 322), не тільки що не складав програми для цього Союзу, але взагалі не мав ніякого відношення до одеського робітничого руху в ті часи до 1880 року включно, як це правильно й одмічає Є. Ковальська (див. „Южно - русские рабочие союзы“ за ред. Равича - Черкаського, стор. 130). До речі не правильна й дата (1879 рік) організації Союзу, що її за П. Б. Аксельродом („Соврем. Мир“ 1914, № 2, стр. 62) подає М. Балабанов (І. с., ст. 321).

²⁾ „Громада“, 1879, № 4, стор. 319, 324 — 325.

³⁾ М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине, стор. 66.

тільки застрашувает рабочих“, а через те вимагав: 1) фабричного терору, що „способен служить действительным средством для получения от правительства и буржуазии разного рода уступок“; 2) політичного терору, як засобу, що „способствует поднятию революционного духа рабочих и усилению смелости и бодрости их“; 3) „немедленной борьбы с эксплуататорами путем поджогов, убийств и пр.“¹⁾.

Таким чином, і київський робітничий осередок, що виріс, сказати б, вже безпосередньо під впливами зіберівської, а то й Подолинського пропаганди, чи радше безпосередніх учнів цієї пропаганди, і собі з головою потонув в народницькій стихії, що кипіла ще своїми лишками в народовольчеському руслі.

Як знаємо, за першої половини 70-х років серед київського робітництва не прийшло до аналогічного об'єднання, як в Одесі, хоч якраз в Києві всі були дані, щоб і тут утворити аналогічну до одеського Союзу організацію з аналогічною платформою. Це тим дивніше, що якраз в Києві безпосередньо й працював Зіберівський гурток. А це пояснюється тим, що названий гурток, виростаючи в „Молоду Громаду“, під безпосереднім впливом Драгоманова, нашвидко обростати став такими інтелігентними колами, що хоч і протиставляли себе народницькому бунтарству, але й не приходили до марксизму, та осторонь стояли від робітничого життя. Це були здебільша також народники, але пропагандівського, „впередівського“ зразку²⁾, яких єднало із зіберівським гуртком в першу чергу те, що за його платформою, починаючи з 1874 року, находили собі місце поруч зіберівських ще й драгомановські гасла, гасла по суті із „впередівської“ програмою, тільки перелицьованою Драгомановим — оцим соціалістичним „неофітом“ — за анархо-федералістичним принципом на український ґрунт. Через оці-то, сказати б, „драгомановські“ кола, що брали зразу перевагу серед київської „Молодої Громади“, і параліжувався весь час вплив зіберівської, стосунково невеличкої групи на київське робітництво, тоді, як в Одесі, де вплив Драгоманова в порівнянні з Зібером відчувався менше, вся увага „Молодої Громади“ на той час в першу чергу була скерована на робітничі маси, а не на селянські та на інтелігентські кола, як у Києві.

Очевидно, що в таких умовах, та ще й при противазі інших народницьких течій, як „впередисти“ та „бунтарі“, не могло бути в Києві виглядів на робітниче об'єднання з власною класовою програмою. Не могло бути, врешті, виглядів

¹⁾ М. Равич - Черкаський. Южно - русские рабочие союзы, стор. 162.

²⁾ М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, I, стор. 407.

на його здійснення і в другій половині 70-х років, серед загального затишшя робітничого руху. Серед переможних народницьких впливів, що ще сильніш, якраз у Києві, в оцьому серці українського народництва, стали приглушувати посіяне Зібером та Подолинським зерно наукового соціалізму, до цього доєднувалися тепер ще й недолади серед ідеологів київської „Громади“, що й собі не тільки що спомагали вельми цьому приглушуванню, а ще й розхитували й оце залишене саме собі невеличке коло київських послідовників Зібера й Подолинського.

Таким чином, київський робітничий рух, оскільки виявлявся на той час, ще менше встигав іти по шляху свого класового вишколення. Правда, серед нього працювали й зараз такі послідовники Зібера й Подолинського, як Винниченко, Лобанчук, Зубрицький, Басов то-що, працював до 1878 року і Гр. Попко, були навіть заходи Гр. Попка, а згодом його учня М. Попова при участі Івана й Марії Присецьких, С. Наддачина, М. Подревського, З. Лісевича й інших заснувати й собі на зразок одеситів „Южно-Руський Соціалістичний Союз“¹⁾ для чого й малися вже готові гуртки робітничі, згадаймо такий гурток серед арсенальців, складений Гр. Попко, та залізнодорожників, організований Лобанчуком. Але справа організації цього Союзу не вдавалася, тим більш, що скоро, як знаємо, не стало на волі київських організаторів цього Союзу. Тож впливи народницькі що-раз більше росли, не вгаваючи і в час народницької кризи розколу „Землі й Воли“, напирючи на київське робітництво то з боку „чорнопередільців“, що навіть з-поза меж України приїжджали в Київ, то одні, то другі єднати для себе серед киян що-раз то нових прихильників. Сам навіть Плеханов приїжджав в Київ 1879 року для змагання з народовольцями за єднання серед киян своїх послідовників²⁾. З-за кордону знов через київських своїх однодумців натискав Драгоманов, ще й у спілці з Аксельродом, Павликом, Ралле, Жуковським, збираючися вкупі з ними організувати на Україні і в Росії, так проти народників-лавристів, як і проти народовольців, „западничеськи-федеральний підкоп під „самобытничество“ і „обрушение“, вислав навіть Павликів, Аксельрода й Ралле в Росію для пропаганди цього „підкопу“³⁾.

Серед цих відносин і розгублювалися київські нащадки зіберівської школи, тепер організатори робітничого руху, не маючи сами змоги не то що дати якийсь виразний політичний напрямок виростаючому з кінця 70-х років новою хви-

¹⁾ Пор. М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине, стор. 3.

²⁾ „Минувшие Годы“, 1908, № 2, стор. 182—183.

³⁾ Драгоманов. Листи до Івана Франка, стор. 134.

лею робітничому рухові, але й себе самих якось визначити¹⁾. Як приклад, згадаймо факт вислання ними Івана Присецького в Москву та Петроград з метою запрохання в Київ когось з тамошніх соціялістів, все одно якої течії, на організаційну роботу. З цієї нагоди й попали в Київ Ковальська та Щедрин, закликані Присецьким, що їм припала роль організації київського Союзу.

Серед отаких умов і виріс 1880 року на ґрунті нової хвилі робітничого руху київський „Южно-Руський Робочий Союз“. Серед таких умов і складалася програма „Южно-Руського Робітничого Союзу“ в Києві, що виявляє собою зразок тогочасного ідеологічного хитання то в цей, то в той бік. Вона бо являє собою, з одного боку, формули, начеб-то взяті з програми Подолинського, складеної для „Громади“, з другого боку, мішанину анархо-федералістичних і народовольчеських принципів, заявляючи раз, що „рабочие при достижении своих требований должны опираться почти исключительно на собственные и крестьянские силы“, а в іншому місці резигнуючи з надії „на реализацию в близком будущем в жизни тех выводов научного социализма, которые чужды и непонятны народу“²⁾.

Київському „Южно-Руському Робочому Союзові“ не довго прийшлося здійснювати хоч би оцю програму нашого робітничого руху кінця 70-х років. Його й було зараз же розтрощено жандармами. На політичному горизонті нашого робітничого життя не стало й цього останнього ідеологічного осередку, що клав собі завдання все ще вишколювати наше робітництво в політичній та економічній дійсності того часу, все ще захищати його класову окремішність класових інтересів за гаслом, що визволення робітників з-під влади капіталу є справа самих робітників, хоч і вбираючи його за народницькими фразами в народницький одяг.

¹⁾ Для зразку цього розгублювання згадаймо про Ф. Волкова, одного з подвижників Зібера й Подолинського, що у 1880-их роках на еміграції й собі зупинився серед народників, активно працюючи згодом в групі Клеменца, Штернберга, в період 1900-их років, після повернення в Росію з еміграції.

²⁾ Центрархів, „Южно-русские союзы“, стор. 263, 265. Ми, на жаль, не маємо дійсної програми Союзу, тільки різні її два нариси, складені раз Л. Ковальською, раз С. Богомольцем. Даремно шукати її в жандармських фондах. Чи не її то було одвезено в Женеву для остаточної редакції комісією з Драгоманова, Стефановича, Жуковського, Дейча і Плеханова, де вона й загинула серед сварки Драгоманова з Плехановим, про що згадує й Драгоманов, мовляв, „Аксельрод прислав її через одну делегатку од якогось южного кружка“ („Листи до Івана Франка“, стор. 134).

У. ШЛЯХИ ГАЛИЦЬКОГО РОБІТНИЧОГО ВИРОСТУ

Такі були шляхи ідеологічного росту нашої робітничої класи на Подніпровщині. Це були шляхи великої кривої, що по ній наш пролетаріят вкупі із своїми ідеологами самочинно серед народницької хуртовини шукав пристани наукового соціалізму, то зближаючися, то віддаляючися вкупі з ними від Марксового маяка. Але яка б там не була крива цього ідеологічного росту, все-таки треба признати, що наш пролетаріят, навіть з його ідеологічними манівцями кінця 70-х років, все-таки своїми досягненнями на шляху цього росту справді на цілу голову переріс свою народницьку школу ¹⁾.

А переріст цей виявлявся в тому, що цей пролетаріят, навіть в умовах пристосування власних програмових завдань до народницької практики, навіть в той час, як не стало в нас перших його вчителів наукового соціалізму, що оцей пролетаріят шукав все - таки свого власного самовизначення класових інтересів. Спроба організації робітничого політичного об'єднання в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі в другій половині 70-х років найбільш проречисто вказує на оце шукання, як на виявлення власного виросту нашого, робітництва понад його народницьке вчення, понад народницькі утопії. Правда, у цьому класовому вирості стільки ще примітивного, стільки протиречивого, скільки сама робітнича класа, як класа в собі, не вийшла ще за межі початкового свого формування, що відгородили би її остаточно від її дрібнобуржуазного, здебільша селянського походження. Найкращим свідоцтвом цього являється хоч би й оце ставлення ся того-часного авангарду нашої робітничої класи до селянського питання, в якому так протилежні приходилося займати позиції, раз з повним розмежуванням себе од селянської проблеми, раз з ототожнюванням себе з селянською програмою. Правда також, що й ідеологи цього класового виросту нашого пролетаріату й собі позначаються тією ж примітивністю та суперечливістю, що нею жила в той час наша робітнича класа. Програмові блукання Подолинського, а то й Зібера,

¹⁾ Пор. Плеханов. Сочинения. III, стор. 181—182.

не зважаючи на достатню ясність в теоретичному розумінні Марксової науки й її діалектичної методи з боку цих перших „апостолів нового слова“, що визнали робітничу класу за єдину силу, що зможе взяти кермо в боротьбі суспільства за визволення від капіталістичного гніту, й собі підтверджують щойно початкові кроки в процесі оформлювання нашої робітничої класи, як класи в собі й для себе. Але це не зменшує тієї велетенської ваги, що її мають перші досягнення нашої робітничої класи на шляху свого класового оформлення, врешті й того значіння, що його набрала роля цього процесу оформлення для критики народницької утопії. Тож не дивниця, що серед цього виросту так прискореним шляхом прийшла криза народницької ідеології, прийшла якраз в момент найвищого її розбурхання. Ніхто інший, як саме оцей виріст нашої робітничої класи, що її заганяли народники в школу селянського соціалізму, почав зневірювати й самого вчителя оцього селянського соціалізму, в правильності свого навчання, став і його самого зневолювати ближче розібратися в цьому букварі, що його він сунув в руки нашого робітництва, забуваючи, що здебільша цей буквар навіть не „самобутній“, а „німецький“. Через це, хоч і приглушував собою буйний народницький поріст на громадській ниві, виріст наверх пролетарської класової ідеології, виріст вже зіберівського посіву, але коріння його він не висмоктував з життьових соків, а ще й годував їх власними, сам неспережено перероджуючися в первісній своїй природі, готуючи цим в майбутньому місце для нових, більш міцних та більш чистих паростків пролетарського виросту з посіяного Зібером та Подолінським Марксового насіння. Через це й поширився в народництві прорив в „самобытную“ ідеологію, вчинений групою Зібера, поширився в народницькому ґрунті без упину, навіть в момент найвищого розквіту народництва. І хоча цей прорив і не дав завжди однакових умов для виросту такого колосся, як на перших порах,— порівняймо тільки платформи обидвох одеських Союзів — але зате з нутра народництва викохував за той час такі паростки, що й спомагали виростові марксистських паростків.

Якраз оця драгомановщина, що й собі своїм опортунізмом приглушувала весь час виріст зіберівського посіву, якраз вона, що сама виросла з народницького коріння, за впливом робітничого руху того часу й зіберівської та Подолінського пропаганди, якраз саме вона й поширяла місце в громадському ґрунті для коріння зіберівського посіву серед народницької ниви, якраз вона й годувала це коріння своїми життьовими соками, підготовляючи собою мимохіть, в протилежному собі ідеологічному напрямкові, недалекий виріст з цього коріння нових, міцніших паростків, що так викохалися згодом в міцного соціал-демократичного дуба.

Драгомановщина — по суті паросток ліберально - культурницького народництва, що акліматизувавшись після 1873 року при зіберівському посіві в самостійну течію, за гаслом анархо - федералізму, зразу клином вбився проміж наше революційне народництво та наш початковий марксизм. Драгоманов бо, після того, як 1873 року за впливом Зібера й Подолинського одрікся свого культурницького аполітизму й сам став „радикалом“, до марксизму все - таки не прийшов, навіть в компромісно - практичному оформленні Подолинського, а став складати від перших днів свою окрему позицію, яка, як знаємо, оформилася спершу в „Передньому слові до Громади“ 1878 року, згодом в його розвідці „Шевченко українофіли и соціалізм“. Позиція ця бралася, з одного боку, з анархо - еволюційної теорії прудонівського, не бакунівського зразку, що признає й сам її автор¹⁾, що її й було підкрашено Драгомановим на лад „федерального западництва“ за гаслом: „космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формі“²⁾, з другого боку, дещо засвоїла вона собі й зіберівського марксизму, що зневолив її не тільки прийняти за основну рухову силу суспільства на шляху до соціалізму, не одне селянство, а ще й пролетаріят³⁾, та ще й визнати, що цей соціалізм мислиться не як суб'єктивне, а як об'єктивне майбутнє попереднього розвитку капіталізму⁴⁾. З тих двох джерел, шляхом компромісу проміж пролетарським марксизмом та селянським народництвом і вийшов по суті драгомановський анархо - федеральний мужицький опортунізм, і вийшов драгомановський радикалізм, виросла драгомановська теорія „громадівського“ соціалізму, як анархо - федералістична проблема мужицько - робітничого майбутнього, можливого „тільки у певній ступневості і при високому розвитку мас, більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань“⁵⁾.

Правда, після 70 - х років Драгоманов знов став повертати до свого ліберально - культурницького пня, цеб - то, не одрікаючися свого гасла „громадівського соціалізму“, як програми максимум, став на той час видвигати конституційно - ліберальну програму, як програму мінімум, але його теорія, складена в 70-х роках, залишилася й надалі політичним заповітом для тієї течії, що, визволяючися од революційного народництва, не встигала дійти до марксизму, а через це й залишалася на роздоріжжі, блукаючи на перевалі дрібнобуржуазного радикалізму.

1) „Листи до Ів. Франка“, стор. 133.

2) Драгоманов. Листи на наддніпрянську Україну, стор. 30.

3) „Громада“, 1879, стор. 103—205, 211, 213.

4) „Громада“, 1879, стор. 203—205.

5) Драгоманов. Автобіографія, стор. 29.

Драгомановщина, як сказано, стала складатися в нас вже в половині 70-х років, підбираючи собі ґрунт поруч Зіберівської теорії й Подолинського практики так серед київської, як і серед одеської „Молодої Громади“. Будучи з природи „комбінацією інтересів лівого крила селянського нагромадження, а вкупі з цим ще й інтересів робітничої класи“¹⁾, та ще й комбінацією на виразно національному ґрунті²⁾, драгомановщина, що боролася з Зібером та Подолинським за гегемонію в „Громаді“, безперечно могла рахувати на свій переважний вплив на тих членів „Громади“, що „не вдумались в соціалізм до кінця“, вона його спершу начеб-то й завоювала, придаючи назовні „Громаді“ зразу свою політичну платформу, не подолинсько-зіберівську, через що й склалося вражіння, що „Громада“—драгомановська організація, не подолинсько-зіберівська.

Основне, що могло захоплювати Драгомановим тогочасні та прийдешні революційні кола української молоді взагалі, це його позиція в національному питанні. Тоді, як Зібер та Подолинський, як справжні інтернаціоналісти, хоч і на національному ґрунті, цікавилися національним питанням остільки, оскільки воно було соціальним, то Драгоманов, не вважаючи на весь його „космополітизм“ та „європеїзм“, все-таки більше був українським націоналістом, аніж інтернаціоналістом³⁾, цеб-то цікавився соціальними питаннями остільки, оскільки вони було національною проблемою, як це й сам він формулював в „Передньому слові“, мовляв, „українець, який не став соціалістом, виявляє тільки, що він не додумав до кінця, так як український соціаліст, що не приєднався до українського руху, також не довчився, не додумав до кінця“⁴⁾.

Оцей український націоналізм Драгоманова, між иншим, і став перегородою проміж ним та марксизмом. Аджеж цей марксизм, що проповідував, як шлях до соціалізму, робітничу революцію за робітничу державність, замість середньовічної феодальної та буржуазної, на думку Драгоманова, не давав начеб-то гарантії на політично-державне визволення поневолених націй, в першу чергу таких „неісторичних“, цеб-то бездержавних націй, якою являла українська народність. Через це драгомановський націоналізм, хоч і приєднався до гасла робітничого руху за своє класове визволення, але й не кидав мужицької справи—основи власної

¹⁾ М. Яворський. Нарис з історії революційної боротьби на Україні, стор. 44.

²⁾ Пор. Драгоманова статтю на тему про малоруський інтернаціоналізм, вміщену в *Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik* за 1880 р., стор. 422—431.

³⁾ Пор. М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху, стор. 81.

⁴⁾ „Громада“, 1878, № 2, стор. 85.

„неісторичної нації“, і тому то і засвоїв собі анархо-федеральну теорію, що обіщувала забезпечити оцю „неісторичну“ народність українську перед новим, на думку Драгоманова, чужо-державним поневоленням цієї народности¹⁾. Через це драгомановський націоналізм врешті напивав з усіх боків і на податливого Подолинського, що, не бажаючи поривати свого співробітництва з Драгомановим, в політичних своїх виступах програмових весь час начеб-то навмисно оминав проблему шляхів переходу капіталізму в соціалізм, хоча захоплювався ідеєю „Volksstaat“, що про неї, як нашішливо висловлювався Драгоманов, наївно мріяли німецькі соціал-демократи²⁾.

Але драгомановський націоналізм—не отой націоналізм, що його несла буржуазія в розрізі своїх національно-економічних інтересів за політично-державне самовизначення цих інтересів, що його несла й наша дрібна буржуазія, й собі леліючи таку надію, хоч би в межах національно-територіальної автономії. Це навіть не націоналізм отого соціал-націоналіста, що хоч і ставив собі за мету визволення праці від експлоатації, але це визволення довбачав лише через попереднє утворення гегемонії власної нації, як це, приміром, на той час проповідував в Польщі Б. Лімановський. Драгомановський націоналізм—це націоналізм пригніченого нашого мужика, що своє класове визволення бачив не тільки у знищенні чужого капіталу, не тільки у знищенні чужої держави, але й взагалі держави, хоч би й робітничо-селянської держави, лякаючися, щоб вона знов не задумала чужою національно більшістю його розпорошені сили. Це націоналізм, що ненавидів усяку національну більшість, не маючи надії сам стати цією більшістю, а через це й змагав до роздріблення пануючих більшостей національних за анархо-федералістичним принципом, жертвуючи навіть власним своїм політичним самовизначенням, що могло принести організацію власної національної гегемонії, тоб-то національної більшості посеред інших національних більшостей.

Через отакій свій націоналізм, захований за космополітизм, Драгоманов від перших своїх політичних виступів і зайняв непримириму позицію до російських та польських революціонерів-державників того часу, докоряючи їм не без причини й цілком до речі слушно в тому, що вони за гаслами соціалізму на ділі кохають настоящий великодержавний шовінізм. Проблема такої української незалежності, що вирішується серед анархо-федерального слов'янського укладу, як програма на завтра, питання автономности українського

¹⁾ Див. „Громада“, 1878. Переднє слово, стор. 86.

²⁾ Драгоманов. *La Tyrannie en Russie*, Genève. 1881, стор. 3 (цитую за В. Черкезовим „Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами“, Женева, 1882, стор. 43).

революційного руху від російського та польського, як тактика на сьогодні, і були оцим коником, що на ньому, за гаслом „космополітизм в цілях, національність у формі“ виїжджав Драгоманов в слушній критиці націоналістичних ухилів тогочасного революційного руху російського й польського, докоряючи так одному, як другому, що його „псевдокласическая проповедь против национализма... подставка вместо международной привилегированных официальных народностей... и в конце концов обращает таких псевдокосмополитов из противников „общего врага“ в его союзников“¹⁾).

Але оця гостра критика національної політики в першу чергу російського народництва, що наробила йому стільки ворогів та порізнила його навіть з найближчими своїми співробітниками, що з'єднала Драгоманову чимало послідовників серед української молоді, навіть з-поміж ліберальних українських кіл, з другого боку, одночасно й гостро виступала й проти українського політичного націоналізму. Вона докоряла йому за те, що, виступаючи проти космополітизму, „національність і мову ставить собі, як самоціль, а через те й рве не тільки єдину провідну нитку безпохибного людського поступу, але й саму підставу відродження національностей, відкриваючи дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції“²⁾. „Мова не святощ, не пан людини, ані народу, а слуга його“, що „мусить нести в маси народу просвіту як - найлегшим способом“³⁾, оце така перша його теза в цій критиці, що її поставив Драгоманов над національною політикою галицьких народовців вже в знаменитому „Одвертому листі з України“ до „Правди“ 1873 р., і що її згодом оформив з нагоди дискусії з галичанами з того самого приводу. „Ми признаємо національності, як факт, як результат певних природних і історичних обставин народного життя. Ми признаємо, що цей факт завжди треба мати на оці при громадській справі. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної й соціальної в почуттях і інтересах національних, бо инакше ми б заплуталися в усяких суб'єктивностях“⁴⁾ — це друга теза Драгоманова в названій критиці українського націоналізму, оформлена, як і перша, в названій дискусії.

Такі основні міркування Драгоманова в національному питанні, що вперше поставили основи до теорії національної проблеми на Україні, змагаючи стати вже на той час

¹⁾ Драгоманов. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос, стор. 14.

²⁾ Драгоманов. Листи на наддніпрянську Україну, стор. 28.

³⁾ Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. 1915, вид. УПСР, стор. 113.

⁴⁾ Драгоманов. Листи на наддніпрянську Україну, стор. 37.

провідним гаслом національної політики в нашому революційному русі. Але поки - що вони ще не звертали цієї зброї і проти власного національного шовінізму, а тільки проти російського та польського, що й єднало йому послідовників перед Зібером та Подолинським. Вони не загострювали її й згодом проти власного шовінізму, не зважаючи на критику Драгоманова цього шовінізму, що й вчинило його так популярним серед сучасного й майбутнього українського громадянства, що хапалося за першу половину його вчення, виносячи Драгоманова вкупі з цим на п'єдестал батька українського соціалістичного руху, тоді як російське громадянство так і нав'язало йому незаслужений штамп батька українського націоналізму й шовінізму.

На жаль, ще до сьогодні не стерто цього штампу навіть в науковому досліді. А треба признати, що ці виступи Драгоманова в національному питанні справді заслуговують на особливу увагу дослідника нашого часу, тим більш, що вони стосуються не тільки однієї української національної проблеми, а взагалі проблеми пригнічених націй, зокрема єврейської національної проблеми та з теоретичного й практичного боку в окремих моментах мають своє значіння подекуди й на сьогоднішній день, очевидно, коли одкинути помилкову, дрібнобуржуазну, анархо-федералістичну основу цих виступів. А вже на той час, серед загального погромного ставлення до єврейського національного питання, яке залюбки в ті часи, навіть в революційних колах вирішувало за принципом протиставлення єврейського „распределительного труда“ україно-руському „производительному“, вони мають окреме своє значіння. Драгоманов бо перший ¹⁾ виявив всю безосновність такого протиставлення, заявляючи, що „в настоящее время только треть евреев украинской области может быть причислена к явно эксплуататорскому классу, другая же треть должна быть отнесена к классу рабочему“ а через це „для социалистов украинской области представляется делом особенной важности — отделение рабочих еврейских масс от еврейских капиталистов и соединение еврейских рабочих с рабочими других племен“ ²⁾. Для здійснення цієї мети Драгоманов вже 1880 року організував в Женеві єврейську соціалістичну групу, що мала пропагувати наведені вище гасла, збирався організувати „вольную еврейскую типографию“, випустив в цій справі навіть окрему відозву за підписом Павлика й Подолинського та вніс її як

¹⁾ Перший виступ Драгоманова в єврейському питанні див. в статті „Евреи и поляки в Юго-Западном Крае“, „Вестник Европы“, 1875, № 7, з приводу статистичного досліді П. Чубинського на цю тему в „Трудах етногр. статист. экспедиции в зап. русский край“ за 1872 — 1875 роки.

²⁾ Драгоманов. Великорусский интернационал, стор. 103.

проект резолюції на женеvській конференції російських та польських революціонерів 1880 року. На жаль, „замысел этот, встреченный враждебно как поляками, так и русскими псевдоинтернационалистами, так и украинскими националистами, не привел,— як каже сам Драгоманов,— пока ни к чему“¹⁾.

Очевидно, що ця позиція Драгоманова в національному питанні не могла бути до вподоби руським революціонерам з табору „Вперед“, „Набат“, „Народня Воля“, як не могла бути до вподоби й його боротьба з „самобытничеством“ та „модерною пугачовщиною“, що через їх намічався народниками шлях до соціалізму. А Драгоманов і в цьому питанні, як еволюціоніст, зайняв супроти народництва зразу непримиренну позицію, висловлюючись проти того, що „велика корінна зміна всіх громадських і господарських порядків, котру звуть „соціалістична революція“, може стати ділом одного великого повстання“²⁾. Згадаймо хоч би його відповідь Кравчинському на його статтю в „Землі й Волі“ про переодягання російського соціалізму з німецького плаття в домашню „сермягу“. „Руські соціалісти,— писав Драгоманов,— можуть робити спроби скидати німецьку одержу з свого соціалізму й одягати його хоч в „родильну сорочку“ розкольників, або й в „кафтан“ самозванного крестьянского царства — все одно европейство й европейський соціалізм прийде до них і в села з городів, котрим од Европи вже не одіrvатись“³⁾.

Оця вперта боротьба Драгоманова з „модерною пугачовщиною“ та „гайдамаччиною“ й наказувала Драгоманову шукати весь час спілки з Зібером та Подолинським, хоч як негативно ставився він і до їхньої ідеалізації оцього „Volksstaat“ німецької соціал-демократії, подібно, як об'єднувала Драгоманова з руськими анархо-федералістами з „Общини“ його національна платформа, хоч як протилежні були його західньо-европейські думки „самобытничеству“ руських федералістів. Цією своєю боротьбою з „модерною пугачовщиною“ та „самобытничеством“ Драгоманову вдалося навіть притягти на свій бік і декого з лідерів з „Общини“. Згадаймо

¹⁾ Драгоманов. Великорусский интернационал, стор. 103. В примітці до цієї думки Драгоманов зауважує, що тільки одно „украинское и еврейское „братство“ в Елисаветграде попробовало возможность соединения евреев и украинцев в совместном производительном труде“. В одеському архіві ми знайшли підтвердження цієї справи, що її намагалися здійснити „Лисаветградська організація соціалістична“ (народовольчеська?), єврейсько-українська, в якій, до речі, відігравав основну роль Михалевич та відомий письменник Іван Тобілевич (Одес. окр. арх. фонд новор. ген.-губ., справа № 306, за 1884 рік; Одес. Іст. Рев. Арх. фонд одес. суд. палати, № 53, за 1884 рік).

²⁾ „Громада“, 1878, Переднє слово, стор. 69.

³⁾ „Громада“, 1879, стор. 218.

заходи Драгоманова, що вкупі з Жуковським, Аксельродом, Клеменсом та Ралле планував утворити в Росії проти народників - державників соціалістичне окреме товариство, як „западническо-федеральний підкоп під „самобитничество“ и „обрусение“ господствующего в 79—81 годах кружка рус. соц.-рев.“¹⁾, для чого й було вислано Аксельрода в Росію, Павлика — на Україну, Ралле — в Басарабію з метою організації такого „підкопу“ на місцях²⁾. З другого боку, оця боротьба зневолювала Драгоманова шукати своїх спільників усюди, навіть серед лібералів, через те й дався Драгоманов втягнути через А. Мальшинського в підставлений Ігнат'євим орган „Вольное Слово“. Орган цей засновано 1881 року, начеб-то з пропозиції земців-лібералів з „Земського Союзу“, на ділі чорносотенною організацією „Священная Дружина“, після акту 1 березня 1881 року, з метою боротьби з революціонерами їхніми власними руками з табору пропагандистів-народників³⁾. Ця позиція Драгоманова нарешті довела до того, що Драгоманов гостро став осуджувати й сам акт з 1 березня 1881 року, написавши з цього приводу окрему брошуру⁴⁾. А це й загострило й так жорстоку вже боротьбу руських народників з Драгомановим, загостило ще й на особистому ґрунті до того, що Драгоманова з приводу його участі в редакції „Вольного Слова“ стали неслухно запідозрювати навіть про шпигунство.⁵⁾

Серед цієї боротьби небаром прийшло до розриву проміж Драгомановим та його однодумцями-федералістами з „Чорного Переділу“ з Плехановим, Дейчем, В. Засуліч, що й собі стали запідозрювати Драгоманова в зрадництві. Його посуджено в пропаганді проекту програми згаданого вище „Южно-Руського Робочого Союзу“ в Києві, що його привезено в Женеву для розгляду в окремій комісії з Драгоманова, Плеханова, Стефановича, Дейча й Жуковського і який потайки спалив Стефанович, обвинувачуючи Драгоманова в її захованні⁶⁾. За розривом з „чорнопредільцями“ пішов 1882 року розрив і з однодумцями Драгоманова

¹⁾ Мова йде про „Народню Волю“.

²⁾ „Листи Драгоманова до Івана Франка“, стор. 133.

³⁾ Див. статтю В. Зайцева в „Общем Деле“ за 1881 рік, № 46; В. Богучарський. Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х годах; його статтю „Земский Союз“ или „Священная Дружина“ в „Русской Мысли“, за 1912 рік, № 9.

⁴⁾ „La Tyrannide ven Russie“, 1881.

⁵⁾ Див. брошуру Л. Черкезова „Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами“, Женева, 1882.

⁶⁾ Пор. „Листи до Івана Франка“, стор. 135. На жаль, і до сьогодні ще не знято цього важкого й безосновного обвинувачення на Драгоманова, що його нещодавно ще раз повторяв Л. Дейч на сторінках „Пролетарской Революции“ (1923, № 8), хоча й сам раніш характеризував Драгоманова, як чесного революціонера („Вестник Европы“, 1913,

з „Общини“, спершу з Жуковським, згодом і з Аксельродом¹⁾, що остаточно приєднався до „чорнопередільчеської“ групи Плеханова, Зазуліч і Дейча та вкупі з ними підписав „Открытое письмо“ з обвинуваченням Драгоманова в справі пропавшої грамоти.

Правда, і серед „Молодої Громади“, як це ми бачили, не щастило Драгоманову. Одним за одним стали одходити од його спершу кияни, згодом одесити, припиняючи одночасне висилання допомоги на видавництво „Громади“, одходити стали якраз навіть ті, що схилялися більш до його позицій, аніж до Зібера й Подолинського. Вони й собі кидалися в революційне народництво, захоплюючися гаслами терору. На початку 1880-их років прийшов розрив до того, що біля нього залишився тільки гурток таких лібералів-земців, як М. Ковалевський, Ліндфорс та дехто з „радикалів“, як Ляхоцький, Павлик то-що. Знамениті Драгоманова „Листи до Киян“ з 1886 р.²⁾ прегарна ілюстрація до того становища, в якому опинився Драгоманов через свої нелади з „громадянами“.

Але як би там не було з відходом Драгоманова від його позицій другої половини 1870-их років, все-таки драгомановщина чимало причинилася до того, що зачароване народницьке коло було раз назавжди розірване. Якраз драгомановщиною підсилено було серед тогочасної революційно-народницької інтелігенції зіберівсько-подолинський прорив, і хоч за собою вона не встигла на той час повести організованих кадрів, але її критика народництва і зі свого боку загострила оцю зброю, що нею скористалися небаром марксистські сили в боротьбі з народництвом і яку вперше в робітничі руки дала Зіберова та Подолинська пропаганда. І те, що робітничий рух в нас в другій половині 70-х років не потонував з головою в революційному народництві, що не загубив свого гасла, що визволення робітничої класи є справа її власних рук, а тільки зупинився на пристосовання своєї класової боротьби до народницької практики, в цьому подекуди заслуга й драгомановщини, що, хоч сама безпосередньо й не була зв'язана з нашим робітничим рухом, а з інтелігенцією, але до останнього моменту і зі свого боку намагалася впливати на ідеологів тогочасного робітничого руху на Україні, гальмуючи

Х, стаття „М. П. Драгоманов в изгнании“), яким признавали його й інші (Б. Кистяковский. Страницы прошлого, М., 1912; його ж „Орган Земского Союза“, „Вольное Слово“ и легенда о нем, „Русская Мысль“, 1912, XI). Сам Драгоманов, крім приватного роз'яснення цієї справи в листі до Дмитревського 1886 року (див. „Листи до Ів. Франка“, стор. 133), мовчав презирливо на всі оці обвинувачення.

1) „Листи до Івана Франка“, стор. 134.

2) М. Драгоманов, листи до Івана Франка, ст. 153 і сл.

чимало з їх на повороті від зіберівської платформи до народницьких гасел і народницької бойової чинності. Київський „Южно - Русский Рабочий Союз“ — зразок цього намагання. Що київський Союз Щедрина та Ковальської чимало мав звязків з попередньою пропагандою зіберівського гуртка, а то й „Громади“, про це зараз сумніватися не приходитьсь. Аджеж він виріс безпосередньо на ґрунті, підготованим зіберівськими гуртками. Але й драгомановщина, що якраз в той час і собі на свій лад планувала на Україні втворення соціалістичного товариства, що за час кризи в „Громаді“ і перемоги народницьких течій намагалася вести пропаганду на Україні за єднання собі послідовників до своєї програми, що висилала туди Аксельрода з цим „наброском“ програми, що про нього згадує Ковальська, і що його, як кажуть наші дані, зладжено було Павликом, безперечно й собі причасна була до появи цього „Союзу“, намагаючися підчинити київський робітничий рух під свій вплив. Правда, організаторам цього „Союзу“ не до вподоби була привезена од Драгоманова Аксельродом програма наміченого Драгомановим „западническо - федерального“ підкопа під „самобытничество“, не до вподоби, як каже Ковальська, „своим характером, очень расплывчатой программы какого то перехода от народничества к марксизму“¹⁾. Вони й одхилили цю програму, розробивши нову на свій лад, але все-таки послали її в драгомановську комісію женеvську для одобрення, де й пропала вона в руках Стефановича. А все-таки факт звязку Драгоманова з київським „Союзом“ залишився фактом, хоч програма цього „Союзу“ навіть в редакції Л. Ковальської, начеб-то далеко відійшла від того, що було оголошено Драгомановим, начеб-то вже ближче підходила до того, що було оголошено Подолінським в „Громаді“, в скороченні зберігаючи навіть і форму останньої в редакції Ковальської. Правда, Драгоманову так і не вдалося підчинити під свій вплив київський „Союз“, хоч і були серед його організаторів такі близькі до „Громади“ діячі, як Іван Присецький, Софія Богомолець, уроджена Присецька, Марія Присецька²⁾, що вже якраз в той час стояли на роздоріжжі проміж зіберівсько-подолінською платформою та народництвом, одмовляючися від своїх надій „на реализацию в жизни в близком будущем выводов научного социализма“³⁾. Воно й не могло вдатися. Замічні бо все ще були традиції зіберівської пропаганди й серед їх, що й тепер не припиняли звязків з провідником того „научного социализма“, з Подолінським, ще й тепер вкупі з Подолінським видавали в імені „Союзу“ під вражінням акту з 1 березня 1881 року

1) Центрархив „Южно - Русские Рабочие Союзы“, стор. 201.

2) Пор „Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи“, I, стор. 32 — 34, VII, стор. 15.

3) Центрархив, „Южно - Русские Рабочие Союзы“, стор. 265.

агітаційні прокламації, збиралися навіть вкупі з ним видавати спеціальний летючий листок для робітничої пропаганди¹⁾ та повести пропаганду й проміж селянством, для чого й було видано ними окрему прокламацію „Слово тайного братства Земля й Воля до всіх добрих людей“²⁾, одночасно все-таки одмежовуючися од народників навіть з течії „чорнопередільців“, мовляв, „нічого не будуть мати спільного з Плехановим, Стефановичем, Дейчом“³⁾. Чи могли вони піти в таких умовах за опортунізмом Драгоманова? Безперечно, що там, де йшло питання про активну боротьбу, бути цього не могло. Київський „Союз“ через те й залишився на роздоріжжі проміж Зібера та Подолинським і народниками-терористами.

Але які б там не були невдачі Драгоманова в його спробах звязати себе безпосередньо з тогочасним робітничим рухом, вже одна його критика бунтарського народництва в ім'я західньо-європейських гасел була вельми позитивним явищем в тогочасному процесі складання нових ідеологічних шляхів. Аджеж вона й прочищувала собою народницький ґрунт для цих шляхів, що на них двигалася наша робітнича класа до революційного марксизму. Аджеж і вона (драгомановщина) була поруч Зібера та Подолинського тою школою, що в ній виховувався й дехто з „чорнопередільців“ на майбутніх марксистів, хоч сама вона ніколи не збиралася стати на марксистський шлях. Аджеж і після 70-х років не переставала вона бути тією школою, що через неї проходили від народництва ті чи інші адепти марксизму на Україні, організатори робітничого руху.

Таким чином, поруч Зібера й Подолинського ще й драгомановщина чимало причинилася для визволення нашого робітничого руху від народницьких впливів. І цю свою роль відігравала вона й у 80-х роках, навіть тоді, коли стала на платформі програми-мінімум, пропагуючи конституційно-ліберальні гасла. Навіть тоді її кличі з 70-х років чимало мали своїх послідовників серед нашого робітництва. Згадати хоча б Ю. Мельника та П. Тучапського, що виховалися на драгомановщині і через неї прийшли до марксизму. На жаль, наша історіографія революційного руху замовчувала дотепер не тільки Зібера й Подолинського, але й Драгоманова в їх історичній ролі серед цього руху. Починаючи з Аксельрода, що, хоч і признавав велетенські заслуги для революційного руху в Росії „Громади“ в цілому, в тім і Драгоманова, все-таки рішив замовчати ці заслуги, мовляв, вона, „Громада“, й так сама про себе скаже⁴⁾, починаючи

¹⁾ „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“. III, стор. 385, 420, 421.

²⁾ М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине, стор. 96.

³⁾ „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 385.

⁴⁾ Див. його огляд революційного руху в Росії, вміщений в „Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik“, за 1881 рік, стор. 263.

з Черкезова, що тільки такі зневажливі слова знайшов для оцінки Драгоманова й всенької „Громади“, що прийшлося йому ж таки однодумцям припинити поширення його брошури „Драгоманов з Гадяча“, — з суб'єктивних міркувань і зараз ще чомусь - то не пригадує собі наша історико - революційна історіографія ролі „Громади“ та її ватажків в того - часній революційній боротьбі, механічно звалюючи її в сепаровану од революційної боротьби кучу „українофілов“, і хоч Драгоманова все - таки не встигла цілком „забути“, та вже цілком „забула“ про Зібера й Подолинського, просто викресливши їх з історії нашого робітничого руху та замінивши їх органічний зв'язок проміж марксизмом та оцим рухом на принагідне й самобутнє пробудження нашої робітничої класи. А тимчасом об'єктивний дослід зараз, і що раз, то більше дає нам даних про цей їхній органічний зв'язок з робітничим рухом того часу, що - раз більше переконуючи, що без їх роз'яснення ідеологія нашої робітничої класи 70 - х років справді безпомічно висіла би, як і висіла дотепер, в пустому просторі народницького „самобутництва“.

Але не тільки один подніпровський робітничий рух 70 - х років в своєму ідеологічному вишколі органічно зв'язаний з Зібером, Подолинським, вчасти й Драгомановим, з оцими двома течіями, що, взаємно себе доповняючи своїми, хоч і окремими, та спорідненими напрямками, першою стали основою для спроб ідеологічного оформлення нашої робітничої класи після виходу її з народницької школи. Не менше зв'язаний з ними і галицький робітничий рух, хоч і там прийшлося йому чималими йти зворотами та поворотами на шляху шукання першої власної класової програми.

Галичина на переломі 60 - х та 70 - х років, як і подніпровська Україна, після гнітючої пустки з половини 60 - х років, що „не тільки знищила плани молодих політиків, але й покалічила їх морально, відобразивши надію на краще майбутнє“¹⁾, виходила знов на шлях політичного життя. Як на Подніпрянщині народницька молодь, так у Галичині народовецька молодь згрупована біля „Правди“ (1867—1884), перша стала в центрі цього оживлення, що серед опортуністичного старого „рутенства“ повіяло свіжими течіями, протиставляючи себе так москвофільству, організованому „Словом Дідицького і „Товариством ім. Качковського“ Наумовича, як і реакційно - клерикальній „Руській Раді“, що намагалася примирити галицькі політичні течії з австрійським

¹⁾ Див. статтю Терлецького в „Правді“ за 1874 рік: „Галицько - руський народ і галицько - руські народовці“, що вийшла окремою брошурою в „Літературно - науковій бібліотеці“, вид. „Спілки“, під назвою „Москвофіли й народовці в 70 - х роках“, Львів, 1902.

централізмом, як і, врешті, наявно опортуністичний, хоч і народовецькій організації, що групувалася біля „Основи“¹⁾.

Але галицький молоді - народовецький рух не встиг стати такою політичною школою для молодого робітничого руху, яким стало до нього російсько - українське народництво. Він сам був ще й собі настільки опортуністичний в соціал - політичних питаннях²⁾, що навіть такий подніпровський ліберал - народник, як Нечуй - Левицький, і він докоряв галичанам ще 1878 року в передовій статті до „Правди“, мовляв, що вони не можуть не цікавитися соціальними питаннями та, проповідуючи народницько - українські погляди, не можуть не ставити їх на соціальний ґрунт³⁾. А цей народовецький опортунізм виявлявся на кожному кроці. Програмова брошура галицьких народовців „Політика русинів“, складена 1873 р. з нагоди виборів до парламенту С. Качаю за псевдонімом Н. Загірного, вона настільки ще мала в собі цього опортунізму, та ще й ультрамонтанського націоналізму, змішаного з шовінізмом, що навіть Драгоманов, який сам у той час щойно одходив од культурницького опортунізму, і він вирішив негайно поспішити в редакцію „Правди“ з пересторогою проти цього опортунізму. Драгоманов і склав тоді „Одкритого листа з України“⁴⁾, зібравши під його 31 підпис тогочасної київської радикальної молоді, виявляючи свою окрему думку про українську національну проблему, аніж ту, що її розвивала „Правда“ в названій брошурі. „Той, хто зветься руським і говорить про однастайність усіх руських племен, але піде голосувати в Державній Думі проти прав усіх і кожного слов'янського народу, той не знайде собі симпатії у освіченій громаді в Росії — категорично заявляли кияни галичанам. — Той, хто піде проти свободи совісти й освіти за ультрамонтанство і хто хоч би признав федералізм країв та рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свободи й народоправства, а в питаннях культурних — свободи розуму, той хай не покликується на народ і народовців на Україні“⁵⁾. Правда, не всі носії національного руху на Подніпровщині поділяли оцю драгоманівську критику галицького народовецького життя того часу. Аджеж поруч цього свого опор-

¹⁾ Див. про це, крім названої вище брошури О. Терлецького, статтю Драгоманова за підписом *М. Д-ов* „Русские в Галиции“, вміщену в „Вестнике Европы“, за 1873 рік, I — II, та вміщену там же його статтю „Литературное движение в Галиции“, IX — X. З новітньої про це літератури пор. *К. Левицький*. Історія політичної думки галицьких українців. I, Львів, 1926, стор. 103 — 134.

²⁾ *М. Яворський*, Нариси з історії революційної боротьби на Україні. I, стор. 356 — 364.

³⁾ „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 60 — 61.

⁴⁾ *М. Драгоманов*. Австро - руські спомини. Стор. 226.

⁵⁾ „Правда“, 1873, № 19, пор. „Австро - руські спомини“, стор. 230 — 231.

тунізму молоде галицьке народовецтво мало ще й стільки своїх життєвих моментів для тогочасного національного руху, що проти докорів за „Одкритим листом“ киян не могли не стати на його захист подніпровські „самостійники“, написавши з цієї нагоди до „Правди“ й зі свого боку „Одкритий лист з України“. В цій контрвідповіді „лівобережці“ в числі 24, не погоджуючися з „київським“ листом, приєднувалися демонстративно до позиції „Правди“, зокрема до її націоналістичної тактики, виходячи з того, що всякі засоби гарні, якщо ведуть до національного визволення та з національної справи „не роблять послугу цілям чужинців та ще й в умовах великого небезпеченства винародовлення“, в яких „головною цілею є хоронення своєї національності й розвій свого народу, окремішого як від польського, так і від великоруського, і що тій головній цілі повинні підклонятися всі інші питання розвою й поступу“¹⁾.

В чому ж бачили вони все - таки ці життєві моменти молодого галицького народовецтва 70-х років, що одкидало за словами своїх лідерів К. Сушкевича та В. Барвинського „соціяльну квестію“ з власної політичної програми, що й собі йшло на компроміс з австрійським централізмом проти автономних змагань підлеглих Відневі слов'янських племен? А в тому, що воно, молоде галицьке народництво, одкидаючи формально „соціяльну квестію“ з своєї програми з політичного боку, на ділі її проводило з економічного боку, проводило за принципом „обагачування“ селянської маси, цеб - то за принципом активного спомагання розвитку національного дрібного капіталу, що організувався на селянському секторі нагромадження. Аджеж принцип „обагачування“, хоч одкидав формально „соціяльну квестію“, все-таки організував селянський сектор нагромадження не так просто собі, ради самого нагромадження, а проти шляхецько-дідичівського сектору, організував виразно під гаслом українського націоналізму. Бо й справді. Чи не було якраз оцією „соціальною квестією“ знамените народовецьке гасло: „Геть усякі непорозуміння! Всі до одного, сполученими силами за національну справу!“²⁾.

Але отакі життєві моменти галицького народовства, хоч по суті й собі складали політичну школу для галицького суспільства, все-таки вони для галицького робітництва тієї школи скласти не були в силі. В Росії народницька політична школа для пролетаріату складалася революційними силами, що, виступаючи на захист селянського сектору нагромадження, бачили основне своє завдання в боротьбі з середньовічним самодержавним феодалізмом, оформляючи його

1) „Правда“, 1874, № 3.

2) „Правда“, 1874, № 3.

в проблему селянського соціалізму, як програму буржуазного переустрою Росії. В Росії таким чином серед народницьких змагань на перше місце й висовувався оцей політичний момент, що міг стати за засіб політичного вишколення нашого пролетаріату. Не те в Галичині. Галицькі народовці, скеровуючи в умовах буржуазного парламентаризму австрійського свою боротьбу проти гегемонії польського шляхетства, свого головного ворога бачили якраз не в бюрократичному устрою Австрії, а в автономії польського шляхетства в Галичині, через що, захищаючи перед цим шляхетством свої класові й національні інтереси, цеб-то й собі виступаючи на захист того ж самого селянського сектора нагромадження, мимохіть єдналися з австрійським бюрократичним централізмом, що й собі боровся з польським націоналізмом та його визвольними змаганнями. Вікова неволя в лабетах цього шляхетства ще свіжо стояла в пам'яті галицького суспільства, щоб воно могло повірити в демократичні гасла, висовувані польським націоналізмом вкупі з ідеєю реставрації непідлеглої Польщі в межах до 1772 року та піти з ним вкупі проти оцього австрійського бюрократизму, що після окупації Галичини весь час кокетував „рутенів“, виконуючи старе гасло „divide et impera“.

Через те галицьке суспільство, навіть молоде народовецьке, й трималося обіруч за австрійський феодалізм, якщо вже не нейтралізувало себе в боротьбі з цим феодалізмом. Через те й взялося славетне опортуністичне галицьке політиканство. І коли в російській Україні росла в народницькому рухові в першу чергу тенденція конфедерації революційних сил різних націй в боротьбі за спільні соціально-економічні й політичні гасла, в той час в Галичині, навпаки, складалась перед усім оця тенденція протиставлення рухових сил української нації загальному, в першу чергу польському опозиційному рухові проти австрійської реакції 70-х років, а тим самим і спілки цих сил з австрійською реакцією проти цього руху, що її найвиразніше репрезентувало якраз оце молоде галицьке народовство, що серед його й виростав оцей своєрідний національний сепаратизм і шовінізм, не перебираючи в засобах навіть супроти власної демократії, якщо вона згладжувала цей сепаратизм, це протиставлення.

Безперечно, що цей шлях, хоч і був наявно опортуністичний, все-таки в даних умовах міг скласти, ба й складав політичну школу для галицького суспільства, хоч і заперечував формально „соціальну квестію“. Аджеж на ділі й сам він об'єктивно спирався на неї в боротьбі селянського сектору нагромадження проти шляхетсько-дідичівського. А складав він цю школу тим, що й собі навчав протиставляти інтереси цього сектору поміщицькому секторові, з тою тільки різницею, що свою науку починав він з політично-національного

кінця, а не з соціально-економічного початку¹⁾). Але суть в одному й другому випадку виходила одна й та сама для проблеми самовизначення української нації, по цей та по той бік кордону. А що так воно було, згадаймо тільки те, що якраз на той час приходить явище масової появи політичних та культурних організацій у Галичині. Правда, чимало до цього спричинилася політика „обрусення“ й жандармського догляду в Росії, що свою діяльність скеровувала з Подніпров'я в Галичину, підштовхуючи цим україно-галицький рух національний до більшої активності, хоч би супроти москвофілів, але й без того процес політично-організаційний ішов серед молодого й старого галицько-українського суспільства нестримно, починаючи свою нову хвилю розвитку якраз з кінця 60-х років.

На отакому-то ідеологічному фоні, що являвся рефлексом бурхливих 40-х років, на фоні контраверсій проміж двома соціально й національно протилежними секторами нагромадження, при одночасній спільці українського сектора з австрійською реакцією, чи міг політично оформлятися галицький робітничий рух, що його центром якраз була східня Галичина, не західня, якраз саме серце оцієї октройованої в політиці національної боротьби галицького дрібного буржуа? Очевидно, що ні. А не міг він не тільки через те, що галицька школа народовецька для зростання політичного вишколу галицького пролетаріату не могла мати оцих позитивних явищ, що мала вона їх на Подніпров'ї, а, навпаки, вона могла тільки шкодити йому своєю націоналістичною обмеженістю та виключністю, своїм категоричним націоналістичним австрофільством та полонофобським сепаратизмом і шовінізмом. Цього політичного вишколу не могло бути ще й через те, що народовці й не брали галицький пролетаріат, здебільша спольщений, в орбіту своєї дії, навіть у такому напрямку, як це робила народницька школа на Україні, не брали через те, що цей елемент не мав для них у даних умовах не тільки ніякої економічної, але й національної ваги.

Галицький пролетаріат, таким чином, міг залишитися на той час за сферою народовецьких впливів, за сферою національної боротьби, він і залишився на ділі в ті часи на окремому шляху, на шляху стику не з галицькими національно-буржуазними політичними течіями, а з тими, що йшли на його периферії, в першу чергу в самій Австрії та в сусідній Росії, а це мало те значіння, що політичний

¹⁾ Згадаймо хоч би оцю велетенську кампанію галицьких народоців так правого, як і лівого крила серед галицького селянства проти польської автономії в Галичині за віденський централізм, що її проведено в 1871—1872 роках. Див. *М. Драгоманов*. Политические сочинения. I, стор. 337.

вишкіл нашого пролетаріату в Галичині зразу пішов окремим шляхом від народницьких стежок, зразу намагався стати на власну класову позицію, вільну від усяких придатків народовецького утопізму, хоч, як побачимо, й йому все-таки не було під силу відокремитися й надалі від цих народницьких стежок, ба навіть від національно-демократичних впливів.

На переломі 60-х та 70-х років ще не почувалося в Австрії тієї реакції, що розігралася після 1871 року, за міністерства Аверсперг-Ляссера, за міністерства Таффе. За ліберального уряду Гогенварта—Шефле було навіть видано 1870 року так званий „коаліційний закон“, що ним хоч деяку охорону одержувала робітничка класа¹⁾. Правда, одночасно оголошено й закона з 20 липня 1870 року про заборону організацій соціал-демократичних, але в цілому на той час австрійська буржуазія вкупі з бюрократичним апаратом не хапалася ще репресій що до робітничого руху. Причина цих „ліберальних“ настроїв, зокрема що до робітництва, була в тому, що перелом 60-х та 70-х років—це початок високого промислового грюндерства в Австрії, а поруч саме в той час уперта боротьба серед робітництва. Виросла вона, ця боротьба, проміж правою течією, аполітичною, проти лівої—політичної течії з-за питання про шляхи й засоби організації пролетаріату. Праві обмежували свої домагання справою організації робітничих курій, що мали б право, як і промислово-торговельні курії, обирати й собі своїх послів до парламенту²⁾. Ліві зате вимагали загального права виборчого. Надто права течія захищала шульце-делічівські гасла робітничих організацій, тоді як ліва вела пропаганду за лассалівську систему робітничих виробничих асоціацій.

„Ліберальний“ уряд, навіть за короткотермінового міністерства Таффе, оцього згодом неперебирливого в засобах боротьби з робітничим рухом голови австрійського міністерства, зайняв вичікуючу поки-що позицію супроти робітництва, а тимчасом на всі лади спомагав угодовців з М. Менгером на чолі в їхніх змаганнях з „лассалівцями“, що їх ідеологом був А. Шей, почасти ще тоді Г. Обервіндер, з тією метою уряд у той час навіть видав декілька постанов та інструкцій, що в них рекомендовано промисловцям допомагати навіть матеріально організації шульце-делічівських товариств самопомогги, а урядовцям просто наказувано всіма засобами поширювати ідею цих товариств³⁾. Цими заходами й намагалася австрійська буржуазія, що стояла

¹⁾ L. Brüggel. Geschichte d. österreich. Socialdemokratie. Відень, 1922, III, стор. 19.

²⁾ L. Brüggel. op. cit., III, стор. 54.

³⁾ L. Brüggel, op. cit., III, стор. 55.

тоді при владі, оволодіти робітничим рухом для себе, обеззброїти його мирним шляхом. Через те вона й не хапалася ще за ті реакційні засоби, що за них узялася вона небаром вкупі з австрійським поміщицтвом, коли було шульце-делічівську кампанію програно на користь лассалівців з нагоди краху року 1873 споживчих кредитових спілок, організованих за шульце-делічівським рецептом, коли ще й привид Паризької Комуни з 1871 року нищив спокійний сон австрійського буржуа й поміщика.

На цьому - то загальному ґрунті австрійського робітничого руху й виріс галицький робітничий рух на початку 70-х років, черпаючи з нього не тільки перші свої організаційні заходи в боротьбі з капіталом, а ще й свої ідеологічні засоби для цієї боротьби. В звязку з фракційною боротьбою австрійського пролетаріату й серед галицького робітництва пішли змагання про те, чи йти за шульце-делічівською системою, чи за Лассалевою програмою. Аджеж не випадково „найінтелігентніші з нього львівські друкарі“, як каже В. Фельдман ¹⁾, перші організували своє робітниче товариство „Поступ“ на лассалівському принципі, яке й розвязало галицьке намісництво 1873 року, та вживали заходів до організації власного виробничого підприємства за рецептом Лассалю, з чого й виросла відома „Drukarnia zwiazkowa“ львівських друкарів ²⁾. До речі сказати, що й селянський сектор було втягнуто в цю боротьбу, згадаймо, як обидві „хлопоманські“ партії в Галичині так українофільсько-народовська, як і москвофільська, хоч і одпекувалися „соціальної квестії“, все-таки й собі кинулися здійснювати шульце-делічівську програму для селянського сектора нагромаджування, „засновувати позичкові каси громадські, громадські склади збіжжя, купувати гуртом господарські машини, поліпшувати господарство“ ³⁾, борючися таким чином з „нашим лихом — лінивством, та п'янством нашого хлопа“.

Правда, чимало до цього пожвавлення галицького робітничого руху спричинилося в його ідеологічному напрямку не тільки перше знайомство галичан з Зібером та Подолінським 1871 р., але й з польським емігрантом з Росії Болеславом Лімановським, що, починаючи з 1870 року, працював у Львові до 1878 року, до його вислання з Галичини галицьким намісником Потоцьким за запідозріння його в пропаганді серед робітництва революційних гасел.

Б. Лімановський, хоч його дослідник галицького робітничого руху В. Левинський і називає „соціалістичним діячем“,

1) „Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi“, II, стор. 85.

2) „Громада“, 1881, стор. 113.

3) Пор. „Громада“, 1881, стор. 96.

зв'язуючи з ним і початки соціалізму на галицькому ґрунті¹⁾, на ділі соціалістом не був. В. Фельдман цілком справедливо характеризує автора таких праць, як „Patriotyzm i socyalizm“, „Patriotyczna a socyalistyczna rewolucya“, національним революціонером, що „передусім намагався погодити соціалізм з патріотизмом“, що завжди справу соціалізму в'язав найтісніше з справою національною, що змагав до відродження „єдиної“, цеб-то неділимої Польщі від моря до моря²⁾. Але його виступи, що почалися року 1871 масовою пропагандою за робітниче об'єднання й за боротьбу робітництва з експлоатацією, хоч і мали на увазі скерувати її в першу чергу проти Австрії в ім'я визволення Польщі на демократичних основах, все-таки об'єктивно будили одсталі галицькі робітничі маси до класового самоосвідомлення, тим більше, що галицькі народовці і так не гальмували цього процесу, скеровуючи в той час усі свої сили на село, залишаючи галицьке робітництво само собі.

Безперечно, що цей перший прояв робітничого руху в Галичині, хоч і намагався скласти перші контури майбутнього соціал-демократичного руху, все ще цих перших контурів майбутньої соціал-демократії не дав. Не мав їх навіть оцей соціалістичний рух, що розвинувся в Галичині в половині 1870-их років і після того. А вже цілком не мав їх ані перший галицький робітничий орган „Czcionka“, що став виходити за редакцією друкаря Йосипа Данилюка, починаючи з 1871 року, ані перший соціалістичний гурток львівських друкарів, що працював на чолі з Йосипом Данилюком, Августом Скерле та Антоном Маньковським³⁾ в товаристві „Поступ“. Ні один, ні другий не ставив собі навіть ще виразних класово-політичних завдань, а тільки суто економічні, професійні. Але перехід до політичної програми був уже на черзі дня.

Що допомогло галицькому робітництву здійснити цей перехід від дотеперішньої, хоч і складеної за Лассальом, та все таки тред-юніоністичної платформи до політично-класової, хоч все ще далеко не соціал-демократичної програми?

Два явища сприяли цьому. Перше — це початок політичної реакції супроти робітничого руху з боку „ліберального“ ще вчора австрійського уряду, друге — це підсилення політичної пропаганди серед галицького пролетаріату, що взялося в Галичині після 1873 року. Політична реакція взялася в Австрії вже на другий день після „Паризької Комуни“, що так налякала не тільки уряд „залізного канцлера“

¹⁾ В. Левинський. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. Київ, 1914, стор. 12.

²⁾ „Stronnictwa i programu polityczne“, II, стор. 86.— 87.

³⁾ В. Левинський. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. Стор. 15.

в Німеччині, але й „ліберальне“ міністерство австрійське. Програна баталія „ліберальної“ буржуазії за шульце-делічівською програмою року 1873 прискорила й собі цю реакцію, що, махнувши рукою на надію мирного розвалу робітничого руху знутри, взялася за репресивні засоби зовні. Почалося з того, як слушно оцінює цей зворот в австрійській політиці Брігель, що спершу заховано під сукно навіть усі оці незчисленні папірці пролетаріату про охорону праці, не то що вимоги про допущення пролетаріату на рівних правах з буржуазією до парламентарських виборів та включення в куріяльну систему й робітничої курії¹⁾. Де-далі почали розганяти робітничі об'єднання, навіть ті, що склалися за шульце-делічівською програмою, забороняти робітничі збори, робітничу пресу. Цей зворот у політиці супроти робітництва мимохіть поглиблював радикальні настрої серед робітничих мас, настроював їх що - раз більш опозиційно, розвіював лишки надій на добру волю уряду, гонив їх ставити в себе на чергу дня не тільки економічно - професійні питання, але й політичні, та зневолював більш активний елемент навіть до „пропаганди дії“²⁾ щось на зразок російського бунтарства, як це мало місце, напр., у Бориславі 1873 року, коли робітники спалили серед бурхливих заколотів нафтяні копальні.

Безперечно, що серед таких відносин галицький пролетаріат, незалежно навіть від цієї політичної пропаганди соціалізму, що почала його захоплювати з боку першого соціалістичного гуртка галицької інтелігенції, якраз у ті часи складеного в протигагу галицьким народовцям, не міг залишитися при оцій попередній своїй тред - юністичній програмі. А ця пропаганда й собі впливати стала на політичний вишкіл галицького пролетаріату, стала впливати, до речі сказати, вже за рецептом Зібера та Подолинського, з одного, та М. Драгоманова, з другого боку, що й у Галичині шукали своїх послідовників.

Зв'язок галичан з подніпровським соціалістичним рухом почався вже 1871 року за час переїзду через Австрію Зібера з Подолинським за кордон, почався одночасно у Львові й Відні. Вже тоді серед народовської молоді знайшлися перші послідовники Зібера, що серед них треба назвати таких, як Володимир Навроцький та Остап Терлецький.

Правда, до 1873 року впливи молодого подніпровського марксизму на галицьку молодь паралізувалися ще драгомановським аполітичним культурництвом, що його в сяжних листах до цієї молоді став розвивати Драгоманов, переконуючи з свого боку її, що „найбільша слабкість українського

¹⁾ L. Brüggel. Geschichte d. österreich. Socialdemokratie. Відень, 1922, III, стор. 19.

²⁾ L. Brüggel. op. cit., III, стор. 19 — 20.

движення є в тім, що воно мало спиралося на науку“, а через це й радив „обернутись на чисто наукову дорогу видання і критики матеріялізму для характеристики нашої народности“. „Хай ми складемо граматику, словар, видамо твори народньої поезії, видамо те, що валяється в рукописах, зробимо читальники для народу... це й буде основа. Ніхто не скаже тоді: не знаємо вас, може, вас і нема¹⁾. Ще навіть 1873 року переконував Драгоманов галицьку молодь, що „поки ми не виробимо собі лексикона й граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку, не напишемо історії нашого народу й бібліотеки народніх наук, доти мусимо сидіти, посипавши пеплом голову, у політику не лізти і прокламацій не писати“²⁾, остерігаючи перед „загальними фразами з Цюріху“³⁾.

Але після 1873 року, коли й сам Драгоманов повернувся до цих „загальних фраз із Цюріху“, хоч і не став марксистом, почався нестримний посів соціалістичної думки й у Галичині. В той час, як знаємо, наспів „Одкритий лист з України“ до „Правди“, що остерігав галицьких народовців перед „рутенським політиканством“, почалася, між иншим, переписка Драгоманова з редакцією „Друга“, органа студентської львівської громади москвофільської „Академічний Кружок“ на тему „європеїзації“ галицького руху⁴⁾, наладилися ще тісніші взаємини Зіберового гуртка з галицькою молоддю, особливо з тією, що вчилася у Відні, Цюріху, що серед неї не припиняв Подолинський пропаганди за заснування соціалістичного товариства⁵⁾. Вже на цюріхській конференції 1873 року брало участь чимало й галичан (Нагірний, Терлецький, Джулинський, Сливинський). На конференції 1874 року, що її скликано українськими соціалістами в Києві з нагоди археологічного з'їзду, щоб приступити до реалізації планів Подолинського, взяли також галичани участь. Галицьким представником на цьому з'їзді був О. Терлецький, якого й обрано конференцією в „комітет дванадцяти“, що мав узятися за організацію того товариства, обрано ще й за редактора планованого органу цього товариства, за який стала „Громада“. В звязку з цією конференцією 1874 року, після повороту Терлецького з Києва, й появилася в „Правді“ знаменита його програмова стаття „Галицько - руський народ

¹⁾ „Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським“, зладив М. Павлик. Збірник філологічної секції Наукового Т-ва ім. Шевченка. т. XIII. 1910, стор. 13, 17.

²⁾ „Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським“, стор. 262.

³⁾ В Цюріху йшла якраз тоді конференція руських та українських соціалістів у справі організації спільної пропаганди соціалізму в Росії й на Україні.

⁴⁾ Збірник „Іван Франко“, ювілейне видання „Книгоспілки“, стор. 126 — 130.

⁵⁾ Драгоманов. Австро - руські спомини. Стор. 205.

і галицько - руські народовці“¹⁾, що закликала галицьку молодь змінити дотеперішню свою орієнтацію „сліпого патріотизму та ентузіастичного сентименталізму“ на „тверді підвалини реальної науки ясного розуміння народніх інтересів“, що „зложить один образ всесвітнього культурного життя“, поки через неї, „мов у море, сплинуть усі ріки народів і індивідуальностей“, цеб - то, щоб галицька молодь позбулася пустого резонерства, а станула на реальний ґрунт соціально - економічної політики, що допоможе народові „виробити йому справедливе соціальне положення“.

Все це полегшувало посів соціалістичної думки серед галичан. А захоплення галицької молоді соціалістичними гаслами росло на очах. У першу чергу серед віденської та цюрихської колонії. Віденська „Січ“, обравши О. Терлецького на голову після поїздки його до Києва, стала осередком цього захоплення. Фактично біля неї й організується доженевське видавництво „Громади“ Подолинського, для якого й Терлецький (В. Кістка) готує свої „метелики, писані на підставі Марксових ізслідувань“²⁾.

Правда, вже року 1876 віденська прокуратура припинила видавничу діяльність Терлецького з Подолинським, вито- чивши процес так Терлецькому, як і видавцеві його Янко Ковачеві, що й було причиною перенесення видавництва „Громади“ до Женеви, вже за редакцією Драгоманова. Правда також, що небаром у звязку з цим соціалістичним процесом дехто з тих, що симпатизували з поглядами Терлецького, стали одходити назад на позицію „Правди“, як, напр., М. Бучинський, висміюючи ці погляди, як „теорії, поставлені самою тупою із соціальних фракцій“³⁾, на що прийшлося Терлецькому відповідати, що таким вчинком галичани „плюнули собі сами в лице“ та виявили „справді багато тупости, щоб Марксові ізслідування назвати теоріями, поставленими самою тупою із соціальних фракцій“⁴⁾. Але сіяні Зібером та Подолинським гасла, за які не тільки один О. Терлецький був готов „не тільки голову свою, але й цілого себе із усією своєю будучністю й кар'єрою покласти під обух власти, коли того вимагатиме інтерес справи“, вони не тратили ґрунту серед молоді інтелігенції в „Січі“, вони пускали глибоке коріння та буйне колосся в Галичині, пу- скали вже на безпосередньому й питомому собі ґрунті — серед галицького робітництва й серед цього гуртка галицької молоді, що вирішила не одриватися од цього робітництва.

1) „Правда“, 1874, стор. 708 — 717, 747 — 763.

2) З листа О. Терлецького до М. Бучинського. Див. статтю І. Франка „Остан Терлецький. Спомини і матеріали“ в „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка“, т. I, стор. 34.

3) М. Грушевський. З починів українського соціалістичн. руху, стор. 53.

4) „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, т. I, стор. 34 — 35.

В Галичині, як сказано, ідеологічний перелом серед молоді почався в 1873—1874 роках. Склалися на це не тільки впливи відомого листа „правобережців“ до редакції „Правди“, не тільки впливи головної статті О. Терлецького. Чи не найбільші впливи й тут вчинили заходи Подолинського та Терлецького біля організації соціалістичного товариства й соціалістичного видавництва. Ніхто інший не переносив ці впливи на галицький ґрунт, як ті самі віденські „січовики“, що спомагали спершу О. Терлецького та С. Подолинського у видавництві їхніх перших „метеликів, писаних на підставі Марксових ізслідувань“, навіть такі, як М. Бучинський, що 1876 року одмахувався обома руками від соціалізму. Аджеж у нікого іншого, як якраз у цього Бучинського, як із здивованням констатував Драгоманов, перебуваючи року 1875 в Станіславові, був осередок цієї пропаганди, що її називає згірділиво Драгоманов „філією“ „Впереду“ й його видань“¹⁾. Але, як згадує й сам Драгоманов, не тільки один М. Бучинський агітував у Галичині за гаслами Подолинського й Терлецького, за цими гаслами агітував і В. Навроцький, висловлюючи й через Драгоманова „потребу нового органу, просто соціалістичного, який проєктував О. Терлецький і С. Подолинський і про котрий йому вже писав О. Терлецький“²⁾, за цими гаслами агітував і Л. Заклинський, і собі висловлюючися перед Драгомановим про те, що „треба видавати щось подібне до „Впереду““³⁾. Врешті приносили з собою в Галичину ці впливи безпосередньо й київські послідовники Зібера, такі, як Ф. Винниченко, Гр. Попко, І. Лобанчук то - що, що приїжджали до Львова по звязки.

Ці впливи на молодий галицький соціалістичний рух того часу, що його мозком, безперечно, був О. Терлецький⁴⁾, захо-

1) *Драгоманов*. Австро - руські спомини, стор. 358.

2) *Ibid.*, стор. 441.

3) *Ibid.*, стор. 359.

4) Ось коротка його біографія. Родився 1850 року в попівській сем'ї в селі Назірній коломійського повіту. Гімназію кінчав у Станіславові 1868 року, після чого вчився на філософічному факультеті у Львові, що його закінчив 1872 року, працюючи в історичних семінарах проф. Ресляра й Цайсберга. Після 1872 року працював у Відні помічником бібліотекаря в університетській бібліотеці. Від 1874 року був головою „Січі“ до 1877 року. Року 1876 мав процес у Відні за редагування брошури Подолинського, 1877 року попав до тюрми за соціалістичну пропаганду в Галичині, що за неї його судили у Львові вкупі з Франком, Павликом, Нагірним та іншими. Випущений з тюрми 1878 року, не маючи куска хліба, О. Терлецький записався на правничий факультет у Відні, після закінчення якого осів у Львові, працюючи над історією культурного й соціального розвитку Галичини, що її частку друковано в „Житті і Слові“ під заголовком „Літературні стремління галицьких рушнів 1772 — 1872 року“. Умер року 1899 у Львові. Докладніше про це див. „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“ за 1902 рік, т. VI, стаття І. Франка „Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріяли“, стор. 1 — 64.

пили собою вже на перших порах не тільки таких, як Володимир Навроцький, але й таких, як М. Бучинський, браття Л. і Р. Заклинські, Є. Желехівський та І. Мандичевський, які згодом, хто скоріш, хто пізніш, „отрясли од ніг своїх соціалістичні порохи“¹⁾, вони — ці впливи, що треба зараз признати, вчинили й не менш рішачий перелом і в світогляді Івана Франка.

Правда, М. Возняк ще й зараз запевняє читача про переможне значіння Драгоманівських листів до „Друга“ на переміну світогляду Франка²⁾, покликуючися ще й на свідоцтво наче б самого І. Франка³⁾ та на листи М. Павлика до Драгоманова⁴⁾, хоча ні в одному, ні ще більш у другому випадку не має ніяких критичних на це даних.

Що Драгоманов мав і свій вплив на формування Франкового світогляду, про це сумніватися не приходить. Але цей вплив був, по-перше, пізніших років і, по-друге, тільки частковий, про що й буде далі мова. Він почався щойно після 1877 року, після процесу І. Франка, після того, як Франко став знайомим з Драгомановим. До того часу вплив Драгоманова, зокрема його листів до „Друга“, міг мати випадкове значіння тільки принагідної заохоти до літературної європеїзації, „заохоти“ кинути читати Золя, Флобера, Шпільгагена⁵⁾ та й годі.

Не Драгоманов вчинив цей перелом Франка в бік соціально-політичних проблем, що їх Франко став розвивати в своїх творах, починаючи з „Наймита“ та „Петрії Добошуки“ 1876 року, не він піддав йому думку вже 1875 року організувати політичний гурток у Дрогобицькій гімназії, про який згадує він у листі до Сельського⁶⁾, не він піддав йому думку досліджувати робітничє життя, що дало року 1877 перші літературні образки з життя дрогобицького пролетаріату, а 1878 року — оці перші студії з життя галицького робітництва, складені з Данилюком⁷⁾. Безперечно, що до 1878 р. цього вчинити Драгоманов не міг, хоч би тому, що сам щойно проходив еволюцію од аполітичного культурництва до політичного радикалізму, та ще й виправляючи своє старе *credo* на новому шляху більш літературними проблемами, аніж громадсько-політичними. Вчинити це могла лише пропаганда Подолинського й Терлецького через своїх виконавців-січовиків, що в Станиславові, Львові та Перемишлю мали свої

¹⁾ М. Грушевський. З починів українського соціалістичн. руху, стор. 7.

²⁾ Збірник. „Іван Франко“. Вид. „Книгоспілки“, стаття М. Возняка „До соціалістичного світогляду І. Франка“, стор. 130.

³⁾ І. Франко. В поті чола. Львів, 1890, стор. ІХ.

⁴⁾ „Переписка Драгоманова з М. Павликом“, II, стор. 96.

⁵⁾ І. Франко. В поті чола. Львів, 1890, стор. ІХ.

⁶⁾ „Україна“, 1926, кн. 6, стаття К. Студинського „Іван Франко і товариші в соціалістичному процесі 1878 року“, стор. 88, 90.

⁷⁾ „Заробки й життя львівського зецера“. „Молот“, стор. 144 — 148.

„Громади“, що втискалися з новими гаслами навіть у лави гімназіальної молоді, що організовували врешті захоплення спершу народовецької організації студентської „Дружний Лихвар“, поставивши на його чолі братів Заклинських, згодом, 1876 року, москвофільського „Академического кружка“, вчинивши з його органу „Друг“ трибуну своєї пропаганди¹⁾. Вона й вчинила остаточний перелом у Франка, що все ще вагався, куди йому йти²⁾, і хоч ще соціаліста на той час з нього не вчинила³⁾, як не вчинила соціалістами Заклинських, Желехівського, Мандичевського та інших, але вже штовхнула його виразно на цей шлях. Вона направила й М. Павлика на новий шлях, вчинивши й його вже 1875 року гарячим послідовником нових гасел, хоч, може, й не в такому розумінні, як викладав їх Подолинський та Терлецький, а скоріше в розумінні драгомановщини, через що й повернув згодом Павлик остаточно до Драгоманова.

Таким чином, оці „загальні фрази з Цюриху“, перед якими остерігав Драгоманов року 1873 галицьку молодь, не то що не одштовхнули, а ще й її привернули до себе, скоріш, аніж того можна було сподіватися. За гаслами цих „фраз“ в оформленні Подолинського й Терлецького вже 1874 року виріс чималий організований осередок соціалістів й на галицькому ґрунті, хоч серед більшости своїх членів далекий ще від розуміння, що таке науковий соціалізм⁴⁾, але з усіма попередніми для нього даними, питомими добі щойно народження пролетаріату. Керуючим мозком цього осередку, звязаного тісно з тогочасним соціалістичним рухом українським на землях Подніпров'я, і став О. Терлецький, що для Галичини відіграв ту саму роль, яку для Подніпровської України мав С. Подолинський. Цей „з переконання сторонник соціалістичної ідеї“, як свідчив на суді про себе сам Терлецький, був, як і Подолинський, соціаліст більше практики, аніж теорії, а через це й собі не встиг теоретично довести до кінця своїх політичних думок, через що й добачав згодом у них Франко подекуди „ту саму наївність, з якою тодішні російські революціонери йшли в народ задля проповіді соціалістичної евангелії“⁵⁾.

Але, не зважаючи на відсутність теоретично-програмових праць у Терлецького, що їх він замінив на практику дії, вся практична діяльність основоположника галицького соціалістичного руху наявно свідчить, що він — соціаліст-марксист своєї доби, доби народження пролетаріату. Осуд Франка політичних поглядів Терлецького — це осуд людини,

¹⁾ „Громада“, 1881, стор. 97 — 98.

²⁾ „Переписка Драгоманова з Павликом“, II, стор. 57, 96.

³⁾ І. Франко. В поті чола, стор. IX.

⁴⁾ І. Франко. В поті чола, стор. IX.

⁵⁾ „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, т. I, стор. 24.

що згодом, відійшовши від соціалізму, оправдувала тим свій власний зворот назад до народовства, це осуд, що й у Маркса та Енгельса добачав „ту саму наївність“, мовляв, „і ці велетні її поділяли, пророкуючи, що настане велика соціальна революція і що робітники захоплять кермо правління у свої руки“¹⁾.

Терлецького політичне „credo“, висловлене в процесі 1878 року безстрашно перед суддями, ще раз підтверджує це. „Визнаю шире, що я з мого переконання є сторонником соціалістичної ідеї. Соціалістичну ідею розумію так,— говорив Терлецький,— що теперішній економічний устрій як в австрійсько-угорській, так і в інших державах, не вважаю за справедливий, бо люди, що віддаються праці, наприклад, селяни, робітники та інші, що живуть тільки з праці, не мають з неї такого пожитку, як би їм належався. З другого боку, люди, що не працюють, забирають весь пожиток з праці бідних. Отже думаю, що сей устрій повинен бути змінений, а то в сей спосіб, що всяка особиста власність землі й фабрик повинна бути знесена й перемінена на громадську власність і тільки люди, що працюють у громаді, мають користати із своєї праці. Се є остаточна ціль соціалістичної пропаганди, що зараз обмежується на тім, щоб селянам, робітникам і всім трудящим класам виказати й вияснити теперішнє їхнє некорисне становище, що весь маєток і капітал гнобить усю працю й її використовує. Окрім цього, займається теперішня соціалістична пропаганда тим, що в теперішнім устрої всіх держав у Європі се некорисне становище трудящих клас не дається зробити кращим, і тому сей устрій держав мусить бути змінений“²⁾.

Правда, Терлецький і собі не висловився з приводу цього, „якими середниками ся зміна має бути переведена“, мовляв, „цього сказати не можу, бо це залежить від народу“, але що й він приймав неминучість політичної революції в майбутньому, про це недвозначно виявляється навіть з оцієї його промови, що в ній він зі зрозумілих причин обмежив свої думки до меж одних лише завдань „теперішньої соціалістичної пропаганди“, оминаючи перед судом говорити про ці завдання в умовах прийдешньої майбутньої соціалістичної пропаганди. На оцій-то платформі й виріс складений Терлецьким перший соціалістичний осередок в Галичині, в половині 70-х років, що з марксівським своїм ватажком — ідеологом доби народження пролетаріату на чолі, і став першою політичною школою для галицького робітничого руху. Осередок цей, маючи на чолі від перших днів ще й Данилюка,

¹⁾ „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, т. I, стор. 24.

²⁾ К. Студинський. І. Франко і товариші в соціалістичному процесі 1878 року. „Україна“, 1926, кн. 6, стор. 92.

що керував дотепер львівським товариством друкарів „Ognisko“, заснованим 1873 року, замість забороненого товариства „Поступ“, а зараз став серцем нової організації, приєднав до себе ще Скерле, що стояв на чолі загально-робітницького товариства львівського „Gwiazda“, заснованого року 1870, приєднав врешті до себе й Б. Лімановського та Павліна Свенціцького (Павло Свій), друкуючи з ними такі книжки, як „Socylogya Augusta Compte - a“, „Dwaj Komunisci Morus i Kampanella“, „Ludzie“, що було переробкою Чернишевського „Что делать“. Поширюючи видання віденської „Громади“ Подолинського, оця молода соціалістична організація, галицька „Громада“ на чолі з Терлецьким, вона й організувала тепер політичний вишкіл галицького пролетаріату, розвиваючи свою пропаганду й поза межами Львова та Станіслава. Платформа цієї пропаганди — це загальна платформа, що її проповідував Подолинський. На ній і виростали одна за одною її осередки, підготовляючи виріст соціалістичної партії на лад „Южно-Російського Союзу“ одеського з 1875 року, підготовляючи й програму нової організації. На жаль, ця пропаганда вже 1876 року натрапила на першу свою перешкоду: того ж року почався процес проти Янка Ковачева та О. Терлецького з приводу друкування й поширювання соціалістичної літератури, що налякало декого з членів галицької „Громади“, як, напр., М. Бучинського, до того, що вони зразу „отрясли соціалістичний порох зі своїх ніг“. За процесом 1876 року прийшов процес 1877 року, коли було заарештовано О. Черепакіна, Сергія Ястржембського, О. Курпієва, Колодія та Ляхоцького, що 1876 року прибули, хто з Києва, хто з Одеси, хто з Женеви для організаційної праці і в Галичині над справою „Громади“¹⁾, при чому було заарештовано члена львівської „Громади“ М. Павлика, через що ледве - що не провалилася вся львівська організація „Громади“. Врешті за процесом 1877 року прийшов великий процес 1878 року, коли за провокацією М. Котурницького на лаву обвинувачених за соціалістичну пропаганду в Галичині, після масових трусів та арештів по цілій Галичині, посаджено поголовно всіх членів галицької „Громади“: Терлецького, Франка, Павлика, Лімановського, Данилюка, братів Заклинських, Скерле, Мандичевського, О. Заячківського, Ю. Шмериковського, І. Белея, М. Балтировича, В. Навроцького, А. Перебендовського, Щ. Сельського та інших, що належали будь то до

¹⁾ К. Студинський у своїй розвідці про процес 1878 року неправильно подає 1877 року появи Ястржембського й других у Львові (стор. 57), на ділі це мало місце, за виїмком Ляхоцького, вже влітку 1876 року після київської конференції „Громади“ 1876 року. Пор. „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, II, стор. 140, 148.

львівської центральної „Громади“, будь то до місцевих „Громад“¹⁾.

Але ці перші політичні процеси соціалістичного руху в Галичині не погубили політичного вишколу галицького робітництва, хоч і „повели за собою, — як каже К. Студинський, — не тільки терор, ревізії та арешти, але й зламання егзистенцій молодих людей“²⁾, хоч і одштовхнули од соціалізму не тільки таких, як М. Бучинський, але й інших, як Мандичевський, брати Заклинські, Желехівський то-що, хоча й кинули одним фронтом проти перших соціалістів всю галицьку народовецьку братію вкупі з москвофілами та польським поміщиком і буржуа. Навпаки, ці процеси, особливо суд 1878 року, що сколихнув всеньке галицьке суспільство, що став першою публічною трибуною для соціалізму, який з судової залі вперше в Галичині сміливо кинув обвинувачення всенькому тогочасному укладові капіталістичному, ще й поглибили в Галичині політичну пропаганду серед робітництва, захоплюючи собою подекуди ще й селянські кола³⁾, гартуючи подекуди й ідеологічне зростання

1) Організація, як нам здається, мала вже й власну писану програму, яки це видно з листа А. Заклинського до Щ. Сельського з 27. III. 1875 року, в якому сповіщав перший другого про засновання „Центральної тайної громади“ та долучав статут цієї „Громади“. На жаль, К. Студинський („Україна“, 1926, кн. 6, стор. 88) збув це принагідною згадкою, не кажучи нічого більше про це й не подаючи цього статуту, нам же особисто поки-що не вдалося знайти дотепер ні цієї програми, ні скласти ближчі до цього вияснення.

2) „Україна“, 1926, кн. 6, стор. 58.

3) Вплив пропаганди східногалицької соціалістичної організації на село вже до процесу 1878 року чимало давав себе почувати. М. Павлик згадує, що вже 1876 року по селах „читалися й ширилися віденські книжечки“ („Громада“, 1881, стор. 90) та що він посилав на домагання сільського учителя в різні місця Галичини „видання Терлецького й київські“ („Переписка М. Павлика з Драгомановим“, II, стор. 91—92). В зв'язку з тією пропагандою й почався в Галичині 1877 року грізний заколотницький рух селянства проти дідичів, напр., у Станіславщині, де збунтувалося кільканадцять громад, одмовляючись платити податки, збираючися одбирати в панів землю та ділити її проміж селян (з листа І. Горбачевського до М. Драгоманова з 18. VIII. 1877 року, „Україна“, 1926, VI, стор. 73) або в Товмаччині та Бучаччині, куди спеціально з доручення Відня виїхав намісник галицький А. Потоцький для втихомирювання селян. („Слово“ 1877, № 68, 85). Після процесу 1878 року впливи цієї пропаганди не пригасли, хоч і лютувала проти соціалістів і народовецька та москвофільська преса, називаючи їх „п'явками й душогубами“. Доказом цього свідчить хоч би великий косівський процес Ганни Павлик 1879 року (див. про нього „Громада“ 1881, стор. 100—104). В зв'язку з цим селянським рухом дехто з „Дружини Лихваря“ й задумав 1879 року організувати для сільської інтелігенції газету „Нова Основа“, що мала служити за трибуну „правдивого народоства“ (програму її див. „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 96—101), а М. Павлик виготовив окрему брошуру „Друкований лист М. Павлика до людей“, де, викладаючи гасла соціалізму, закликав галицьких селян до рішучої боротьби з „остеклою чичнею, з урядом, з панами“ („Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 207—243).

керівників робітничого руху, очевидно, тих, що їхній процес 1878 року не одштовхнув од „соціальної квестії“, і тільки ще тісніше звязав з нею. Ніщо інше, як оця однофронтова реакція української дрібної буржуазії вкупі з польським дідичем та єврейсько-німецьким купцем, що, починаючи з 1877 року однаково на сторінках народовецької „Правди“, дідичівського „Czas'y“, московфільського „Слова“, як і в акті обжалування австрійського прокурора, унісоном кричала про загрозу соціалістичної пропаганди для існуючого ладу, вимагаючи для її носіїв, якщо не кари смерті, то важкої кари тюремної, — якраз вона спричинилася мимохіть до поширювання нових гасел галицької „Молодої Громади“ проміж тисячами працівників. Хоч як і впевняла „Правда“ вже 1877 року з нагоди першого процесу соціалістичного, що „українські соціалісти — причепи до соціалістів московських“ та що „індивідуальний характер нашого народу оказується противним комуністичній та соціалістичній нівеляції“, а через це й заявляли в імені цього народу самовпевнено, що „ми на ніяку пропаганду соціалізму з інтенсивного інтересу нашої народности, іменно задля самих найкардинальніших ідей, які ми у самі засновини нашого, надійсь, величного прогресу народнього вложити мусимо, пристати не можемо, бо не ті ми люди, а й не той ми народ“¹⁾, — все-таки оцей „народ“ хапливо ловив нові гасла „причеп“, засвоював собі їхній політичний зміст.

Як уже сказано, соціалістичний процес 1878 року, хоч і перешкодив організаційному та програмовому оформленню соціалістичної партії серед галицького робітництва, але самого процесу цього оформлення не припинив. Навпаки, не зважаючи на розгромлення зав'язків соціалістичної організації, він приніс аж тепер уточнення політичної програми галицького робітничого руху. Правда, в цьому уточненні вже не було керуючої ролі О. Терлецького, що, повернувши після процесу до Відня, в галицькому робітничому рухові більше участі не брав, оддавши себе літературній праці, зокрема над новітньою історією Галичини. Не стало й його ідеологічного центру, що, складаючися в галицьку „Громаду“, зіркою починав світити цьому робітничому рухові. Більшість цього центру, якщо не кинули назавжди Галичини, то, за прикладом М. Бучинського, якщо не одмежувалася тепер і собі од „соціальної квестії“, то пропадала в ліберальному народництві. А це й відбилося негативно на оцьому уточненні політичної програми, що її стали складати молоді й старі учні О. Терлецького, Подолинського й Зібера. Але

¹⁾ „Правда“, 1877, стаття Л. Будеволі „Прояви соціалістичні між українцями й їх значіння“, стор. 173.

цим справа Терлецького, цього першого соціяліста - марксиста в Галичині й організатора соціялістичної пропаганди, що його чомусь іще й тепер є звичка підмінювати Драгомановим, хоча найближчий з галичан до Драгоманова після Павлика І. Франко наявно це заперечував¹⁾, не пропадала. Її далі вели ті з послідовників Терлецького, що й тепер не кидали своїх революційних гасел. Хоч і невеличкий був їх гурт, що в ньому, за виїмком І. Франка — ідеологічного нащадка Терлецького та ідеолога галицького робітничого руху кінця 70-х років — не стало вже отих „письменних людей“, що раніш гуртом працювали над спільною ідеєю, а тепер одходили взагалі од політики, все-таки оцей невеличкий гурт встиг притягти до своєї справи широкі робітничі кола та ще й довершив на той час це уточнення програми галицького робітничого руху, довершив у напрямку класово-політичному, в напрямку своєрідної міжнародности інтересів працюючої класи, виложивши його не тільки в окремому робітничому органі „Ргаса“, що став виходити 1878 року, але й в окремій соціялістичній програмі.

Процес 1878 року припав якраз на початок найчорнішої реакції часів міністерства Таффе, що взяв на себе в Австрії ролю злого генія тогочасної німецької політики князя Бісмарка. Реакція ця, що дійшла свого найвищого напруження 1881 року, коли з приводу робітничих заколотів у Відні, соціялістичних процесів у Кракові та Празі, за прикладом Росії та Німеччини, було й собі заведено військовий стан облоги для Відня, припинено видавництво соціялістичних часописів, розігнано робітничі організації, вона — ця реакція — і вчинила переможний вплив на політичне життя австрійської робітничої класи. Правда, ця реакція, з одного боку, розтрошувала робітничий рух, зневолювала чимало з його учасників взагалі одійти од політичного життя, якщо не шукати хоч би примирення з реакційним урядом. Серед австрійського пролетаріату виріс навіть через те грізний розкол. Переможні вчора лассалівці поділилися тепер на два непримиримих і проміж собою табори — на „уміркованих“ з Обервіндером та на „радикалів“ з Шейом та Гейнсфельдом

¹⁾ Див. його „Молода Україна“. Львів, 1910, I, де він пише: „Був час, коли в нас вважали, а, певно, ще й досі дехто вважає Драгоманова пропагатором соціалізму серед галицько-руської молодіжи. Такий погляд зовсім несправедливий. Це видно з тої частки його переписки з деякими галичанами, яку досі опубліковано. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статтях до соціалізму й соціялістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсігди заявляючи, що він не почував себе компетентним входити в останні. Навпаки, він не раз застерігав молодших, гарячих соціялістів не надто діяти віри соціал-демократичним конструкціям будучини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілості“ (стор. 21 — 22).

на чолі¹⁾. В той час як „умірковані“ настоювали на примиренні з урядом, виступаючи одночасно в ім'я економічних гасел проти Марксової ідеї політичної боротьби пролетаріату, „радикали“ не тільки захищали марксівську основу політичної класової боротьби, не тільки не годилися на примирення з реакційним урядом, що мало начеб-то поглибити реакцію, вони ще й настоювали на таких засобах боротьби в даний момент, що мало чим одрізнялися од бакунівсько-крапоткінського бунтарства. Якраз з їхнього боку й було довершено в той час декілька атентатів на урядовців поліції. З їхнього якраз боку готувався й атентат на австрійського монарха²⁾.

Але якраз ця фракційна боротьба, що в ній остаточно верх узяли „радикали“, якраз оця реакція уряду — вкупі вони й вишколювали австрійський та чеський пролетаріат у політичному класовому самоосвідомленні, якраз вони й промощували шлях для марксизму в серце робітничої маси, якраз вони находили що раз, то нових послідовників соціал-демократії серед кращих борців за робітничу справу. Ніщо інше, як ця фракційна боротьба серед розбуяної реакції дала змогу вже 1878 року створити в Чехії „Чесько-слов'янську соціал-демократичну партію“. Якраз оця фракційна боротьба довела до того, що „Радикальна партія робітницька“ з Шейом на чолі, що тісні нав'язала взаємини з німецькою соціал-демократією та її органом „Der Volksstaat“, змогла перемогти організацію „уміркованих“ — Die Wahrheit“, що тулилася при „Загальній австрійській Робітничій Спілці“, та завоювати для себе й для свого органу „Die Gleichheit“ основні кадри віденського робітництва.

Тож не дивно, що й у Галичині, хоч і не стало Терлецького, серед отаких умов і собі неминуче мусило йти політично-класове самоосвідомлення робітничої класи, неминуче й там мусило йти уточнювання політичної програми робітничого руху, неминуче мусила йти кристалізація програмових гасел робітничої пропаганди, раз-у-раз очищаючи себе од попередніх тред-юніоністичних тенденцій та старих ухилів, що тягнули дотепер у бік польського „органічного патріотизму“³⁾. Двома шляхами йшла ця кристалізація програмових гасел галицького робітничого руху кінця 70-х років. Перший шлях, близький до програми віденської радикальної партії, — це шлях, що його ідеологом був польський соціаліст

¹⁾ Як зразок фракційної боротьби цього розколу див. брошуру Обервіндера „Socialismus und Socialpolitik, Ein Beitrag zur Geschichte der socialistischen Kämpfe unserer Zeit“, Berlin, 1887.

²⁾ Див. про це L. Brüggel, Geschichte d. österreich. Socialdemokratie. Відень, 1922, III, стор. 113 й далі.

³⁾ Пор. W. Feldman. Stronictwa i programy. II, стор. 87.

Людвіг Варинський, що став працювати у Львові, згодом у Кракові. Починаючи з 1878 року Л. Варинський, що непримиримо виступав проти підпорядкування галицького робітничого руху інтересам польського націоналізму за рецептом Лімановського, чимало поклав заслуг для інтернаціоналізації галицького робітничого руху взагалі. Правда, Варинський, не знайшовши на львівському ґрунті достатньої кількості своїх послідовників для своїх конспіративно-заговорницьких планів, що їх він проповідував поруч своїх інтернаціональних гасел¹⁾, всю свою увагу й роботу головним чином вже 1879 року переніс на західню Галичину, склавши небаром у Кракові чималу соціалістичну організацію робітничу, що її викрито та суджено в так званім „великім краківським процесі“ року 1880²⁾, але й не кидав східної Галичини, не перестаючи пропагувати й тут своїх поглядів на шляхи й засоби боротьби робітничого руху.

В чому був основний зміст платформи Варинського? Перш за все в тому, що це була програма активної політичної боротьби за революційним, не за еволюційно-реформістським гаслом.

Вважаючи повну непригожість легальних засобів боротьби, єдиний реальний шлях для визволення робітничої класи добачала вона виключно в суспільній насильній революції озброєних робітничих мас, що до неї мали вони готуватися принагідно й легальними засобами боротьби в межах австрійської конституції, в першу чергу, однак, нелегальним заговірницько-конспіративним шляхом, включаючи сюди й політичний терор. Усякі засоби, що ведуть до наміченої мети — соціалістичного устрою — є оправдані, оскільки організують усіх працівників без різниці їхньої виробничої професії й національності до загальної міжнародної революції — голосила ця платформа, закликаючи галицьке робітництво до єднання з міжнароднім соціалістичним рухом. Друге питома цій платформі — це принцип федералізму, що мав за основу єднання галицького робітництва та участь в активній політичній боротьбі працівників інших країн. Але федералізм Варинського — це не Драгоманівський анархо-федералізм, це навіть не федералізм національно-етнографічний, а територіяльно-національний, а через це по суті міжнародній у територіяльному розумінні, на території бо кожної країни вимагав він одночасно єдиної без огляду на її національний склад робітничої організації й єдиної суворої централізації тієї організації в силу своєї конспіративної основи, як програми тактики в даних умовах³⁾.

1) „Переписка Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 190.

2) W. Feldman. Stronnictwa i programy, II, стор. 87 — 88.

3) Пор. W. Feldman. Stronnictwa i programy, II стор. 88 — 89.

Як сказано, платформа Варинського не знайшла для себе широкого кола послідовників серед східньо-галицького робітництва, а не знайшла через те, що для Галичини вона все-таки залишала на боці без відповіді таке болюче питання, як питання національне, хоча й клала кінець дотеперішньому єднанню справи соціалізму із справою національно-буржуазного самовизначення старої Польщі, як це проповідував Лімановський. Одділюючи бо в своїй пропаганді справу соціалізму од польського націоналізму, складаючи основи територіально-національної федерації, платформа Варинського все-таки не давала відповіді на наболіле питання, як же бути з національною проблемою так званих „неісторичних націй“, в першу чергу української народності в Галичині в цій саме територіально-національній федерації, що думалася лише як федерація так званих „історичних націй“. А це й лишало вільне місце для справи польського націоналізму, що, захований за принцип національно-територіальний, мав одкриті двері знову вертати в пропаганду соціалізму.

Зате чи не найбільше найшла для себе місця серед східньо-галицького робітництва платформа І. Франка, що й стала на той час за платформу східньо-галицької соціалістичної організації. І. Франко після відходу Терлецького від робітничого руху, основний на той час речник інтересів галицького пролетаріату. За його й Данилюка участи й його та Данилюка заходами зараз же після процесу 1878 року склався у Львові, за редакцією О. Данилюка, робітничий двотижневик „Ргаса“, присвячений „інтересам працюючої класи“, зорганізувався зараз же й робітничий соціалістичний комітет у складі О. Данилюка, Маньковського, Ожаровського, Павлика й Франка, що мав дбати про утворення в Галичині міжнаціональної українсько-польської соціалістичної партії робітничої. Поет Червінський склав для цієї справи готовий відомий і до сьогодні робітничий гімн „Czerwony Sztandar“, переклавши на польську мову французьку робітничу марсельезу „Le drapeau rouge“. Заходами Франка й Данилюка, що й тепер був серцем організаційної справи, складено й плана широкої пропаганди соціалізму, і то не тільки серед робітництва, але й серед селянства. Треба зазначити тут, що з метою протиставлення себе націоналістичному українському народництву галицькому, для підкреслення міжнаціонального характеру нової організації робітничої, зважаючи на переважно національно-польський склад галицького робітництва, названий комітет і вирішив вести пропаганду головним чином польською мовою, видавати польською мовою журнал „Ргаса“, хоч сам її редактор, як і її видавець та основні співробітники — здебільша одні українці¹⁾, хоч одно-

¹⁾ „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 186 — 188

часно заходами того ж І. Франка, О. Данилюка, при участі Павлика, після skonфісковання „Громадського Друга“ року 1878 готується й українською мовою пропагандівська трибуна. Згадаймо хоч би про призначені в першу чергу для українського робітництва два збірники українські: „Дзвін“ та „Молот“, які, що - правда, було зараз же й skonфіковано прокуратурою за поширювання таких статей, як Франків переклад Шефле „Суть соціалізму“ та переробка Терлецького Лянге „Робітницьке питання“¹⁾ то - що. Як початок здійснення наміченого плану вже того ж 1878 року Франко складає „Невеличкий катехізм економічного соціалізму“, що його й було зараз же видано львівськими робітниками²⁾. Через рік І. Франко, відомий уже автор художніх белетристичних нарисів з робітничого життя, пише науково - популярну розвідку „Основи політичної економії“, складаючи її за Чернишевським, Мілем, за Марксом, та готує спопуляризований переклад з двадцять четвертого розділу першого тому „Капіталу“ Маркса, призначений для „Дрібної Бібліотеки“. Року 1879 складає Франко за Енгельсом розвідку „Початок і основа соціалізму“, бере участь у виробленні політичної платформи „Ргаса“, що домагається „до коріння змінити життя людське, передавши всю землю селянам, а фабрики робітникам“, „аби не було тих, що днуть, і тих, котрих днуть, багатів і бідних, ситих і голодних, тільки аби всі рівно вживали, всі робили руками й головою“³⁾. Того ж 1879 року Франко бере живу участь у скликанні робітничим комітетом і редакцією „Ргаса“ згаданого вище „Вільного робітничого збору“ у Львові 28 грудня 1879 року, що виніс відому вже нам політичну резолюцію, вислану в віденський парламент з домаганням узаконення її. Врешті 1880 року, коли біля „Ргасу“ склалася вже фактично з чималого гурту робітників - соціалістів так українських, як і польських, соціалістична партія робітнича, Франко складає вкупі з Данилюком для цієї партії перше оформлення її політичного „credo“ „Program socyalistów galicyjskich“⁴⁾,

¹⁾ Вільний переклад Лянге „Die Arbeiterfrage“ зробив О. Терлецький ще 1874 року, готуючи його до видання в „Громаді“. Тоді ж підготував він до друку й першу половину книжки Лавеле „De la propriété et de ses formes primitives“.

²⁾ Катехізм цей вийшов у Липську польською мовою 1878 року. Пор. Ів. Франко. В поті чола, стор. XIII. Докладніше про це див. в статті М. Возняка, вміщеній у збірнику „Іван Франко“, стор. 152 — 153.

³⁾ „Ргаса“, 1880, № 6. Подаю за „Громадою“, 1881, стор. 112.

⁴⁾ Фактична назва брошури спершу мала назву „Program socyalistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicyi“. В час друкування її Лімановський самочинно змінив назву на „Program socyalistów polskich wschodniej Galicyi“. Коли ж автори брошури запротестували проти такої самовільної зміни, тоді наліплено вже на готову книжечку (вийшла в Женеві 1881 р.) новий заголовок: „Program socyalistów galicyjskich“. Пор. В. Левинський. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, стор. 19, І. Франко. В поті чола, стор. XIII.

підготовивши вкупі з цим для пропаганди соціалізму серед української частини галицького робітництва короткозмістову брошуру - агітку „Чого хоче Галицька Робітницька Громада“¹⁾.

Які ж думки викладав І. Франко в цій своїй програмовій та організаційній праці, що стала програмою на той час для східньо - галицького робітництва?

Вже року 1878 в І. Франка міцно склалося переконання, що „економічний стан народу — це головна підстава його життя, розвою, поступу“. „Я переконаний,— писав тоді Франко, викладаючи своїй любці свої політичні міркування, — що теперішній економічний стан усіх народів дуже плохий у многих зглядах, а найбільше задля нерівності маєткової і задля різного розділення на касту багатих, котрі виключно користуються добутками науки й культури, і касту бідних, котрих кожний новий поступ тільки глибше притискає“. „Такий стан економічний — на думку Франка — не є вічний і незмінний. Він постав з бігом історичного розвитку і так само мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більш людському. Я переконаний,— пише Франко,— що велика всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий“.

Як здавалось би, не було програмової різниці проміж платформою Варинського та платформою І. Франка, що боролися проміж собою за провідництво галицького робітництва. Але так тільки здавалося б. На ділі, однак, і тут були глибокі принципові розходження. „Під словом“ всесвітня революція,— писав Франко в тому ж листі— до Рашковичевої Ольги,— я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину. Я розумію під революцією іменно цілий ряд культурних, наукових і політичних фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють усі дотогочасні поняття і основу, і цілий розвиток народу повертають на зовсім иншу дорогу. Хто за тим говорить о „будущій соціальної революції“, той дає собі свідоцтво бідности, показуючи, що не розуміє поняття революції. Соціальна революція зачалася вже тоді, відколи французька революція дала панування капіталістам, видерши його родовий шляхті. Я переконаний, що послідній акт великої соціальної революції буде остільки лагідний, а тим самим розумніше і глибше переведений, оскільки освіта й наука зможе прояснити масам робочого народу ціль і способи цього діла“²⁾.

Аналогічну думку розвивав Франко й в усіх програмових своїх тогочасних виступах політичних, зокрема в „Невеличкому катехізмі економічного соціалізму“, де ближче розвивав свою ідею соціалізму, мовляв, „це змагання усунути

1) Її подав М. Возняк в „Культурі“ № 2, 1924, стор. 92 — 104.

2) Збірник „Іван Франко“, стор. 147.

всяку суспільну нерівність, усякий визиск і всяке вбожество, запровадити справедливіший, щасливіший від теперішнього лад, а саме таким способом, що теперішній продукційний капітал, себ-то ґрунти, фабрики, машини й інші знаряддя праці, а так само усякий сирий матеріал, замість бути приватною власністю кількох людей, має перейти на власність загалу... щоб те, що досі випрацювала людськість, належало тільки їй усій, було її спільною й вічною власністю, з якої однаково може користати кожен і до якої з свого боку він повинен докладати своєї праці, скільки може¹⁾.

Таким чином Іван Франко впевняв, що соціялістичний уклад здійснить одна сумирна парламентська реформа, що її підготовляє „соціялістична пропаганда, що має на меті не нагло зірвати саму реформу, а саме її розумно, обмірковано та як-найдосконаліше проводити. Заразом хоче вона, підготувавши та просвітивши народ, зарадити страшному, кривавому вибухові, що через що - раз більший утиск, злидні та збільшення пролетаріату був би неминучий і для всієї людської освіти, для всього поступу дуже шкідливий“²⁾.

Як видно із сказаного, Іван Франко все-таки й тепер не розумів природи наукового соціалізму, не маючи й раніш ясного розуміння його суті. Тепер, серед спорів з концепцією Варинського, що вів пропаганду за соціалізм на конспіративно-заговірницькій основі, ще й утративши безпосереднє керівництво свого першого вчителя О. Терлецького, зате зближаючися що-раз більше з Драгомановим, що з ним зазнайомився 1877 року, І. Франко й собі став засвоювати драгомановський еклектицизм другої половини 70-х років, залишаючися й надалі „далеким від розуміння, що таке науковий соціалізм“³⁾. Таким чином у Франка вже в той час міцно склалася оця думка про еволюціонізм у історичному розвитку, що він її згодом викладав у розвідці своїй „Що таке поступ“. Вже в той час Франко формулював її в проблемі засобів здійснення соціалізму, рекомендуючи такі шляхи, як: 1) „зав'язання сильної організованої явної партії соціялістичної, котра б, користаючи з теперішніх конституційних установ, вводила своїх послів до сойму; 2) переведення загального, безпосереднього голосування при виборах до сойму; 3) державний кредит для клас робочих і організація робітничих спілок замість теперішніх спілок акційних; 4) повільна експропріяція більших фабрик, посіlostей, домів помістких у руки громадські або державні“⁴⁾. Вже в той час врешті почала складатися у Франка, за впливом Драгоманова,

1) Збірник „Іван Франко“, стор. 153 — 154.

2) Ibid., стор. 161.

3) І. Франко. В поті чола, стор. IX.

4) Збірник „Іван Франко“, стор. 149.

й його анархо-федералістична теорія майбутнього соціалістичного укладу, що має досягти того, „щоб кожна громада в своїх громадських ділах мала повну самоуправу, могла з ким її воля входити в звязки та спілки, та щоб так само звязки громад — місцеві, окружні, народні й племенні — мали повну незалежність і свободу ділання та розвитку“, як це викладав Франко не тільки в політичних брошурах, як, напр., „Чого хоче Галицька Робітницька Громада“¹⁾, але й у художній творчості²⁾. У цьому-то й були принципові розходження Франка з Варинським, у цьому повернув Франко й гасла галицького робітничого руху назад, у порівнянні з тим, що голосив О. Терлецький. Франкова теорія соціалізму — своєрідна комбінація проміж тим, що вчив Маркс та що навчав Прудон, проміж тим, що викладав, проповідуючи марксизм, Зібер, Подолинський і Терлецький, і що голосив, починаючи з 1876 року, Драгоманов. Правда, Франко негативно ставився ще й тепер до драгомановщини, і тепер вважаючи її більш літературною, аніж соціально-політичною концепцією, ставився взагалі негативно до редагування Драгомановим женеvської „Громади“, дорікаючи йому, що він загубив її питоме політичне лице своїми літературними екскурсіями, та що самовільно „підпустив на власну руку програмові ідеї анархістів-федералістів також у програму „Громади“, чим, певно, не спричинився до скріплення звязків „Громади“ та й усього українського загалу з собою“³⁾.

Але, залишившись один з „письменних людей“ серед соціалістів галицьких, І. Франко не міг не піддаватися мимохіть впливам тієї самої „ідеї анархістів-федералістів“, що за неї дорікав Драгоманову. Через те й найшла драгомановщина стільки місця в Франковому світогляді соціалістичному, через те Франко навіть у найвищий момент свого ідеологічного розвитку став ближче до драгомановщини, аніж до наукового соціалізму, через те, врешті, Франко, хоч і висував на чолі соціалістичного руху робітничо-класові, а не мужицькі інтереси, вже в той час скривав у своєму світогляді чимало й народницьких елементів, що згодом штовхали його що-раз більше в бік народницької мужицької основи, доки остаточно не кинули його в обійми ліберального народництва й буржуазного націонал-демократизму. Народилися вони у Франка напередодні процесу 1878 року, народилися тоді, коли Франко під впливом Драгоманова вперше звернув увагу й на „мужицьку справу“, і хоч не визнав її ще за рівноважну в соціалістичному рухові, але вже тоді запевняв про те, що змінє своє дотеперішнє негативне ставлення до цієї справи, про що з таким захопленням доносив

¹⁾ Збірник „Іван Франко“, стор. 176 — 177.

²⁾ І. Франко. Захар Беркут.

³⁾ „Листи Драгоманова до І. Франка і інших“, стор. 10.

Павлик Драгоманову, мовляв, „той чоловік, що казав мені „я не думаю писати по-хлопськи, за хлопів і для хлопів“, тепер зовсім перевернувся“¹⁾. Ця „мужицька справа“ небаром серед галицької дійсности так і полонила цілком І. Франка, схиливши його в протилежний бік до його тогочасного світогляду, що не встиг зрозуміти підпорядкування цієї „мужицької справи“ робітницькому питанню соціалізму.

Але як би там не було з відношенням тогочасного уточнення Франківського світогляду в бік наукового соціалізму Маркса, що, на думку Франка, в порівнянні з наукою Лассалля виїшов тільки „на шкоду суспільно-політичним змаганням німецьких робітників“²⁾, все-таки навіть отака, відгребана з недалеких днів, підкрашена драгомановщиною лассалівська концепція соціалістичної програми, яку ми бачимо на той час у Франка, зате вже сформулована в конкретну платформу, була поруч платформи Варинського величезним кроком у політичному вишколі галицького пролетаріату, заховуючи його перед прикриванням дрібнобуржуазного націоналізму гаслами соціалізму, з одного боку, й перед мужицько-бунтарським звихненням, що його на той час засвоювати став М. Павлик, з другого боку. Значіння хоч би Франкової концепції, що здобула собі на той час перевагу серед східно-галицького робітництва, бачимо перш усього в тому, що попереднє хитання проміж соціалістичною „теорією“ ідеологів галицького робітничого руху з першої половини 70-х років та шульце-делічівською формою самого руху цим разом сперлося, і хоч потерпіла чимало при цьому сама „теорія“, знизивши себе від проблеми революції до еволюції, але зате практика робітничого руху вискочила з обіймів шульце-делічівського опортунізму далеко вже вперед. Правда, сліди цього опортунізму, що симпатизував тепер з гаслами Обервіндера, і тепер ще тягнулися за новими гаслами, втискаючися навіть і в саму „теорію“: згадаймо тільки франківські шляхи й засоби про здійснення соціалізму, згадаймо, врешті, його „Борислав сміється“, де найбільш наявно ще виглядає стара шульце-делічівська програма з касами самодопомоги, поруч одночасної пропаганди й бунтарських засобів. Але цей старий опортунізм переродився вже тепер цілком у програмі наявної класової непримиримости з сучасним капіталістичним укладом. І хоч переродження це все ще було з лишками попереднього тред-юніоністичного характеру, але воно склало вже наявно першу основу майбутньої соціал-демократичної програми, хоч і віяло од неї наявно своєрідним бернштайніанством та ще й з народницьким подихом. Дякуючи цьому переродженню старого тред-юніоністичного опортунізму за гаслами соціалізму, що їх тепер

¹⁾ „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, II, стор. 96.

²⁾ І. Франко. В наймах у сусідів, I, стор. 32.

засвоювали не тільки окремі одиниці з робітничої маси, але й сама ця маса, молодий робітничий галицький рух уже в ті часи й встиг скласти готову власну партію політичну з готовою власною політичною програмою. І хоч вона не була ще соціал - демократичною партією, не була соціал - демократичною програмою, але те, що вона клала собі за основу в умовах початкового зростання в нас робітничої класи, не то що в умовах зрілої доби західньо - європейського пролетаріату, а в умовах щойно одділеної робітничої маси од селянської гущі, — все це так близько споріднювало її з соціал - демократією, що треба було її ще тільки перескочити через заборолу анархо - федералістичної еволюції на революційний шлях, за гаслом до диктатури пролетаріату, щоб і собі стала вона соціал - демократичною партією, соціал - демократичною програмою.

А це так легко вже було вчинити при Франковій концепції, що робітнича класа тільки сама власною боротьбою себе може визволити з гніту капіталу та що й у Галичині є достатньо готового ґрунту для такої боротьби, тим більше, що й дражливу проблему національну збиралася вирішувати ця Франкова концепція, ладнаючи національні свари надією, що тільки при соціалізмі, „коли запанує вільність і єдність серед народів, кожен зможе розвиватися як - найкраще, не терплячи утиску від иншого, як ще тепер“¹⁾.

Правда, національна програма молодого галицького робітничого руху, складена Франком, не мала тієї, не тільки зовнішньої, але й внутрішньої марксівської постави, що її мала програма Варинського. Вона, не зважаючи на своє одмежування од націоналізму, станула все - таки й собі на національно - етнографічному ґрунті, а не на територіяльно - національному, чим робила доступ для національних свар з одного боку, виганяючи їх з другого боку. „В нашім краю — як читаємо у Франковій програмі — де на одній території живуть побіч себе люди, а навіть громади різних народностей, не вільно соціялістам одної народности вважати себе представителями цілої території, тільки треба радше стреміти до федеративної спілки, в яку входили би групи соціялістів усіх народностей, але кожна в своїм окрузі, заховуючи свою автономію й свободу акції. Таку власне федерацію творять соціялісти східньої Галичини. Організуючи пролетаріат польський, український і жидівський, що заселює сей край, стремимо до втворення сильної робітничої партії, яка на території, занятій тим пролетаріатом, працювала би в дусі загальних соціялістичних принципів, пильно узгляднуючи місцеві умови. Кожна національна група, що входить у склад тієї федерації, матиме повну автономію у своїх внутрішніх справах і свободу една-

¹⁾ Збірник „Іван Франко“, стор. 162.

тися із спорідненими групами, які існують де-інде. І так поляки-соціалісти, що входять у склад нашої федерації, працюватимуть спільно з українцями в Галичині, а рівночасно можуть приєднатися як незалежна польська група до діяльності, напр., групи варшавської, краківської, женеvської і т. д. Українці знову, крім солідарної з поляками акції в Галичині, можуть самостійно приєднатися до українських груп, групи „Громади“ і т. ин. А в самім краю там, де народ чисто польський, працю обіймуть поляки, де чисто український — українці, а в мішаних громадах пропаганда відбувається спільними силами“¹⁾.

Але й вона, — програма ця, — що її наявно дрібнобуржуазну природу згодом так маркантно накреслив Ленін у дискусії з Юркевичем, характеризуючи її як націоналістичний ухил дрібнобуржуазного розколу робітничої маси на національні табори, в даний момент, в умовах наявно то потайки непереможних великодержавницьких тенденцій так російського, як і польського революційного руху, все-таки, хоч і не мала своєї пролетарської основи, а тільки була відгуком українського націоналізму в боротьбі за його самовизначення, навіть і в цьому випадку мала своє велетенське значіння. А це значіння було в тому, що вона була пересторогою перед тогочасною звичкою легковажити національним питанням, що од неї в той час так важко було одійти російському та польському революційному рухові, при чому останній згодом на цій звичці склав навіть свою теорію заперечення національного питання взагалі (люксембургіянство), яку не менше різко осуджено було також у свій час Леніном.

Таке було ідеологічне досягнення галицького робітничого руху наприкінці 70-х років. Як бачимо, і тут була своя крива зростання цього досягнення, що, черпаючи повною пригорщею гасла перших учителів марксизму на Україні — Зібера й Подолинського, в міру їх реалізації, в практичній організаційній праці, в конкретних умовах, начеб-то сходила вниз, оскільки виступали на дієву арену ті чи інші організатори пропаганди цих гасел, на ділі, однак, підіймалася вгору, оскільки на дієвій арені виступати з ними стала сама робітнича маса, здійснюючи присвоєні гасла в практичній організаційній праці.

На жаль, ця крива напередодні доросту й переросту практики робітничого руху до теоретичних основ своїх учителів, серед жажної реакції, припинилася за початком 80-х років на якийсь час, тим більше, що в звязку з полемікою Драгоманова з польськими та російськими соціалістами, виросли й тут національні свари, протиставляючи собі що-раз

¹⁾ В. Левинський. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, стор. 19 — 20.

більше українські й польські кола галицької соціалістичної організації. Дискусія Франка з Варинським за федералістичний характер організації проти централізму, що його приймала краківська група, виросла небаром у національну ворожнечу українських соціалістів до польських, підсиловану Драгомановим та Павликом¹⁾), що й допомогло розвлати молодшу організацію, спинивши її на шляху її зростання до справжньої соціалістичної партії. Планована соціалістична партія українських та польських соціалістів — серед цих спорів так і не оформилася²⁾. Група свідомих соціалістів - організаторів, що єдналася біля „Ргасу“, на чолі з Данилюком, втративши небаром у своїх лавах через сварки й Франка, вже до того стала колотися серед національних суперечок; це колення почалося вже на початку 1880 року, почалося масовим відходом від робітничого руху дотеперішніх його вчасників так з боку галицько-української інтелігенції, як і з боку самих робітників, що про нього такого болючого листа писав І. Франко до Павлика за 19 лютого, почалося в момент найвищого розгорнення організаційного руху у Львові. „Про стосунок наших до львівських робітників — пише в згаданому листі І. Франко — не багатько й дасться сказати. Бо хто такі наші? Студенти, академики, ну, а в них який стосунок з робітниками? Якщо було видавництво, то наші взяли би до ближчого студіювання життя робітників, ну, а тепер, коли все розлазиться і розпрягається, то про систематичну роботу й думати годі“³⁾). Націоналістичні течії підсилювали це колення верховодів галицького робітничого

1) В цю ворожнечу втягнувся Франко за впливами Драгоманова, хоч як і намагався захищати себе перед їх полоненням, навіть в час дискусії з Варинським за національну проблему. Пригадати приходиться рішучу відповідь Франка Павликові 1880 р. на його й Драгоманова докори з приводу вжиття в „Ргас - и“ раз слова „Польша“ замість Галичина, мовляв, „Ргаса“ гне польську національну політику; Франко й написав тоді листа з 10. II. 1880 року, в якому й казав, що, „вживаючи слова „w Polsce“, редакція зовсім не мала на думці ніякої політики, а вже про „Polskę w dawnych granicach“ їй ані снілося“. „Не великий це гріх — переконує Франко Павлика — через те вона (цеб-то ред. „Ргасу“.— М. Я.) й не може помістити вашої дописки, ... що в ній ви якраз, і то як - найгостріше робите то, чого не радите робити редакції, — іменно підносите питання національне й ставите його так, немов з почуттям огромного якогось розділу між тими народностями... Сього редакція не зробить, бо її національні спори зовсім не обходять, так, як не обходять її читателів, і так, як це за тим не лежить в її програмі“. Пор. „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 168 — 169.

2) Правда М. Павлик категорично впевняв, що ця партія все-таки склалася під назвою „Вільна спілка польських і українських робітників“, покликуючися на свідоцтво самої „Ргасу“ (1880, № 6) (див. „Громада“, 1881, стор. 112). І. Франко рішуче, однак, заперечував уже в той час такий висновок М. Павлика, докоряючи йому, що він „почав горстку людей, без дозрілого суду, без науки, без знання, трактувати як вироблену партію“ („Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 178).

3) „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, III, стор. 168.

руху, придушеного ще й нещадно реакцією. Серед цих течій так і пропала справа оформлення галицької соціалістичної партії, не зважаючи на всі заходи О. Данилюка та Франка довести її до кінця. Сам Франко небаром став одходити од робітничого руху, переводячи свої ідеї соціалізму на мужицький радикалізм, а то й на народовецький опортунізм, доки згодом не опинився цілком в буржуазному лагері націонал-демократів галицьких.

Залишений сам собі галицький робітничий рух з вірним до кінця старим гаслам О. Данилюком, без „письменних, людей“, так і не встиг скласти в таких умовах соціалістичної партії на той час.

ЗМІСТ

	Стор.
I. Соціальні основи з'явлення робітничої класи на політичній арені 70-х років	7
II. Організаційний процес оформлення робітничої класи, як класи для себе	38
III. Шляхи ідеологічного оформлення робітничої класи на по-дніпровській Україні першої половини 70-х років	70
IV. „Южно-Російський Союз Робочих“ та його паростки	101
V. Шляхи галицького робітничого виросту	125

5,01
(1986)

Ціна 1 к. 30 к.
Опраць.

5706

8860

9804/III

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ

ІСТОРИЧНИЙ ВІДДІЛ

Вип. III

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

ТОМ II, ЧАСТИНА I

НАРИСИ З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

5500